

Ա. ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

ԱԵՐԻ
ԵՂԵՆՆԻՆ ԱԵՉ

(ՎԷՊ)

Ա. ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

Ս Է Ր Ը

Ե Ղ Ե Ռ Ն Ի Ն Մ Է Ջ

(Վ Է Պ)

ՊԵՅՐՈՒԹ

1987

Տպարան Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՓ
871 - 887, Արմենիա փողոց, Սեն Միշել - Պեյրուք

ԶԱՐԵՀ ԳԱԼՖԱՑԵԱՆԻՆ

Ռուբէն Սեւակ մահէն ետք, գեղեցկացաւ, դարձաւ իր դէմքը հէքեաթային ու հերոսական, նոյնիսկ երբ պատահեցաւ որ երիտասարդ հիւանդ թրքուհիի մը սնարին վերել, կրցած էր պահել ան իր հաւասարակշռութիւնը, ազգային, ընտանեկան ու հոգեկան հաւատարմութիւնը, մերժելով քաջութեամբ կախարդական հրաւերը՝ ուրանալու ինքզինքը, ի գին կեանքին ու բժշկած գեղուհիին...

Սրտառուչ, խորունկ վէպ մը կրնար դառնալ իր պարագան, եթէ մէկը սիրտ ունենար արիւնի մէջ խեղդուած բանաստեղծին կեանքը գրական օգտագործումի մը առարկայ դարձնել...

ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

(Քառորդ Դար Գրականութիւն)

1

Դեռ նախասենեակէն, գլխարկն ու վերարկուն չհանած, գոչեց բարձրաձայն.

— Ժանի՛ն, գիտցի՛ր նայիմ, որուն հանդիպեցայ:

Երիտասարդ կինը խոհանոցէն դուրս կու գար ձեռքերը սրբելով եւ սրահին մէջ հանդիպեցան իրարու:

— Գիտցի՛ր նայիմ, կրկնեց աւելի բնական ձայնով եւ յաղթական:

Եւ մինչ կինը իրեն կը նայէր հարցական ու սպասողական, չկրցաւ աւելի համբերել եւ իր հարցումին ինք պատասխանելով, գոչեց.

— Երբեք պիտի չգիտնաս... Մեմտո՛ւհը...

— Օ՛ոօ...

Յայտնի գոհունակութիւն մը կար զարմանքի այդ բացազանչութեան մէջ, ուրախ լուրի մը արձագանգը: Սրբիչը մէկ կողմ նետեց եւ անհամբեր, հարցուց, թիկնաթուռի մը մէջ տեղաւորուելով.

— Ե՞րբ հասեր է, ո՞ւր հանդիպեցար, սլատմէ՛, յաջողե՞ր է:

— Փառաւորապէս: Ամիս մը կ'ընէ Պոլիս դալը: Կամուրջին մօտն էի երբ կառք մը կեցաւ մօտս, վար ցատկեց ու փաթթուեցաւ: Նախ չճանչցայ: Պէիս եւ մօրուք ձգած է: Նոյն խանդավառ Մեմտուհն է: Քեզ հարցուց, Լեւոնը: Շատ կարօտցած եմ, ըսաւ: Քանի մը հողիի մեր տունը հարցուցեր է: Հասցէ տալու պէտք չեղաւ: Գիտէր արդէն եւ որոշած է եղեր այս Կիրակի հանդիպիլ, անակնկալօրէն, առանց լուր տալու:

— Վկայակա՞նք:

— Գրպանն է, ըսաւ: Քանի մը անգամ կրկնեց.— «Ինձմէ աւելի ձեզի կը պատկանի այդ վկայականը, քոյրս ժանինի յոգնութիւնները երբեք պիտի չմոռնամ, ձեր երկուքիդ հանդէպ ունեցած պարտքս պիտի կրեմ մինչեւ գերեզման», եւ ասոնց պէս խօսքեր:

— Լաւ եղաւ: Լօզանի օրերը կ'ապրինք քիչ մը: Ծաշի կը պահե՞նք:

— Անչուչտ: Ընթրիքին կը մնայ: Ես սրահ մը տատամսեցայ Ռամազանին պատճառով: Կը կարծէի թէ պիտի ուզէ իրեններուն հետ ըլլալ գիշերը, բայց նոյն զուարթ Մեմտուհն է, սկանջիս չնչաց.— «Եղբայրս Ռուբէն, Աստուած զրկեց քեզ: Տասը օր է կերածս հարամ կ'ըլլայ հօրս խոթող նայուածքին տակ: Կաթիլ մը օղի չկայ մեր տունը: Գոնէ ձեր մօտ հանդիստ ճաշ մը կ'ընեմ եւ քանի մը բաժակ կրնամ պարպել ժանինի կենացը»:

— Աղէկ, բայց ի՞նչ է իրենց սովորութիւնը: Ռամազանի օրերուն ընթրիքի մասնաւոր նախասիրութիւններ ունի՞ն:

— Ո՛չ: Բացի խոզէն եւ ալքօլէն, ամէն ինչ կ'ուտեն:

— Զարմանալի է: Լօզան, երբեք չղղացինք իսլամութիւնը: Խոզի ժամպօծն ալ կ'ուտէր, եւ խմիչքին ալ մոլին էր:

— Շատերը այդպէս են: Իրարմէ ամչնալով է որ կը յարգեն Մարգարէին պատուէրները, նոր սերունդը մանա-

ւանդ: Այլապէս շատ կարեւորութիւն տուած չունին այդ բաներուն:

— Բայց, ըսաւ ժանին յանկարծ ցուցամատը քունքին դնելով եւ բան մը յիշելու պէս, Կիրակիի մեր հիւրերը ի՞նչ ընենք, Մեմտուհին համար նեղացուցիչ չէ՞ անոնց ներկայութիւնը:

— Հազիւ թէ: Բայց ճիշդ ես: Չարդարեանին կը բացատրեմ եւ կը յետաձգենք: Անչափահաս տղոց ներկայութիւնը կրնայ անպատեհ ըլլալ: Բայց թերեւս Գեղամը պահենք: Մեզի տարեկից է եւ իր հաղորդական բնաւորութեամբ կրնայ շէնցնել սեղանը:

**

Կիրակիին երկու օր կար եւ Սեւակենց տունը եռուզեռի մէջ էր: Սաթենիկը, Պարտիզակցի սպասուհին, անվերջ երթեւեկի մէջ էր տունէն շուկայ: Պզտիկ Լեւոնը, հօրը ձեռնափայտը ձիու վերածած, խելացնոր կը ճչար «Մամո՛ւհ, Մամո՛ւհ» պոռալով մէկ պատէն միւսը: Գիտէր թէ Մեմտուհը պիտի գայ եւ տունին բոլոր սլաութերուն կը ճչար անոր անունը — «Մամուհ, Մամուհ»: Ժանին զուր փորձած էր այդ «Մամուհ»ները Մեմտուհ ընել տալ: Եւ ի վերջոյ հաշտուած էր կացութեան հետ:

Ռուբէն վերջին տարին էր որ մտերմացաւ Մեմտուհին հետ: Առաջ, ամբողջ երկու տարի, քաղաքավար բարեւոյններ էին: Քաղաքական գիտութեանց այդ ուսանողը, իրեն տարեկից, լուրջ մէկն էր եւ միւս ուսանողներէն կը զատուէր իր մենակեաց ու լռակեաց կենցաղով: Օր մը,

զգուշաւոր եւ ամօթխած մօտեցաւ Ռուբէնին եւ պարզեց իր խնդիրը: Ամբողջ երեք տարի, գէշ աղէկ կրցած էր հետեւիլ դասերուն եւ հիմա որ աւարտածաւր կը սլատրաստէր – «Փոքրամասնութիւնները Օսմանեան կայսրութեան մէջ» – անճրկած կը մնար: Խօսակցական լեզուի մէջ «մէջէն կ'ելլէր» Փրանսերէնով, բայց գրաւորի մէջ շատ տկար էր, քերականական եւ ուղղագրական բազմաթիւ սխալներով եւ կ'ամչնար իր ուսումնասիրութիւնը ներկայացնել:

Ռուբէն սիրով յանձն առաւ սրբագրել, որոշ հատուածներ նոյնիսկ նորէն գրեց եւ ամբողջութիւնը վերածեց սահուն եւ անթերի Փրանսերէնի մը: Այդ աշխատանքներուն երբեմն ժանիւնն ալ կը մասնակցէր եւ այսպէս քանի մը ամիս գործակցութեամբ ջերմ մտերմութիւն մը ստեղծուեցաւ երեքին միջեւ: Կը մնար դեռ մեքենագրել, եւ այդ գործն ալ ստանձնեց ժանիւնը, ամբողջ շաբաթ մը տրամադրելով, 180 էջերը մեքենագրելով: Երախտագիտական արցունքներ կային Մեմտուհի աչքերուն մէջ, երբ ժանիւնի ձեռքէն կը ստանար իր աւարտածաւրին երեք օրինակները, մաքուր եւ խնամով կազմուած:

— Երբեք պիտի չմոռնամ այս բարիքը, ըսաւ հեղձամղձուկ, մինչ Ռուբէն փաղաքուչ հարուածներ կու տար կռնակին, ըսելով:

— Չօճուխութեան պէտք չկայ, Մեմտուհի, բոլորս ալ մարդ ենք եւ մարդը միշտ մարդու պէտք ունի...

Ռուբէն մասնաւորաբար դոհ էր իր ըրածէն, որովհետեւ Մեմտուհի աւարտածաւրին մէջ խրաչեցնող բան մը չէր տեսած հայերու մասին: Մեմտուհի գրչին տակ, Քիւրտերը «անտաշ եւ աւազակաբարոյ» դուրս կու գային, Հըրեաները՝ «չահախնդիր եւ կեղծաւոր», Յոյները՝ «ամբարտաւան եւ մեծամիտ», իսկ Հայերը կ'ըլլային «ձեռներէց», աշխատունակ բայց կեղբոնախոյս, յոյսերնին միշտ կապած Եւրոպային»: Ռուբէն երկար խօսեցաւ վերջին բառերուն մասին, բացատրելով թէ ինչու այդպէս է, եւ ի վեր-

ջոյ Մեմտուհ սրբագրեց՝ «աչքերնին յառած քաղաքակըր-
թութեան»։ Ռուբէն չկրցաւ հասկնալ թէ Մեմտուհ այդ
սրբագրութիւնը կատարեց համոզուելով, թէ պարզապէս
քաղաքավարութեան համար։ Ու երբ Ռուբէնենք փոխադ-
րուեցան Պոլիս, Մեմտուհ դեռ Լօզան կը մնար իր թեզը
պաշտպանելու։

Կամուրջի հանդիպումը այնքան անակնկալ եւ մա-
նաւանդ կարճ եղաւ, որ Ռուբէն չկրցաւ հարցնել թէ Մեմ-
տուհ ի՛նչ կ'ընէ, եւ ի՛նչ գործով կը զբաղի։ Գիտէր որ ազ-
դեցիկ ընտանիքի մը միակ մանչ զաւակն է, շարան մը քոյ-
րերով։ Պետական կարեւոր պաշտօնէ մը դուրս ուրիշ աս-
պարէյ չէր կրնար պատկերացնել Մեմտուհին համար։ Հե-
տեւարար անհամբեր Կիրակիին կը սպասէր լուսարանուե-
լու։ Մտածումներու այս կէտին, յարմար գտաւ Գեղամն
ալ դուրս ձգել Կիրակիի ընթրիքէն։ Կը կռահէր որ Մեմ-
տուհ իր ընտանեկան կապերով եւ համալսարանական աս-
տիճանով կրնայ շատ մօտիկ ըլլալ կառավարական շրջա-
նակներուն եւ կ'արժէ գլուխ-գլխի տեսակցութեան մը վե-
րածել այս առաջին հանդիպումը, կանխելու համար Մեմ-
տուհին կողմէ ամէն վերապահութիւն։ Քաղաքական տապ-
նապալի օրեր էին, Յերոպական պատերազմի մը վախը կար
եւ աւելորդ չէր իմանալ թուրք բարձր խաւերու մտայնու-
թիւնը, անկեղծ եւ մտերիմ թուրքի մը բերնով։

Մեմտուհ եկաւ ընթրիքէն երկու ժամ առաջ, կա-
ղանդ պապիկի մը պէս բեռնաւոր եւ ծանր արկղ մը շալ-
կած բեռնակիր մըն ալ ետեւէն։ Վարդերու փառաւոր ծաղ-
կեփունջը յանձնելէ ետք ժանիին, սնտուկը անհետացաւ
խոհանոց, Սաթենիկին հայեցողութեան։ Իսկ Լեւոնիկը
փակած էր «Մամուհին» ծունկերուն եւ կը ճգնէր վեր մա-
զըլցիլ։ Մեմտուհ գրկեց մանչուկը, գլուխէն վեր բարձ-
րացուց քանի մը անգամ եւ «մաշալահ, մաշալահ» գոչելէ
ետք վար դրաւ ու հարցուց.

— Քանի՞ տարու եղաւ։

— Ամիսէ մը երեքը կը լրացնէ, պատասխանեց ժանին, յայտնի զոհունակութեամբ:

— Մաշալա՛հ...

— Երկրորդն ալ ապսպրուած է, միջամտեց Ռուբէն, արժանանալով ժանինի յանդիմանական ժպիտին, որմէ ետք երիտասարդ կինը, ամօթխած եւ գոհունակ, անցաւ Սաթենիկին մօտ:

— Եթէ ճաշի համար ստիպուած ենք թնդանօթին սպասել, բայց դաւաթ մը առնելու արգելք չկայ կարծեմ, ըսաւ Ռուբէն:

— Հօրս ականջը խօսի, ըսաւ Մեմտուհ, գլուխով համաձայնութիւն տալով:

Մինչ օղին իր պարագաներով կը դրուէր ցածկեկ սեղանի մը վրայ, Լեւոնիկ գտած էր հանգիստ տեղը, Մեմտուհին գիրկը եւ կը խաղար անոր մօրուքին հետ: Ռուբէն քանի մը անգամ փորձեց պզտիկը տեղահան ընել, բայց Մեմտուհ չթողուց, կրկին ու կրկին համբուրելով տղուն երեսները եւ գուարթ բացագանչելով:

— Ռուբէն, հանգիստ ձգէ չօճուխը, մեզէներուն մէջ ասկէ համովը չեմ տեսներ:

— Իսկ դուն ի՞նչ ըրիր, հայրդ հարսնցու պատրաստած չէ՞ր քեզի:

— Եթէ իրեն մտիկ ընէի, եկած օրէս պէտք էր ամուսնանայի եղբօրը մէկ թոռնուհիին հետ, բայց չքալեց: Մինչեւ որ ժանինին պէս աղջիկ մը չգտնեմ, ամուսնացող չեմ: Բայց կեցիր, թող գայ, այս առաջին բաժակը պարպենք իր կենացը:

Ռուբէն ճայն տուաւ, կանչեց կինը ներսէն, եւ Մեմտուհ խմեց «կլիններուն մէջ մէկ հատիկ եղող քրօջը» կենացը: Երկրորդ բաժակը, «ճան քարտաշըն» (հոգիի եղբօրը) պատուին էր, որմէ ետք, կարծես ծխականութիւնը կատարուած, փոքրիկ բաժակները դանդաղեցան եւ ըս-

կսաւ մտերիմ զրոյցը: Ռուբէնի առաջին հարցումին Մեմտուհի պատասխանը եղաւ թէ կը պաշտօնավարէ Ներքին Նախարարութեան մէջ:

— Կը կարծէի որ քու պատրաստութիւնդ քեզ կը սահմանէ աւելի Արտաքին Նախարարութեան, ըսաւ Ռուբէն քիչ մը զարմացած:

— Ես ալ այդպէս կը մտածէի: Բայց Թալաթ պէյը, որ մօրս կողմէ ազգական է մեզի, այդպէս ուզեց: Առաջին անգամ երբ քովը կանչեց, ըսաւ. — «Ներոպայի մէջ դպրոցը սորվածդ մոռցիր. Թուրքիոյ մէջ Արտաքին Նախարարութիւնը Ներքին Նախարարութենէն ուղղութիւն կ'առնէ»: Ձէի կրնար մերժել, եւ պատճառ չկար մերժելու: Մանաւանդ որ դիս կը պահէ իր քովը եւ խոստացաւ նախարարութեան առաջին քարտուղարի հանգամանքը տալ ինծի: Պաշտօնական հրամանագիրը այս օրերուն կ'ելլէ:

Լեւոնիկը, պէխ-մօրուքէն ձանձրացած, սկսած էր թաթիկներով խուզարկել Մեմտուհի բաճկոնակին գրպանները եւ կը խաղար ժամացոյցի շղթային հետ, աշխատելով դուրս հանել: Մեմտուհ տեսնելով որ տղան կը դժուարանայ եւ չի յաջողիր, ինք դուրս հանեց ժամացոյցը եւ փակցուց Լեւոնիկին ահանջին, որուն վրայ, մանջուկը, երջանիկ, սկսաւ ճլուրլալ:

— Ժանի'ն, կանչեց Ռուբէն ջղային, եկուր տղան ներս տար, բաւական փետտեց Մեմտուհին մօրուքը: Լուրջ խօսակցութեան արգելք է: Մայրը, բաւական դժուարութեամբ, բայց վճռական, յաջողեցաւ գաւակը անջատել իր «Մամուհէն» ու ներս տարաւ:

— Ռուբէն, խօսեցաւ յանկարծ Մեմտուհ, անսպասելի լրջութիւն մը տալով դէմքին ու ձայնին, ինչո՞ւ Պոլիս եկաք, աւելի հանգիստ չէ՞ր Զուլիցերիան...

— Զարմանալի հարցում, մարդ ինչո՞ւ կ'ուզէ հայրենիք դառնալ...

— Ըսել կ'ուզեմ, պատերազմի մը պարագային նա-

խընտրելի է Զուիցերիան, աւանդական իր չէզոքութեամբը, մանաւանդ կին ու գաւակ ունեցողի մը համար:

— Կը կարծե՞ս որ այս պատերազմին կրնայ թուրքիան ալ մասնակցիլ:

— Դեռ որոշ բան մը չկայ, բայց տրամադրութիւնները այդ ուղղութեամբ կը հասուննան: Եթէ Անգլիա-Ֆրանսա մինակնին ելլեն Գերմանիոյ դէմ, պատճառ մը չըկայ որ թուրքիան ալ մասնակցի: Բայց եթէ Ռուսիան մէջ մտնէ, խնդիրը կը փոխուի:

Օղին, հակառակ մատնոցային մանրիկ բաժակներուն, սկսած էր ներգործել: Եւ Մեմտուհին խօսքերը հետըզհետէ իշխողական եւ ինքնավստահ չեչտ մը կ'առնէին: Ռուբէն, օղիի ոչ բարեկամ, բայց քաղաքավարութեան համար կը ջանար ներդաշնակուիլ հիւրին հետ, կրցածին չափ քիչ խմելով: Մեմտուհ թափ առած կ'երթար: Լօզանի մեղմարարոյ եւ համեստ ուսանողը չէր հիմա: Անվերաքննելի վճիռներու պատգամախօս մը ըլլար կարծես:

— Ֆրանսա-Անգլիա յոգնած, մաշած երկիրներ են: Ո՛չ իրենց թիւը կ'աճի, եւ ո՛չ ալ ուժը կ'աւելնայ: Եւրոպայի տէրը Գերմանիան է: Երիտասարդ, առոյգ, կարգապահ ժողովուրդ մը որ կը բարձրանայ: Եւ ինչպէս ճիվանջիր պէյը կ'ըսէր առջի օր, «Եւրոպան Գերմաններուն, Ասիան թուրքերուն»:

— Սատանային հետ սայուրի նստողը պէտք է երկայն, շատ երկայն դգսլ մը ունենայ: Մենք այդպէս դըգալ ունի՞նք, Գերմանիոյ հետ սեղան նստելու համար, ըսաւ Ռուբէն: Սխալ է Եւրոպական պետութիւնները մէկը միւսին հակադրել եւ այդ հակադրութենէն օգտուելու յաւակնութիւններ սնուցանել: Անգլիա, Ֆրանսա, Գերմանիանոյն քաղաքակրթութիւնը ունին, միեւնոյն ձգտումները, նոյն հաշիւները: Արեւելքը Արեւելքցիներուն՝ կը հասկընամ: Բայց Եւրոպական որեւէ պետութիւն յենարան ընդունիլ եւ այդպէս ճամբայ ելլել, լաւ տեղ չի տանիր: Կը

յիշե՞ս Լօղանի մեր վէճերը: Երբ քեզի կը բացատրէի թէ
հայերը ինչո՞ւ Արեւմուտք կը նային, լաւ չէիր հասկնար:
Պարզապէս մեր կայսրութեան մէջ տիրող քառսն էր, վար-
չական մեքենային անիշխանական վիճակը որ կը մղէր մեզ
նայիլ Արեւմուտք եւ անկէ օգնութիւն սպասել: Հիմա որ
պայմանները փոխուեցան, սահմանադրական կարգեր հաս-
տատուեցան, Մեմտուհները Եւրոպա գացին եւ ուսում,
գիտութիւն ամբարեցին ու երկիրը բռնեց յառաջդիմու-
թեան ճամբան, ի՞նչ պէտք ունինք Եւրոպացիներու վէճե-
րուն խառնուելու: Փա՛ռք Աստուծոյ, մեր երկիրը հարուստ
է, ամէն բան ունինք մենք պէտք եղածէն աւելի, կը բա-
ւէ որ գիտնանք կազմակերպել:

— Շատ հեռու չեմ քեզի պէս մտածելէ եւ Պոլիս չե-
կած ի՞նչ ծրագիրներ ունէի: Բայց եկուր տես, մեր նա-
խարարութեան շրջանակները վերէն վար գինովցած են,
Գերմանիա կ'ըսեն ու կ'երթան: Կարծես Անատօլուի ցո-
րենն ու միսն ալ Գերմանիան կու տայ մեզի: Չտես, ապ-
տալ մտայնութիւնը հետզհետէ տիրապետող կը դառնայ:
Խորհրդարանին մէջ Չօհրապ պէյին վերջին ճառը բաւա-
կան աչքեր բացաւ, բայց հոսանքը շատ զօրաւոր է եւ մար-
դիկ մտածելու տրամադիր չեն: Այս օրերուն հովիւին սը-
րինգը մտիկ ընող չկայ, տիրապետողը տավուլ զուռնան
է...

— Մեմտուհ, մեր պարտականութիւնը շատ մեծ է:
Նոր սերունդը, Եւրոպա տեսածներս, ընելիք ունինք: Դուն
պէտք է շուրջդ հաւաքես չափաւորականները, պէտք է ուժ
դառնաք եւ կշռէք մտայնութեանց վրայ:

— Նախ ե՛ս պէտք է բան մը ըլլամ որպէսզի կարե-
նամ բան մը ընել, ըսաւ Մեմտուհ խնդալով: Կեցիր նա-
յինք, պաշտօնս հաստատող սա հրամանագիրը ելլէ ան-
գամ մը...

Ճիշդ այդ պահուն Ռամազանի թնդանօթը գոռաց,
հաւատացեալները հրաւիրելով ընթրիքի: Մեմտուհ բնագ-

դաբար ոտքի ելլելու շարժում մը ըրաւ, բայց խնդաց ու նստաւ տեղը, ըսելով.

— Մոռցայ որ հօրս տունը չեմ եւ ապտէս առնելու պէտք չունիմ: Անգամ մը, երբ մոռցած էի լուացուիլ, յանդիմանեց ու «խողերու երկրէն սորվածներդ դեռ չմոռցա՛ր», ըսաւ:

Ժանին երկար պայքարէ մը ետք վերջապէս յաջողած էր քնացնել Լեւոնիկը իր Թաղիքէ արջուկին հետ: Անցան ճաշասենեակ: Ճաշի պահուն ալլելս Պոլիս չէին, այլ Լօզան: Ուսանողական կեանքի մանրադէտեր, գուարձալի արկածներ, Զուիցերիացիներու կենցաղին շուրջ դատումներ:

— Կը տեսնե՞ս, ըսաւ Ռուբէն ճոխ սեղանը ցոյց տալով եւ անուղղակի կապուելով նախորդ գրոյցին հետ, արեւելքցիներու սեղանին վրայ կերուածէն աւելի՝ Թափուելիքը կ'աւելնայ: Միայն բարեկեցիկ եւ հարուստ տուներուն համար չէ որ այսպէս է: Ամէն տեղ, հարուստ թէ աղքատ, գիւղ թէ քաղաք միեւնոյնն է: Որեւէ տունէ ներս, ճաշի պահուն մէկ-երկու անակնկալ հիւրեր կրնան մտնել եւ մասնակցիլ ճաշին, առանց սեղանը խանգարելու: Սրտի լայնութիւն, հոգիի հարստութիւն, աչքի կուշտութիւն: Լօզան, յաճախ գտնուած եմ Զուիցերիացի ընտանիքներու սեղանին: Վեց հոգի կայ՝ ուրեմն վեց կտոր միս, նոյն չափով սլտուղ, կռամով հաշուրած ուտելիքներ: Բաժինները ճշդուած են: Ոչինչ կ'աւելնայ, ոչինչ կը պակսի: Ամէն ինչ իր չափով, իր համրանքով: Ըսէ՛ թէ ինչպէս կը նստիս ճաշասեղան, ըսեմ թէ ինչ ժողովուրդ ես: Արեւելքի մէջ, Աստուծոյ տուած բարիքը ճաշակելէ ետք, մնացեալը բաժին կը թողունք աղքատներուն, անտէր շուններուն, երկինքի թռչուններուն: Այսինքն Աստուծոյ ստեղծած միւս արարածներուն: Եւրոպացին, իր անձէն դուրս ուրիշին հոգը չունի: Եթէ ոմանք շուն-կատու կը պահեն, ատիկա իրենց պերճանքին մաս կը կազմէ: Կայ ու չկայ, իրենց

անձը կայ: Եւ այս ամէնը ոչ գիտակցաբար, մեր մօտ ըլլայ թէ իրենց քով, այլ խառնուածքի բնական մղումով: Մենք այսպէս եկած ենք աշխարհ, իրենք այնպէս: Գիտնա՛նք մեր աշխարհին յարգը եւ անոնց փայլէն չչլանանք:

Մեմտուհ մտիկ կ'ընէր համամիտ գլխու շարժումներով: Ռուբէնին հանդէպ իր համարումը շատ բարձր էր արդէն եւ հակառակ տարեկից ըլլալնուն, կրտսեր եղբօր մը յարգալիւր կեցուածքը ունեցած էր միշտ անոր խօսքերուն եւ դատումներուն հանդէպ: Ժանինն էր որ զուարթ դարձուածք մը տուաւ զրոյցին, բողոքի կեղծ ինքնապաշտպանութեամբ մը.

— Ռուբէն, բաւական բամբասեցիր Եւրոպացիները, մոռնալով որ Եւրոպացի կին մը ունիս:

— Ընդհակառակը: Հպարտ եմ որ սիրած սղջիկս ազատագրեցի եսապաշտներու իր համայնքէն ու բերի հոգեկան շռայլութեանց մեր երկիրը: Եւ դառնալով Մեմտուհին.

— Գիտե՞ս այս սղջկան առաջին խօսքը ինչ եղաւ երբ նաւահանգիստը քարափ ելանք.— «Ռուբէն, կը վախնա՛մ. ինչո՞ւ եկանք այս քաղաքը» կ'ըսէ, քնացող Լեւոնը գրկած եւ աչքերը մեծ-մեծ բացած:

— Ինչէ՞ն կը վախնաս, կը հարցնեմ:

— Տե՛ս, սա մարդիկը, ինչ դաժան նայուածքներ ունին, ժպիտ չկայ, կ'ըսէ, հսկայ սնտուկներ շալկած բռնակիրները ցոյց տալով:

— Փոխանակ հիանալու կը վախնա՞ս, կ'ըսեմ իրեն: Այդքան ծանր բեռներու տակ հեւացող մարդոցմէ ժպի՞տ կը սպասես: «Թուրքի մը պէս հուժկու» դարձուածքը մինչեւ հիմա կարդացած ես գիրքերու մէջ: Այսօր կը տեսնես աչքերովդ:

Եւ ձեռքը թափ տալով Մեմտուհի կողմը, խորհրդապահ.

— Բայց, խօսքը մէջերնիս, այդ բեռնակիրները կարծեմ թուրքեր չէին, այլ քիւրա, չէրքէղ, լաղեր էին:

Կուշա ու կուռ խնդացին, կուշա ու կուռ ճաշելէ ետք: Մեմտուհ ծանրացած էր քիչ մը, օղիէն եւ ստամոքսէն, եւ զրոյցին աշխուժութիւնը կը թուլնար:

— Գիտե՞ս, ըսաւ Ռուբէն, հիւրի սենեակ ունինք, եթէ ուզես կրնաս մնալ:

— Ո՛չ, պէտք է երթամ, ըսաւ Մեմտուհ, բայց լաւ որ ըսիր: Նկատի կ'ունենամ այն օրը, որ հայրս տունէն վունտէ: Եւ կարծեմ օր մը չէ օր մը պիտի պատահի ատիկա: Կարգադրած եմ որ կառքը դայ այս ժամուն: Ժամացոյցի նայելու պէտք չունեցաւ: Դուրսէն կը լսուէր կառապանին փքոցով սուլիչը:

Մեմտուհ ոտքի ելաւ: Եւ հրաժեշտ առնելէ առաջ ըսաւ.

— Պզտիկ քոյրս — հինգերո՛րդն է, Ռուբէն — կարմիր փշտիկներ կը հանէ երեսներուն եւ ճակատին, դրկեմ, աչք մը նետէ:

— Քանի՞ տարեկան է, հարցուց Ռուբէն:

— Տասնըերեք կ'ըլլայ:

— Տասնըերեք տարեկան... կարմիր փշտիկներ... աղէկ, աղէկ, թող դայ տեսնենք, ըսաւ Ռուբէն ժպտելով...

Եւ որովհետեւ հանդիպումի հասարակաց վայր մը չունէին, որոշուեցաւ որ ամէն ամսու առաջին Երկուշաբթին Մեմտուհ դայ Ռուբէնենց, գիշերային այցելութեան: Այս ժամադրութենէն ետք, բաժնուեցան, ջերմագին ողջագուրումներով:

2

Առաջին օրերու ժանինի վախը անհետացած չէր բորրովին, բայց կորսնցուցած էր սկզբնական ճնշումը եւ օրէ օր կը նմանէր գզրոցի մը յատակը մոռցուած աննշան իրերուն, որոնք դադրած են օգտագործուելէ, բայց չեն նետուիր, օր մը գործածուելու տարտամ հաւանականութեամբ: Յուսացածէն շատ աւելի արագ կատարուեցաւ Պոլսոյ միջավայրին հետ ընտելացումը: Երկրորդ երեխայի մը մօտիկութիւնը արգելք չեղաւ որպէսզի չըջանակ ըստեղծէ, մասնաւորաբար կարգ մը գերման սպաներու տիկիններուն հետ, զուգահեռ Ռուբէնի լայն շրջանակին:

Արուեստագէտ հոգիով աղջիկ, գերազանցօրէն վիպային խառնուածք, շուտով առնուեցաւ քաղաքին անդիմադրելի կախարդանքէն ներս. Պոլսոյ սլաւական հնութիւնները, բնական տեսարաններու այլազանութիւնը, խայտաբղէտ բազմութիւններու եռուզեռը, Բերայի չքեղ վաճառատուներուն մոգական ձգողութիւնը, միացած՝ հանգստաւէտ եւ դիւրակեաց կենցաղի մը առաւելութիւններուն, շուտով մոռցնել տուին Լօզանը, որ գաւառական

համեստ քաղաքի մը պատկերը կը ստանար Պոլսոյ հետ բաղդաառուելով: Ընդարձակ տուն մըն էր իրենց բնակարանը, բանուկ փողոցի մը վրայ, ցերեկը աղմկալի բայց գիշերը խաղաղ: Բնակարանէն անջատ, պարտէզին վրայ առանձին մուտք ունեցող մեծ սենեակ մը բժիշկին ընդունարանն էր: Բժիշկ Սեւակին մասնագիտական համբաւը տարածուած էր դարմանալի արագութեամբ: Հայ եւ օտար անուանի բժիշկներ պակաս չէին Պոլսոյ մէջ, բայց մասնաւոր հմայք մը ունեցաւ Եւրոպայէն նոր եկած այս երիտասարդ բժիշկը եւ իր դարմանատունը միշտ լեցուն էր: Եւ այն աստիճան, որ ստիպուեցաւ միայն ժամադրութեամբ հիւանդներ ընդունիլ:

Ժանին մեծապէս ուրախ էր այս յաջողութենէն, որ անտեսանելի լծակի մը պէս օր աւուր կը բարձրացնէր տունին նիւթական կացութիւնը, մակարդակ տալով իրենց կենցաղին: Հոտ եւս Պոլիսը կը նսեմացնէր Լօզանը, իսպառ մոռցնել տալով Զուլիցերիոյ նեղութիւնները: Եօթը դէր կովերու տարիներն էին Պոլիս եւ Ժանինի երկինքը անամպ ու կապոյտ պիտի մնար, եթէ որոշ պարագայ մը մտմտուք չտար իրեն:

Նկատած էր, որ Ռուբէնին այցելող հիւանդները մեծ մասամբ թրքուհիներ էին, եւ բարձր դասու տիկիւններ, ինչպէս կը հասկցուէր փողոցը իրենց սպասող չքեղ կառքերէն: Սեւ քողերուն ետեւ ծածկուած ինչ գեղուհիներ կային արդեօք անոնց մէջ: Կասկածի նշոյլ մը անգամ չէր ունեցած Ռուբէնի հաւատարմութեան մասին, բայց մտքով կը բանար քողերը ու երեւակայութեամբը աճած ի՞նչ գեղուհիներ կը տեսնէր անոնց ետեւ ու սրտի ճմլում մը կ'ունենար: Կարդացած վէպերէն գիտէր, թէ այրերուն համար սիրոյ մէջ անկեղծութիւնը եւ հաւատարմութիւնը երբեք արդելք չեն փորձութեան մասնուելու...

Երկար մտածեց առնելիք քայլին վրայ: Դատողութիւնը կ'արգիլէր, բայց ալեկոծեալ սիրտը առաջ կը մը-

դէր: Լոզանի մէջ արդէն վերջնականապէս համոզուած էր Ռուբէնի անկեղծութեան: Իրեն մրցակից հոյլ մը աղջիկներուն մէջ, որոնք կը դառնային Ռուբէնին շուրջ տարուած անոր ածուխի պէս սեւ աչքերէն եւ արեւելքցիի թուխ հըմայքէն, անիկա մէկ անգամէն զինք ընտրած էր եւ հաստատ մնացած որոշումին վրայ: Ժանինի համար մանաւանդ չարչարանքի գիշերներ եղան Ռուբէնին հերթապահութեան օրերը հիւանդանոցին մէջ: Մինչեւ լոյս մինակ կը մնար այնտեղ խումբ մը աղջիկներու եւ երիտասարդ կիներու հետ, որոնց անամօթխած սեռային բարքերուն մասին շատ կը խօսուէր Լոզանի շրջանակներուն մէջ...

Այո, վտանգաւոր մրցակիցներ ունեցաւ, իրմէ աւելի գեղեցիկ, մանաւանդ աւելի համարձակ եւ ինքնամատոյց, բայց Ռուբէն մէկ անգամ սիրեց եւ միայն մէկը ընտրեց, քաջաբար տոկալով բոլոր փորձութիւններուն: Բայց այստեղ արեւելք է, Ռուբէն ինքն ալ արեւելքցի: Օտար եւ անհանգստացնող աշխարհ մը Ժանինի համար: Բնութիւնը իր օրէնքները ունի որ ուղեղը կ'անգլիտանայ եւ թաքուն կը գործէ մարդէ կակին մէջ, մանաւանդ այրերուն...

Եւ այս թրքուհիները, սեւով վարչամակուած ուրուականներ, որոնց սեւ քօղերուն տակ բոլորն ալ Բլիէն Լօթիի Ազիաաէներուն դիմագիծերը պէտք է ունենան եւ... մարմինները, փափուկ զարդախուցերու բուրմունքներով...

Ի՞նչ ընել, թօթափելու համար կուրծքին տակ հետըզհետէ մեծցող ու ծանրացող այս մթին ամպը, որ իր մռայլութիւնը կու տայ երբեմն նաեւ աչքերուն: Եւ ինչպէս շարժիլ որ իր արարքը երկսայրի սուր մը չդառնայ, անհիմն կասկածանքի մը ցուցադրութիւնը, դուցէ երբեք դոյալթիւն չունեցող մտածումներ արթնցնելով Ռուբէնի մտքին մէջ...

Այս մտածումները հետզհետէ արմատացան մտքին

եւ այն աստիճան որ մղուեցաւ իր չըրած մէկ բանը ընելու մեքենարար, առանց մտածելու: Շքեղօրէն զարդարուած անձնական կառք մը կեցած էր դուրսը, եւ ծառան ալ, նստած կառապանին քով, կը սպասէին տիրուհիին որ բժիշկին մօտ կ'ուշանար: Ժանին պատրուակ մը դտաւ եւ անակնկալօրէն մտաւ Ռուբէնի սենեակը, առանց դուռը զարնելու: Ռուբէն իր գրասեղանին առջեւն էր, բժիշկի ձերմակ շապիկով, շատ բնական նստուածքով: Բայց մի'ւսը... սրտի արագ բաբախում մը ունեցաւ Ժանին: Ոչ միայն գեղեցիկ էր, աննման գեղեցիկ, այլ նաեւ ամբարտաւան: Մատներուն մէջ վառուած սիկարէթ մը, մէկ սրբունքը միւսին վրայ, մինչեւ ծունկերը բաց... ոչ իսկ զիջեցաւ նայիլ իրեն: Այնպէս կը դիտէր Ռուբէնը, կարծես աչքերով լափել ուզէր... Ժանին, արագ, երկու բառով արտասանեց պատրաստած սուտը ու դուրս փախաւ:

Հիմա, փակած պատուհանին, վարագոյրին ճեղքէն կը դիտէ դուրսը, սպասելով թրքուհիին: Մեղադրելիք բան մը չունի, տխրելու պատճառ չկայ, բայց սիրտը ինչո՞ւ այսպէս արագ-արագ կը տրոփէ, ինչո՞ւ գողի մը պէս կը սպասէ թրքուհիին դուրս գալուն... ինչո՞ւ կը մաղթէ որ ժամ առաջ մեկնի այդ կիներ...

Կէս ժամ մնաց այդպէս, մինչեւ որ թրքուհին դուրս եկաւ... Խաղաղ, հանդիսաւոր, իշխանուհիի մը քայուածքով մօտեցաւ կառքին, մինչ ծառան վար ցատկած, դըռնակը կը բանար խոնարհելով: Կառքը մեկնած էր, բայց Ժանին դեռ կը մնար կեցած տեղը, մտածկոտ, անորոշ: Ո՞վ կրնայ մտածել որ ներսի համարձակ կիներ հիմա սեւերու մէջ փաթթուած այդ ուրուականն է, որ, յուշիկ, մեկնեցաւ, հարց կու տար ինքն իրեն ու դեռ երկար կըրնար շարունակուել այդ լուռ հարցումը, եթէ Լեւոնիկ ներս չի մտներ իր աղմուկներով, Սաթենիկին ձեռքէն բռնած:

Կէսօրուան ճաշին, իր արարքէն քիչ մը ամօթապարտ, հարցուց, յանցապարտի շեշտով մը.

— Ո՞վ էր առտուան այցելուդ, իշխանուհիի կը նըմանէր:

— Իշխանուհի մըն է, Համիտի զարմիկներէն մէկուն թոռը, իշխան Հաթեմին կինը, իշխանուհի Հալիմէ:

— Շատ հիւանդի չէր նմաներ...

— Հիւանդ չէ:

— Եթէ բժշկական զաղտնիք չէ, կարելի՞ է իմանալ...

— Զաւակ չունին, երեք տարի է ամուսնացած են, կ'ուզէ դարման մը գտնել: Վաղը ամուսինն ալ պիտի գայ քննութեան:

Ռուբէն որ բոլորովին անտարբեր չեչտով մը կը խօսէր, իբրեւ թէ չի հասկնար Ժանինի հետաքրքրութեան պատճառը, ճաչէն ետքն էր, որ անակնկալօրէն յանկարծ գրկեց կինը, կուրծքին սեղմեց եւ համբուրելով ըսաւ.

— Անխե՛լք աղջիկ, նո՞ր պիտի ճանչնաս Ռուբէնդ: Սուլթանին ամբողջ հարէմը մէկ կողմ, դուն միւս կողմ: Նո՞ր կը գիտնաս...

*
**

Ամպերը հետզհետէ սկսան սեւնալ Եւրոպայի քաղաքական երկինքին վրայ: Վայրկեանէ վայրկեան պայթելու սպառնալիքով: Թնդանօթները դեռ չէին դոռար, բայց մթնոլորտը յագեցած էր: Պատահական կայծ մը պիտի բաւէր որ վառօդի տակառները բռնկին: Ռուբէն անհամբեր կը սպասէր առաջին Երկուշաբթիին: Պաշտօնաթերթին մէջ կարդացած էր Մեմտուհին քարտուղար նշանակուելը եւ կ'ակնկալէր որ անկէ իմանար երկրին կացութիւնը:

Մեմտուհ եկաւ դարձեալ ծաղկեփունջով եւ Լեւոնիկին համար թիթեղէ ինքնաշարժ մը, որ դսպանակով լարուելէ ետք գորգին վրայ կ'երթար—կու գար մէկ սլատէն միւսը: Բայց նախորդ անդամուան շէնութիւնը չունէր: Ծանր, լուրջ, կարծես մտահոգութիւն մը շարկած:

— Օհօ՛, գոչեց Ռուբէն սրտոնը շնորհաւորելէ ետք, յայտնի է որ դիրքիդ մէջ մտածես: Պետական անձնաւորութիւնները պարսաւոր են անպայման խոթո՞ւս ըլլալ:

— Կատակը մէկ կողմ, Ռուբէն, օրերը յղի են: Էն՝ վէր պէյը — ներողութիւն, փաշան պիտի ըսէի, քանի որ Սուլթանը փաշայսէթիւն ասուաւ իրեն: Եւ որովհետեւ տիտղոսը մինակ չէր կրնար տալ, Թալաթ եւ Ճեմալ պէյերն ալ փաշայացան: — Ուրեմն Էնվէր փաշան Պերլին մեկնեցաւ երէկ, ուղղակի գերմանական սպայակոյտին հետ խորհրդակցելու: Տիտղոսը անոր համար, որպէսզի աստիճանին վայել պատիւներով ընդունուի Վիլհելմ կայսրէն:

— Եւրոպական նուագը չսկսած մե՞նք պիտի մըտնենք պարին մէջ: Ճիշդ կ'ըսեն ուրեմն թուրքերը — Չալմատան օյնար (առանց նուագի պարող):

— Օրերու, թերեւս ժամերու խնդիր է նուագին ըսկսիլը: Յայտնի եղաւ թէ Ռուսիան սրտաւորան պիտի կանդնի Սերպիոյ: Մեզի համար կարեւորն ալ այդ է: Եւրոպան կը հիւժի թէ կը կործանի, Լեւոնիկին պիւլլիկը չեմ տար ատոր: Ռուսիա՛ն...

— Ուրեմն սատրաստուինք բանակ երթալու:

— Լօզան երթալու սատրաստուիս, աւելի չիտակ կ'ընես...

— Լօզա՞ն, ի՞նչ գործ ունիմ Լօզան: Ուրիշ բան, ըսաւ Ռուբէն խնդալով, եթէ Նախարարութեանդ սրտումով դեսպան կարգուիմ Չուիցերիոյ մէջ:

— Կատակ չեմ ըներ, եղբայրս: Անցեալ անդամ րսի, չուզեցիր հասկնալ: Պատերազմի սարագային, միակ սպանակով վսյրը Չուիցերիան է, ընտանիք եւ դստակներ

ունեցողին համար: Մէկ օրէն միւսը կրնան ճամբաները
գոցուիլ: Եթէ ուզես, կրնամ անմիջապէս կարգադրել:
Վաղուրնէ սկսեալ սեղմումներ պիտի հաստատուին ճամ-
բորդութեանց համար:

Մեմտուհ կը խօսէր տրագ, հեւասպառ: Խուճապա-
յին բան մը կար իր ձայնին մէջ: Դժուար ըսուելիքը մէկ
անգամէն ըսել վերջացնելու աճապարանք մը: Ռուբէնին
քիչ մը տարօրինակ թուեցաւ բարեկամին այս պնդումը,
մանաւանդ անոր այլայլած վիճակը: Բայց անորոչ այդ
զգացումը չկրցաւ փոխել իր լաւ տրամադրութիւնը: Ըսաւ.

— Հասկցուեցաւ: Կ'երեւի Լեւոնիկը այնքան ցաւ-
ցուց մօրուքդ, որ կ'ուզես մեզ հեռացնել այս քաղաքէն:

Միւսը յուսահատական շարժում մը ըրաւ, չհաս-
կըցուելուն ափսոսանքով: Նոյն սլահուն, ժանինը սր սուրճ
եւ օշարակ կը հրամցնէր ափսէով, նստաւ Մեմտուհին քով:
Այս վերջինը, որ ժանինը բնական դաշնակից մը կը հա-
մարէր իր դատին, անոր դարձաւ եւ վերսկսաւ աւելի հան-
դարտ ու համոզիկեր շեշտով.

— Նայէ՛, սիրելի քոյրս: Այս Ռուբէն եղբայրս չ'ու-
զեր հասկնալ: Պատերազմը թեթեւ կ'առնէ: Գոնէ դուն
հասկցիր: Եթէ պատահի — այս երկրին կեանքը տակն ու
վրայ կ'ըլլայ, պայմանները կը փոխուին: Երկու զաւակի-
ներով ընտանիքի մը համար նեղ ու դժուար օրեր կու գան:
Աւելի լաւ չէ՞ որ Լօզան դառնաք եւ հոն սպասէք խաղաղու-
թեան:

Ռուբէն ժամանակ չթողուց որ ժանին պատասխա-
նէ: Ինք խօսեցաւ: Եւ Մեմտուհին պէս, լուրջ ու հան-
դարտ, կատակելու տրամադրութիւնը մոռցաւ.

— Լսէ՛, Մեմտուհ: Ես կ'ատեմ պատերազմը: Կ'ա-
տեմ որ մարդը մարդուն գայլ դառնայ: Բայց ոչ իմ ձեռքս
է, ոչ քու ձեռքդ: Եթէ անխուսափելին պատահի, մենք ալ
ստիպուած ենք կատարել մեր պարտականութիւնը: Բա-
րեբախտաբար թիչկ եմ եւ մարդ սպաննելու պէտք չունիմ:

Իմ գործս մարդ փրկելն է, որքան որ կրնամ: Պիտի կատարեմ պարտքս հայրենիքին հանդէս: Զօրակոչի յայտարարութեան, առաջին արձանագրուողը պիտի ըլլամ: Ինչ ամօթ, ինչ նուաստացում որ ես երթամ Զուխցերիա հանդիստ ասլրիմ կին զաւակներով, մինչ այստեղ Մեմտուհները արիւն կը թափեն: Այդքա՞ն զէչ կարծիք ունիս իմ մասիս:

Մեմտուհ չպատասխանեց: Դէմքէն կը հասկցուէր որ դեռ ըսելիք ունի, բայց աւելորդ ըլլալը դիտնալով կը լռուէ: Նիւթը փոխուեցաւ:

— Մոռցայ, ըսաւ Մեմտուհ, Իդպալ քոյրս երջանիկ վերադարձաւ քովէդ եւ գիշեր ցերեկ զովքդ կը հիւսէ: Ի՞նչ մոգական դեղ տուած ես իրեն:

— Դեղ չտուի, ըսաւ Ռուբէն ինդալով, ահանջին բաներ մը ըսի եւ գնաց: Շուտ ամուսնացուցէք եւ փշտիկները կ'երթան...

— Արդէն այս երկուքը մնացին, ըսաւ Մեմտուհ, Իդպալը եւ Սալիհան: Միւս երեքը ամուսնացած են: Հայրս կը սնդէ թէ կարգը իմս է, նոյնիսկ կը տրտնջայ թէ կարգս չատոնց փախցուցած եմ, բայց մինչեւ որ այս երկուքն ալ չերթան, ես տեղէս չարժողը չեմ: Անկէ վերջն ալ Աստուած գիտէ:

— Զուխցերիան կարծեմ ամուրիութեան համը տրուաւ քեզի, Մեմտուհ, իր տուած վկայականին հետ, ըսաւ Ժանին ինդալով:

Ինչ որ առիթ տուաւ քիչ մը քաշքշելու Մեմտուհը: Վերապրեցան Լօզանի կեանքէն դրուագներ: Յիշեցին անոր քանի մը սիրարկածները, ծանօթ բոլորին: Մեմտուհ ինքնապաշտպանութեան դիմեց սիրուն կնամեծարութեամբ մը:

— Ի՞նչ ընեմ, այդ աղջիկներուն մէջ Ժանին մը չլուար: Ժանինը մէկ հատիկ էր, ան ալ Ռուբէն եղբորս խըսմէքն էր:

Ընթրիքի չմնաց Մեմտուհ, ըսելով որ Նախարարութեան մէջ գիշերն ալ աշխատանք ունի:

— Թալաթ սէյր — ա'իս, փաշան — գիշերները կ'աշխատի եւ կ'ուզէ որ միշտ քովը սլատրաստ ըլլամ: Իր գրասենեակին կից է իմ սենեակս: Ծուտով թեւեֆօն պիտի հաստատեն իմ քովս ալ: Աւելի յաճախ կրնանք խօսիլ:

Մեմտուհ երբ մեկնեցաւ, այր ու կին լուռ մնացին: Կարծես ըսելիք չունենային: Ժանինն էր առաջին խօսողը.

— Զե՞ս կարծեմ որ Մեմտուհի առաջարկը մտածուելիք էր:

— Լօղանի՞ մասին:

— Այո՛:

— Աշխարհը ջրհեղեղի մէջ խեղդուի, ջրայնացաւ Ռուբէն, մե՞նք Նոյ Նահապետ դառնանք Զուիցերիոյ տապանը մտնելով: Ու յետոյ, ի՞նչ արդարացում կրնամ տալ ընկերներուս: Մեր մէկուկէս գաւկին դէմ, Վարուժանը լման երեք գաւակ ունի, Զարդարեանն ալ երեք, ուրիշներ ալ: Մենք հոգի ունինք անոնք չունի՞ն: Կրնա՞մ ըսել անոնց. — «Տղա՛ք, ես տուն-տեղ հաւաքած Զուիցերիա կ'երթամ, դուք ձեր գլխուն ճարը նայեցէք, Աստուած հետերնիդ»:

— Ինձի այնպէս թուեցաւ թէ Մեմտուհի մտքին մէջ պատերազմէն զատ ուրիշ բան կար, ըսաւ Ժանինն մտածկոտ: Ինչո՞ւ այդքան սնդեց...

— Պատերազմէն դուրս ուրիշ ի՞նչ կրնայ ըլլալ:

— Զեմ գիտեր, Ռուբէն, կը վախնամ մեր երջանկութեան համար...

— Կը վախնա՞ս, նաւահանգիստի բեռնակիրներէ՞ն, թէ, կեցի՛ր, հասկցայ, թէ ոչ Հալիմէ իշխանուհին է միտքը սղտորողը...

Ռուբէն գրկեց կինը եւ ուժգին համբոյրներով հալեցուց, ինչպէս միշտ, Ժանինի բոլոր վախերն ու մտմտութիւնները...

3

Ռուբէն Զարդարեանին կը սպասէին ճաշի նստելու: Գեղամ Բարսեղեանը արդէն սուենին տղան կը սեպուէր: Տեսակ մը տունին որդեգիրը: Կը մանէր որեւէ ստեն, բընական եւ համարձակ, ժամանակէն ու կարգէն դուրս ասորոզ անվութութեամբ: Ճաշը սկսած ըլլար թէ վերջացած, միեւնոյնն էր իրեն համար: Առանց պէտք ունենալու տանտէրերուն միջնորդութեան, Սաթենիկը անվրէպ կը սպասարկէր իրեն, երբեմն նոյնիսկ խոհանոցը: Զարդարեանն ալ ընտանիքէն կը սեպուէր, յաճախական այցելութեամբ: Օրուան հիւրը Վարուժանն էր որ առաջին անգամ կու գար Սեւակենց եւ զարմանքի յափշտակութեամբ մը կը դիտէր ժանինը, որ սահուն հայերէն մը կը խօսէր, զրոյցներուն մասնակցելու աստիճան: Զիրցաւ զսպել, եւ ըսաւ.

— Բայց ի՞նչպէս կարելի է այսքան կարճ ստենի մէջ այսպէս կատարեալ սորվիլ մեր լեզուն, երբ հանձարեղ Պայրընը անգամ սպիտակ դրօշ պարպեց Մեսրոպի տառերուն առջեւ: Կարծեմ հազիւ քանի մը ամիս եղաւ Պոլիս գալերնիդ:

— Պոլիս չսորվեցաւ: Մեսրոպերէնը արդէն Լօզանէն սկսած էր սորվիլ եւ ատիկա առաջին պայմանն էր մեր ամուսնութեան:

— Եւ երկրորդ պայմանը այն էր, փոխադարձեց ժանին, որ դուն ալ սորվիս Կէօթէի լեզուն, ինչ որ չըրիր:

Ռուբէնի պատասխանը անմիջական եղաւ.

— Նախ, սիրահարները, սիրոյ բռնակալութեան սակ տրուած խոստումները պարտաւոր չեն յարգել: Կարծեմ երեք լեզուն բաւարար է մէկ մարդու համար — հայերէն, թուրքերէն, Փրանսերէն: Եթէ Կէօթէին լեզուն չսորվեցայ, չես կրնար ըսել որ, յարգանքի մէջ թերացած եմ Գերման-

խոյ հանդէպ: Պատանեկան սէրս եղած է Պեթհովէնը, սրուն նկարը դաշնակիրդ վրոյ կը պահես, իմ ձեռքովս գրծուած, եւ ատրկա կը բաւէ կարծեմ ցոյց տալու զգացումներս Գերմանիոյ հանդէպ:

Շարաթէ մը ի վեր Թուրքիան պատերազմի մէջ էր Գերմանիոյ կողքին եւ Ռուբէն արձանագրուած էր առաջին օրէն: Հարիւրապետի համազգեստը, փայլուն ուսնոցներով, շատ կը վայելէր իրեն, աւելի արժեւորելով լայն կուրծքը եւ յաղթ ուսերը: Դրան զանգը հնչեց: Զարդարեանն էր, մռայլադէմ:

— Ո՛չ, այդ ուրբաթական դէմքովդ ժանինի պատրաստած սեղանը համ չ'ունենար, ըսաւ Ռուբէն նորեկին ընդառաջելով, դէմքդ փոխէ ու սեղան նստինք:

— Բան մը կա՞յ, հարցուց Վարուժան մտահոգ:

— Բան մը չկայ, շատ բաներ կան, ըսաւ Զարդարեան վերարկուն կախած ասեն: Այս գրաքննիչին հետ գլուխ ելլելը դժուար պիտի ըլլայ: Առջի օր երկու սիւնակ ջնջեց եւ տեղը ձերմակ թողուց: Այսօր, նոր օրէնք: Զընջուած տեղերը պարապ ձգելը արգիւտուած է: Պէտք է ուրիշ նիւթով մը փակենք, որպէսզի ընթերցողը պարապները տեսնելով ենթագրութեանց չերթայ, թէ Թուրքիոյ համար աննորաստ բաներ պէտք է եղած ըլլան որ կը ջնջուին: Այս պայմաններուն մէջ անկարելի է յարգել թերթին ճշդապահութիւնը:

— Ֆրանսական լրագիր մը տեսայ, ըսաւ Վարուժան, ուր ջնջուած տեղերը իշուկի մը պատկերը կար, ականջները մկրատի վերածուած: Երեւի խմբագիրը այդ ձեւը գտած է գրաքննիչէն վրէժ լուծելու:

— Երանի՛ Ֆրանսա ըլլայինք, ըսաւ Զարդարեան, երբ սեղան կը նստէին:

— Ֆրանսային շատ երանի մի՛ տար, պատասխանեց Ռուբէն: Գերմանիոյ լախտի հարուածներուն տակ շուտով կը փչէ հոգին:

— Ճաշերնիս աւրելու միտք չունիմ, ըսաւ Չարդարեան: Լուրերը շատ գէշ են մեզի համար: Բայց ինչպէս առածը կ'ըսէ, հէմ լանք հէմ երթանք: Ներկայ պարագային՝ հէմ խմենք, հէմ ուտենք: Եւ բաժակը ժանիւնի բաժակին դպցնելով.

— Կենացդ, աղջիկս, շատ ապրիս, որպէսզի այսպէս ճոխ սեղաններ վայելենք:

— Ինքը չէ հեղինակը, Սաթենիկն է, ըսաւ Ռուբէն:

— Շիտակ չես, Ռուբէն, միջամտեց Գեղամ, ըսածդ այն կ'ըլլայ, որ մէկն ալ ելլէ յայտարարէ թէ Ազատամարտը հանողը Չարդարեանը չէ, այլ գրաշարներն են ու մեքենավարը...

Բայց որքան կ'ուզէին կատակի տալ, ճաշի ընթացքին մթնոլորտը չպայծառացաւ: Հոգիները անձկութեան մէջ էին: Չարդարեանին դէմքը երթալով կը մռայլէր ու կը վարակէր ներկաները: Այնքան համեղ կերակուրներուն հանդէպ ալ սովորականէն աւելի ժուժկալ գտնուեցան: Իրարմէ ազդուած, աւելի շուտ ելան սեղանէն: Հիւրասենեակը, սուրճերուն եւ սիկարէթներուն մէջտեղ, վերջապէս բացուեցաւ Չարդարեան.

— Այդ լիտի գրաքննիչը որ հեռագիրներուն մէջէն «Կովկասեան ճակատը» կը ջնջէ եւ «Ռուսական ճակատ» կ'ընէ, որովհետեւ, ըստ իրեն, եթէ «Կովկասեան ճակատ» գրենք՝ մէջէն հայու ձայն կու գայ եղեր եւ ուրեմն պէտք է «Ռուսական ճակատ» ընենք, շնական ժպիտով մը թոյլ կու տայ որ Գարալիտօզը տպէ իր գրգռիչ ծաղրանկարը:

— Ի՞նչ ծաղրանկար, հարցուց Վարուժան:

— Թուրքերը հայերուն դէմ լարող կատարեալ գըրգռութիւն մը: Նկարին մէջ մարդ մը թերթ կը կարդայ: Ուրիշ մարդ մը կը հարցնէ.

— Ինչո՞ւ թերթ կը կարդաս:

— Ռազմաճակատին լուրերը իմանալու համար:

— Առանց թերթի եթէ ճակատի լուրերը գիտնալու գաղտնիքը սորվեցնեմ, ի՞նչ կու տաս ինձի:

— Թերթին տուած զրամս քեզի կու տամ եւ աչքիս լոյսն ալ կը խնայեմ:

— Եկուր ուրեմն ահանջիւղ ըսեմ: Երբ առտուն կանուխ տունէդ դուրս ելլես, հանդիպած առաջին հայուդ դէմքը դիտէ: Եթէ հայուն դէմքը ուրախ է, գիտցի՛ր որ մենք կը պարտուինք: Եթէ ախուր է, մենք կը յաղթենք...

— Բայց Գարակէօզը ծաղրաթերթ է, կշիռ չունի, ըսաւ Ռուբէն:

— Հո՛տ, կը սխալիս, բորբոքեցաւ Չարդարեան: Սիւնակներ գրաւող խմբագրականի մը չըրածը մէկ հատիկ ծաղրանկար մը կրնայ ընել: Մնաց որ ծաղրանկարին մասին չէ խօսքը: Ու եթէ կ'ուզէք, կրնայ մասամբ ճիշդ ալ ըլլալ այդ նկարով թելադրուած մտածումը: Կարելորը այն է, որ գրաքննիչը, ըսել է Կառավարութիւնը, պաշտօնապէս կը յայտարարէ թուրքերուն. — «Աչքերնիդ բացէ՛ք, երբ ճակատի վրայ թուրք զինուորը մեռնի՝ հայը ուրախ է, թուրք զինուորը յաղթէ՝ հայը կը տխրի»: Թուրք եղիր, այլեւս ի՛նչ աչքով կը դիտես հայը...

Այս խօսքերուն ճնշիչ տպաւորութիւնը մեղմելու համար էր թերեւս, որ Վարուժան ըսաւ Սեւակին.

— Ռուբէ՛ն, եթէ համազգեստդ հանես եւ ջորեպանի հագուստով ծպտուիս, գիտե՞ս որուն կը նմանիս: Ճիշդ ու ճիշդ կ'ըլլաս «Իկիթ Տօնէլ»ս: Այդպէս պատկերացուցած եմ...

— Ջորի չունիմ, ըսաւ Ռուբէն, բայց ձի մը ունիմ, որ թէեւ քու հրեղէն Բեգասիդ թեւերը չունի, բայց ձիւնի պէս ճերմակ է եւ քանի մը օրուան փորձերէ ետք այլեւս հլու-հնազանդ կը հպատակի խթաններու:

Գեղամ առիթը գտաւ Վարուժանի «Հարձ»-էն իր սիրած մէկ տողը արտասանելու, հետապնդուող Վարձակէն Ասպետին.

Ասպետ, գերին ըլլամ քու կամփիդ ու ձիդ, գերին, մտրակիդ...

— Իմ Վարձակա տունն է, փախցնելու պէտք չունիմ, ըսաւ Ռուբէն:

— Մէկ բան չեմ հասկնար, շարունակեց Չարդարեան, հետեւելով իր ներքին մտածումներուն: Գաւառներու մէջ հայերու զինուորագրութիւնը կը կատարուի տենդագին աճապարանքով, իսկ Պոլսոյ մէջ նոյն փութկոտութիւնը չկայ: Նոյնիսկ ընդհանուր զօրակոչին ընդառաջող քանի մը երիտասարդներ տուն դրկուած են, ետքէն կանչուելու խոստումով:

— Ես ալ, հաստատեց Ռուբէն, երբ Հարպիյէ ներկայացայ, քիչ մը զարմացան: Բայց հազարապետը որ ներկայ էր, ուրախացաւ եւ ըսաւ. — «Բժիշկ մը միշտ օգտակար է բանակին մէջ: Գնա՛ տղաս, հարիւրապետի համազգեստը ընտրէ պահեստանոցէն եւ եթէ պէտք տեսնես, չափիդ վրայ շտկել տուր»: Յետոյ զինուոր մը ծառայ նշանակեց ինծի: Մնայուն ներկայութիւնս ալ պարտաւորիչ չէ, օրը քանի մը ժամ: Հիւանդներս գիտեն, եւ ճշդած ժամերուս կու գան:

— Վերջին պահուն Զօհրապը հանդիպեցաւ, ըսաւ Չարդարեան եւ ուշացումիս պատճառն ալ այդ էր: Իր բերած լուրերը աւելի գէշ: Շատ չկեցաւ: Գրեթէ ոտքի վրայ խօսեցանք: Վաղը նորէն պիտի գայ: Փափաքեցաւ որ Վարդգէսն ու Խաթակն ալ անպայման ներկայ գտնուին: Թալաթին քովէն կու գար: «Բոց կ'արտաշնչէ եւ թոյն կը թափէ», ըսաւ: Մնացեալը վաղը պիտի պատմէ:

— Ես ալ կրնամ գալ, հարցուց Սեւակ:

— Անշուշտ, կուսակցական ժողով չէ: Զօհրապ ինքն ալ կուսակցական չէ: Այս թուրք սպայի համազգեստովը թերեւս կորով ներշնչես մեզի: Պէտք ունինք...

— Եւ ահաւասիկ որ կուսակցականութեանց միգամածներէն ազատագրեալ, կը թեւածենք Հայկազնեան աստեղահոյլէն ներս, մենախօսեց Վարուժան, որպէս թէ քերթուած մը հիւսէր:

Տրամադրութեանց ջերմաչափը գերոյէն վար տեղ մը ցոյց կու տար խրաքանչիւրին մէջ. հով-փոթորիկ կար դուրսը: Մարտ ամսուն վերջերն էր: Երբ բաժնուեցան, դրացի տանիքին վրայէն կը լսուէր երկու կատուներու մուլեգին քզլըտուքը, որ հակառակ հովերու վայիւնին, յըստակ կը լսուէր ու կը ճանկուտէր ականջները: Նաեւ սիրտերը...

**

Յաջորդ օրը, ճիշդ կէսօրին, Սեւակ մտաւ Ագաւտամարտ:

Կը կարծէր որ ինքնակոչ հիւր մը եղած կ'ըլլայ, մինչդեռ վարէն յայտնեցին թէ վերը կը սպասուի: Զարդարեանի գրասենեակին մէջ տեղ գրաւած էին Զօհրապէն գատ նաեւ Գարեգին Խաթակ եւ Վարդգէս: Զսպասուած հիւր մըն ալ կար, Մելքոն Կիւրճեանը, որ Ռուբէնը տեսնելուն պէս, գոչեց, բեմական ձայնով.

— Ողջո՞յն Օսմանեան փառապանծ բանակի Վահագնածին գօրականին...

Զօհրապէն էր խօսողը, որ պահ մը ընդմիջուած Ռուբէնի մուտքով, շարունակեց.

— ...Սոսկալի փրփրած էր: Պէտք էր տեսնել երբ Հորիզոնը կը թափահարէր երեսիս... Այո, ձեռքերը ծալլած նստիլը չի բաւեր: Պէտք է կերպով մը հակազդել, որպէսզի գազանը հանդարտի:

Յայտնապէս Զօհրապէն վերջացուցած էր իր զեկոյցը եւ այդ խօսքերը իր եզրակացութիւնն էին: Երկու բառով Ռուբէնին հաղորդեցին եղելութիւնը: Իրականին մէջ Զօհրապէն չէր որ այցելած էր Թալաթին, այլ վերջինն էր որ ստիպողաբար կանչած էր զինք պաշտօնատուն: Եւ առանց կարեւորութիւն տալու Զօհրապէի շնորհաւորութիւններուն, փաշայութեան համար, թերթը շարտած էր երեսին «ա-

պերախտ, ապերախտ ժողովուրդ» պռռալով: Հայերէն թերթին մէջ, առաջին էջի վրայ, լայնանիստ խմբանկար մը կար: Թիֆլիզի եկեղեցիին բակը զինեալ հայ կամաւորներու խումբ մըն էր, եւ խումբին կեդրոնը, աթոռի մը վրայ նստած Արմէն Գարօն: Զօհրապ շարունակեց.

— Ես գիտէի թէ այդ քերաքան Պոլիս կը գտնուէր քանի մը ամիս առաջ, ըսաւ Թալաթ, եւ Վարդգէսին հետ միասին ժողով ըրիք մեծ կղզի: Կրնայի ձերբակալել տալ, բայց քու խաթրիդ համար չըրի: Պանք Օթօմանի տեռօրը կազմակերպողը ինք չէ՞ր: Այդ ոճիրը ժամանցումի չէ ենթարկուած եւ Համիտին տուած խոստումն ալ Մաքսիմովին, ի պօրու չէ: Այլեւս ոչ Համիտ կայ, ոչ Մաքսիմով... .

— Ի՞նչ պատասխանեցիր, հարցուց Խաթակ մեղմ ձայնով:

— Ի հարկէ պատասխանեցի: Բայց իմ խօսքս գառնուկին տրամաբանութիւնն էր գայլին ախորժակին դէմ: Փաշաս, ըսի, ձեզի օրին հաղորդած եմ Դաշնակցականներու էրզրումի ժողովին որոշումը: Անվերապահ կերպով ընդառաջել զօրակոչին եւ հաւատարմօրէն ծառայել Օսմանեան բանակին մէջ: Ուրիշ ի՞նչ կրնայինք ընել: Կովկասի հայերն ալ, որ թիւով մեծ բան մը չեն, ստիպուած են ենթարկուիլ ռուսերուն: Այստեղ հայերը արդէն հարիւր հազարներով մտած են բանակ եւ զէնքով պիտի պաշտպանեն Օսմանեան հայրենիքը:

— Նայինք էնվէրը զէնք պիտի տա՞յ անոնց ձեռքը: Դաւաճանները միշտ կասկածելի են: Արմէն Գարօն ալ Օսմանցի չէ՞ր, ահա աչքովդ կը տեսնես, — եւ այստեղ՝ մէկէն փոխուեցաւ Թալաթ, սիրալիր, մտերիմ դարձաւ, նոյնիսկ մօտերս փօֆէր մը ընելու խօսքեր ըրաւ առաջուան պէս: Հասկցայ միտքը: Վստահ եմ, զղջաց վերջին խօսքերուն համար: Եւ որպէսզի անոնց իմաստը չխորանայ մէջս, ամէն կերպ կ'աշխատէր նիւթը փոխել: Բայց ես թոյլ չտուի: Փաշաս, ըսի, բանակի ղինուորը եթէ զէնք չունենայ, ի՞նչ բանի կը ծառայէ:

— Օհօ՛, Չօհրապ, ըսաւ խնդալով, քեզի՞ ալ պիտի բացատրենք: Բանակ մը ճակատ հասնելու համար լաւ ճամբաներու պէտք ունի: Հայերը ճարտար, չարքաչ աշխատողներ են: Ատեն մը ճամբաներ կը շինեն, յետոյ էնովէրը ձեւը կը դտնէ զանոնք օգտագործելու: Եւ այդպէս աւելի լաւ: Կովկասէն եկող հայ կամաւորներուն դէմ թուրք բանակին մէջ հայ զինուոր չի դտնուիր եւ մենք առաջքը առած կ'ըլլանք որ հայը հայու արիւն թափէ: Չե՞ս կարծեր...

Ամէնէն անհանդուրժելին, այդ ինքնագոհ եւ սիմիֆ հեգնանքն էր, շարունակեց Չօհրապ: Վստահ եմ, թալաթ ալամայ դուրս տուաւ դադտնիքը: Բանակ կանչուած մեր հազարաւոր երիտասարդներուն կեանքը վտանգուած կը տեսնեմ: Ներքին նախարարի մը բերնէն լսել բանակի հայ զինուորին ձեռքը գէնք չտալու պարագան, կը մղէ մտածելու թէ Կառավարութեան կողմէ առնուած որոշում մըն է, ինչ որ յոռեգոյն կասկածներու կը տանի: Դադրինք լաւատես հեռանկարներ վայժայելէ: Իրականութիւնը տեսնենք այնպէս ինչպէս որ կայ: Հայ ժողովուրդէն անջատել իր ամէնէն կենսունակ եւ կորովի տարրը, երիտասարդութիւնը, կը նշանակէ կորովագուրկ եւ կրաւորական զանգուածի մը վերածել մնացեալը, որուն հետ կրնան ուղածնուն պէս վարուիլ, ազատ եւ անպատիժ: Իսկ թէ ինչ վերապահած են այդպէս ուժաթափ եւ զինաթափ ժողովուրդին, իրենք զիտեն, բայց մեզի համար եւս դժուար չէ կռահումներ ընել: Կատարուածին մէջ պէտք է տեսնել խնամով պատրաստուած սուղայէլական դաւի մը ուրուագիծը:

Պահ մը լռեց Չօհրապ, եւ տեսնելով որ խօսող չըկայ, աւելցուց.

— Կ'երեւակայէ՞ք թալաթի մը բերնէն լսել հայու ձեռքով հայու արիւն թափել չտալու հոգածութիւնը: Վրստահ եմ, այս աժան սրամտութիւնը ընելու փորձութիւնն

էր որ յաղթեց, որպէսզի դուրս տայ տեղահանութեանց գաղտնիքը: Տասը տարիէ ի վեր կը ճանչնամ Թալաթը, գործակցած եմ հետը: Երբե՛ք այսքան ինքնավստահ եւ վճռական չեմ տեսած: Ընդհանրապէս չոր ու կտորուկ, պէտք է վախնալ երբ սկսի կատակով խօսիլ...

— Իրենց յետին միտքերը որքան քստմնելի, նոյնքան չնական է տրուած բացատրութիւնը, ըսաւ Զարդարեան:

— Այդ մասին ոչ մէկ կասկած: Գաւառներու հայ երիտասարդութիւնը զօրակոչի պատրուակով պատանդ կը պահուի թուրք բանակին ձեռքը: Ճամբաներու շինութենէն ետք, չենք գիտեր թէ ինչ վերապահուած է անոնց: Անշուշտ ոչ փայլուն ճակատագիր մը: Այդ մասին պատրանքներ չսնուցանենք: Հարց է թէ մենք բան մը կրնա՞նք ընել, եւ ի՞նչ պէտք է ընենք...

Այս խօսքերուն վրայ ծանր լուութիւն մը տիրեց: Ոչ ոք կը խղէր լուութիւնը: Զօհրապի զեկոյցը ձեւ ու գոյն տուած էր այն շփոթ երկիւղին որ ատենէ մը ի վեր կը տանջէր բոլորին սիրտը: Եւ ամէն մէկը խորացած ինքն իր մէջ, նոյն տագնապը կ'ապրէր: Անթափանց սեւ վարագոյրի մը առջեւն էին, ու չէին հասկնար թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ վարագոյրին ետեւ: Կիւրճեան բոլորովին մոռցած էր Կեդրոնականի իր հոգաբարձունքուն հետ ունեցած սուր վէճը: Վարդգէս ցաւած ոտքը կը շփէր միօրինակ շարժումով: Միայն Խաժակն էր, որ լայն բացած Ազատամարտը, օրուան լուրերը կը կարդար: Ընդհանրապէս Զօհրապը կ'ըլլար արամադրութիւններուն ուղղութիւն տուողը, անոր կեցուածքէն կրնային հետեւցնել կացութեան լաւ կամ վատ աստիճանը: Իսկ այսօր խումբին ամէնէն յոռետեսը կը մնար, եթէ ներելի է ըսել՝ ջուրը ալէն խմած ըլլալուն: Բայց ինքն էր որ տուաւ դարձեալ ճնշող հոգեվիճակները թօթուելու աղբանշանը: Ու դառնալով Ռուբէնին, ըսաւ.

— Տես, Ռուբէն, ահա թէ ինչ մտածեցինք գալէ դառալ: Բժիշկներու խումբ մը կը կազմուի քու գլխաւորութեամբդ եւ Պոլսոյ հայաշատ թաղերուն մէջ դասախօսութիւններ կը տրուին հայ օրիորդներուն, հիւանդապահուհիներ պատրաստելու համար: Կը սկսինք իմ ընտրաշրջանէս, Սամաթիայէն, յետոյ միւս գլխաւոր թաղերը, կարելի եղածին չափ ցուցական ընելով շարժումը: Ի՞նչ է կարծիքդ:

— Գէշ չէ, ես պատրաստ եմ: Միայն թէ պէտք է հազարապետիս հաւանութիւնը ունենամ:

— Վաղն իսկ խօսիր, հայկական շրջանակներէ եկած որպէս ինքնաբուխ ծրագիր: Կասկած չունիմ, սիրով պիտի համամտութիւն տայ: Իմ անունս ալ խառնէ խօսքիդ մէջ, որպէս թէ ընտրողներէս եկած պահանջին վրայ բացուած եմ քեզի: Թուրք հանրային կարծիքին վրայ ազդելու ձեւ մըն է: Իսկ թէ որքանով կը հանդարտին մեծ շուները, այլ խնդիր...

— Թերթով արձագանգելու պէտք ունի՞նք, հարցուց Չարդարեան:

— Անպայման: Հաւաքոյթներէն լուսանկարներ ալ պէտք է տպուին: Միայն թէ միշտ ժողովուրդին բնական զգացումները արտայայտող եղէք եւ ոչ թէ շարժումը դեկավարող: Քէչեանին ալ կը խօսիմ: Այս գործին համահայկական բնոյթ տալու է: Ազատամարտը եւ պահպանողական Բիւզանդիոնը եթէ միեւնոյն կեցուածքը բռնեն անգամի մը համար, ուրիշ ձեւ կ'առնէ, մեր հետապնդած նըսպատակին ամէնէն մօտիկ ձեւը:

Մեկնեցան, իւրաքանչիւրը անձնատուր նոյն մտալը կողմներուն: Միայն Չարդարեանն էր որ մնաց նստած տեղը, գլուխը ափերուն մէջ: Զեռագիր պահանջող գրաշար մը սախպուեցաւ կրկին ու կրկին անգամներ ծեծել փակ դուռը, մինչեւ որ լսուեցաւ «մտէ՛ք»ը...

4

Ներքին Նախարարութեան շէնքին երկրորդ յարկէն քանի մը պատուհաններէ միայն լոյս կ'երեւէր: Ամբողջ շէնքը եւ շրջակաները թաղուած էին անլուսին խաւարին մէջ: Կառավարական ժողով մը չէր, այլ երեք նախարարներու անպաշտօն հանդիպում մը: Թուրքիոյ վարչական մեքենան կարելի էր նմանցնել եռայարկանի շինութեան մը: Առաջին յարկը – խարիսխը – Իթթիհատ կուսակցութիւնն էր, միատարր եւ միակամ: Երկրորդ յարկը կը կազմէր պաշտօնական Կառավարութիւնը, պատերազմական դաս-լիճը, որուն մէջ քանի մը չէզոք մասնագէտներ ալ կային: Երրորդ յարկը, երկրին ուղեղը, այս երեքն էին – Էնվէր՝ Պատերազմական նախարար, Թալաթ՝ Ներքին նախարար, Ճեմալ՝ Ծովային նախարար: Կարելի է ըսել՝ Թուրքիոյ մէջ արեւը կը ծագէր ու մար կը մտնէր այս երեքին հրամանով: Էնվէր փաշան էր որ զեկոյց կու տար Պերլինի առաքելութեան մասնաւոր մէկ կէտին շուրջ, որուն մասին պէտք չէր տեսնուած խօսիլ ցերեկը, Դահլիճի լիակատար նիստին մէջ: Ճակատ մեկնելէ առաջ Էնվէր կ'ուզէր որոշ հարցեր յստակցնել:

— Հայերու խնդրին համար առարկութիւն չըրի՞ն, հարցուց Թալաթ:

— Ըրին, բայց ես կըրցայ համոզել: Տեղահանութեան համաձայն են, բայց կ'ուզեն որ հարաւ քշուելէ ետք հայերը հաստասուին նոր շինուող Պաղտատի երկաթուղիին երկու կողմերը եւ այդպէսով պատնէշ կանգնին անապատի աւազակներու յարձակումներուն դէմ, ինչ որ չի հակասեր մեր ծրագրին: Քիչ մը դժուարացան ընդունելու Պոլսոյ մտաւորականութեան համար մեր տուած որոշումը, բայց ես ամուր կեցայ մեր դաշինքին տրամադրութեանց վրայ, որոնք շատ յստակ են: Պատերազմի ամբողջ տեսողութեան դերմանական հսկողութեան տակ կը մնան երկաթուղին եւ փոխադրական այլ միջոցներ: Բայց Թուրքիոյ վարչական մեքենան մեր ձեռքն է եւ իրաւունք չունին միջամտելու: Գալով մտաւորականներու խնդրին, այնպէս պատասխան մը տուի, որ չկըցան բերան բանալ: Դուք, ըսի, պատերազմը սկսած առաջին օրէն ձերբակալեցիք Ալլաս-Լօրէնի բոլոր կասկածելիները եւ Գերմանիոյ ներսերը աքսորեցիք: Մենք ինչո՞ւ չընենք նոյնը Պոլսոյ մտաւորականներուն համար, որոնք նուազ կասկածելի տարր մը չեն: Սեւ Ծովը բնական ճամբայ է Պոլսոյ եւ Թիֆլիզի հայերուն միջեւ: Պէտք չունինք մեր կոնակը լրտեսական բոյներ պահելու: Այս խօսքերուն վրայ, Սպայակոյտին մէջ նոյնիսկ ջերմօրէն իմ տեսակէտս պաշտպանողներ ունեցայ:

— Քիչ մը հեռուն նայինք, ըսաւ ձեմալ: Որ հայերուն քէօքը (արմատը) պէտք է փրցնել Թուրքիոյ հողէն՝ հարիւր առ հարիւր համաձայն եմ: Իմաստուն որոշում մը տուած ենք, եւ ետ դառնալու պէտք չունինք: Բայց կը մտածեմ որ այդ քէօքը պէ՞տք է չորցնել Թուրքիայէն դուրսն ալ: Աւելի օգտակար չէ՞ր ըլլար որ հայերը եղածնուն պէս փոխադրէինք Սուրիա եւ հոն տեղաւորուէին: Մէկ քարով երկու թռչուն: Թէ՛ կ'ազատինք հայերէն, թէ՛ արարներու ոտքին տակ փուշեր ցանած կ'ըլլանք: Անոնք

ալ սկսած են խլրտիլ եւ ուշ կամ կանուխ պիտի յաջողին ինքնավարութիւն մը ձեռք բերել: Նման պարագայի մը, լաւ է որ իսլամ զանգուածին մէջ քրիստոնեայ խաւ մը գտնուի հաւասարակշռող, ինչպէս Լիբանանի մէջ: Հայերը այստեղ փորձանք, այնտեղ կրնան բարիք ըլլալ...

— Աղէկ, աղէկ, ըսաւ Թալաթ խորհրդաւոր, ես գործս գիտեմ: Եւ դառնալով Էնվէրին, դուն քանի մը ջոկատ զինուոր տրամադրէ որպէսզի սկսինք Սվազի վիլայէթէն:

— Ո՛չ մէկ զինուոր, պատասխանեց Էնվէր վճռական: Այր մարդիկը արդէն բանակին պատանդն են, հրակողութեան տակ: Կիներ եւ չօճուխներ ճամբայ հանելը զինուորի գործ չէ: Օսմանեան բանակին պատիւը թոյլ չի տար...

— Մի՛ բարկանար, ըսաւ Թալաթ խնդալով: Դուն աշխատիր որ բանակը պատուով ելլէ մէջէն, երբ կարգը գայ հայ զինուորներուն: Ես ունեցած միջոցներովս կ'ելլեմ մէջէն: Կարծեմ ժանտարման ալ պատերազմական նախարարին ենթակայ չէ...

— Ժանտարմայովդ բաւարարուիր, միջամտեց ձեմալ, վարակուելով Թալաթին տրամադրութիւնէն եւ ինքն ալ ժպտելով, ու եթէ ժանտարման չբաւէ, փառք Ալլահին, բանտերու մէջ անգործ նստած եւ ձրի հաց ուտող բաւական մարդ ունինք: Կը բաւէ որ Սուլթանը ընդհանուր ներում մը յայտարարէ:

— Սուլթանը մէջ մի՛ խառնէք, ըսաւ Թալաթ ջղային, Ռէշատը կակուղ մարդ է, գիտեմ: Երբ հասկնայ հայերու մասին մեր ծրագրածը, կրնայ թուլնալ: Քանի անգամ ըսած եմ: Սուլթան չկայ, կառավարութիւն ալ չկայ: Իթիհատը կայ, մենք կանք: Սուլթանը թող մնայ իր պալատին մէջ, որպէսզի օր մը երբ Քայզերը Պոլիս դայ, մենք ալ թաղաւոր մը ունենանք առջեւը հանուելիք: Ալ կը բաւէ խօսինք հայերուն մասին: Ատիկա իմ գործս է: Դուն

ըսէ, էնվէր, պաշտօնական ժողովներէն դուրս ուրիշ ինչեր խօսուեցան:

— Պարզասլէս հիացած են մեր ծրարներներուն: Ամբարան Հենտենպուրկը մեծ յարձակողական մը սենի Արեւելեան ճակատին վրայ, այնպէս որ Ռուսերը ստիպուին իրենց բոլոր ուժերը Գերմանիոյ դէմ կեդրոնացնել եւ կովկասի ճակատը թեթեւցնել: Մեր երազն է, ըսի, Ռուսը կովկասէն անդին նստել եւ մեզի ճամբայ բանալ դէպի կեդրոնական Ասիա: Նոյնիսկ դաշինքին մէջ արձանագրուեցաւ այս կէտը: Փրանսական ճակատէն առաջ պէտք է ամբողջ ուժով ճնշել Ռուսական ճակատին վրայ: Մեզի եւ իրենց համար նոյնքան կարեւոր է այս պարագան: Իրենք կը հասնին Ուզբէստանի ցորենի ամբարներուն, մենք ճամբայ կ'ելլենք դէպի Թուրքեստանի մարդկային ամբարներուն: Մանրամասնութիւնները մէկ կողմ, այս պատերազմին մէջ մեր եւ Գերմանիոյ իտէալները այս երկու բաներն են: Որով, Գերմանները առաջին ուստումէն ետք, պէտք է կայունանան Փրանսական ճակատին վրայ եւ մեծ հարուածը հասցնեն Ռուսերուն: Այդ ուղղութեամբ զաղտնի զէնք մըն ալ ունին: Կը յուսան Ռուսիան ներսէն քայքայել, օգտագործելով ցարին դէմ պայքարող ռուս յեղափոխականները:

— Այդ ամէնը, ըսաւ Թալաթ, յաղթութեան պարագային: Բայց չմոռնանք, յաղթանակին հետ պարտութիւնն ալ հաշուի առնելու է, եթէ նոյնիսկ հարիւրին մէկ ըլլայ պարտութիւնը: Ամէն մարդ գիտէ թէ պատերազմը ինչպէս սկսաւ, բայց ոչ ոք կրնայ գիտնալ թէ ինչպէս կը վերջանայ, ե՞րբ կը վերջանայ...

Եւ որովհետեւ ճեմալի դէմքին վրայ հարցական ծամածոութիւն մը կը տեսնէր Թալաթ, պէտք տեսաւ պարզել իր մտածումը:

— Այո, պարտութիւն թէ յաղթանակ, նոյն կշիռը ունին իմ աչքիս, կը բաւէ որ լուծած ըլլանք այս հայե-

րուն խնդիրը: Յիսուն տարիէ ի վեր կը տառապինք հայկական հարցով: Եւ մազ մնաց որ բռնէին մեր կոկորդէն: Ձեր ականջներովը լսեցիք ՀօՓ-Վեստենենկ փաշաներուն խօսքերը: Այդ աւանակներուն հաշուով, Վանի մէջ վեց դատաւորներուն երեքը հայ պէտք է ըլլան եղեր, հարիւր վաթսուն ոստիկաններուն կէսը հայ, եւ այսպէս, բոլոր վիլայէթներուն մէջ: Մի՛ զարմանար, էնվէր, եթէ քովդ պատերազմական հայ նախարար մըն ալ պահանջէին, եւ անշուշտ իմ քօլս ալ ուրիշ աթոռ մը, վրան՝ Զօհրապը: Ճամբան հոտ կը տանէր: Փառք տանք, որ պատերազմը փրկեց մեզ այդ աղէտէն...

— Վերլուծումդ ճիշդ է, ըսաւ էնվէր, բայց հաճելի չէր քու բերնէդ լսել պարտութիւն բառը: Երկու անգամ կրկնեցիր: Մանաւանդ որ դուն էիր մեր մէջ ամէնէն աւելի պատերազմասէրը...

— Խոստովանիմ, պատերազմ քուէարկած ատենս, մտքիս մէջ հայերը կային: Բայց հիմա, թէեւ յոռետես չեմ, բայց ձեզի չափ այս պատերազմը շահուած չեմ համարեր: Չմոռնանք որ առ այժմ չէզոք է, բայց վա՛յ մեզի, եթէ Ամերիկան ալ մասնակցի հանդէսին: Մաղթենք որ մինչեւ անոր արթննալը, Հենտենպուրկը մաքրած ըլլայ Ռուսաստանի հաշիւը...

— Այդ պատուէլիներէն կուտող դուրս չի դար, հեղնեց էնվէր: Անոնք վարժուած են Աւետարան ծախելու եւ Աստուծոյ խօսքը տարածելու: Գերմանիոյ Սպայակոյտին կարծիքն ալ այդ է: Բայց Ամերիկան չեն մոռցած: Այնպիսի փորձանք մը պատրաստած են անոր դիւտուն, որ իր երկրէն դուրս աչք նետելու ժամանակ չունենայ:

— Ի՞նչ փորձանք, հարցուց ձեմալ:

— Մեքսիկան: Երկու տարիէ ի վեր Գերմանները կ'աշխատին այնտեղ եւ բաւական դործ տեսած են: Մեքսիկացիները դեռ չեն մարսած Քալիֆորնիայի մէկ մասին իրենցմէ խլուիլը: Գերմանները բաւական զէնք եւ զինուո-

րական մարդիկներ կեդրոնացուցած են այնտեղ: Ամերիկան տեղէն չարժեքուն պէս, Մեքսիկան պիտի քայէ:

— Այլ ամէնը Գերմանիոյ հաշիւներն են եւ մեզի չի խառնուիր, ըսաւ Թալաթ, կը բաւէ որ մինչ այդ մենք մաքրած ըլլանք հայերուն հաշիւը: Վազը, Դահլիճի նիստին, կ'ուզեմ որ լիազօրութիւն տրուի Ներքին Նախարարին եւ ուրիշ մարդ չխառնուի: Շատ Խօշիս չեկաւ Սախա Հալիմ փաշային անցեալ օրուան ճառը: Իրեն մտիկ ընես, Պոլսոյ հայ գլուխներուն ձեռք տալու չէ: «Այնքան ատեն որ գլուխին չենք դպիր, գաւառներուն մէջ մեր ընելիքը աչքի չի դարներ», կը կրկնէ կ'երթայ:

— Վարչապետին մտածումը այնքան ալ սխալ չի թուիր, ըսաւ ձեմալ, ձեռք-ոտք չունեցող գլուխ մը ի՞նչ կ'արժէ:

— Կը տեսնէ՞ք, ջղայնացաւ Թալաթ, մեր մէջ անգամ այդպէս մտածողներ կան: Եթէ հետեւիմ ձեր մարդակազմական փրկիստփայութիւններուն, պէտք է ըսեմ՝ գլուխ չունեցող մարմին մը ի՞նչ կ'արժէ: Ես այս դաղտնի հանդիպումը կազմակերպեցի, յատկապէս այդ կէտը ճշգրելու համար: Հայերու խնդիրը կարգադրելը Ներքին Նախարարութեան կը պատկանի: Այս կէտը պէտք է ճշդուի, որոշուի եւ արձանագրուի: Ներքին նախարարը պէտք է միակ լիազօրը մնայ: Վազը կը նայիս, ուրիշ մըն ալ վարչապետին հետեւելով կ'ելլէ կ'ըսէ. — «Հայերուն ձեռք չըտանք, ցորենի տաղնապ կը ստեղծուի»: Չես գիտեր ուրիշ ինչ յիմարութիւններ: Դուք երկուքդ պէտք է հարց դնէք, ինծի ժամանակ չտալով որ խօսիմ, որպէսզի չկարծուի թէ անձնական շահեր կը հետապնդեմ:

— Լաւ, լաւ, ըսաւ Էնվէր, իրաւունք ունիս: Արդէն պատերազմական վիճակի մէջ զինուորն է երկրին տէրը սահմաններուն վրայ, եւ ոստիկանն է ներսի կարգը պահողը: Օրինական է պահանջը: Դուն ինծի ձգէ:

— Հայ մեպուսներէն մէկը ունիմ, Հալաճեանը, որ

առենը մէկ ձեռքի տակէ լուրեր կու առայ ինծի հայերուն մէջ անցած դարձածէն: Փրանսերէն դրուած գիրք մը լեռաւ: Թուանշաններով եւ վիճակագրական տախտակներով լեցուն գիրք մըն է: Ըստ Փրանսացի գրողին, այս երկրին մէջ թուրքերը մեծամասնութիւն չեն: Եւ գիտէ՞ք ինչպէս կը հասնի այդ հաշիւին: Քիւրտերը, չէրքէզները, լազերը դուրս կը հանէ, յոյներն ու ասորիներն ալ կը դուրսարէ հայերուն վրայ եւ թուական կշիռով խալիս թուրքերը կեամբուներուն հետ հաւասար կու գան, չըսելու համար աւելի պակաս: Գիրքը թուրքերէնի թարգմանել տուի, որպէսզի աւելի ստոյգ ըլլամ: Եթէ ուզէք, կրնաք դուք ալ տեսնել: Հիմա պիտի ըսէք.— Փարիզ նստած Փրանսացի մը ի՞նչպէս կրնայ այդքան մանրամասնութեամբ հաշիւը բռնել թուրքիոյ բնակչութեան: Որովհետեւ, Փրանսացի հեղինակը Փրանսացի չէ, այլ բոլորիս գիտցած... Գրիգոր Զօհրայ էֆէնտին է...

— Վա՛յ փուշտ, գիրքը երեսին չնետեցի՞ր, դռնեց էնվէր:

— Եթէ էնվէր ըլլայի, այդպէս կ'ընէի, բայց ոչ էնվէր եմ, ոչ ալ խելքս կորսնցուցած եմ: Ընդհակառակը, բնաւ յայտնի չեմ ըրած գիրքէն տեղեակ ըլլալս: Թող ինք կարծէ թէ լուր չունինք: Երբ օրը գայ — եւ արդէն հեռու չէ — ոչ թէ երեսին, այլ ուղղակի գլխուն պիտի գարնեմ, եւ զարկածս թուղթէ շինուած գիրք մը պիտի չըլլա՛յ...

— Կարծեմ հայերուն հաշիւը տեսած եւ տակէն ալ երկու գիծ քաշած ենք, ըսաւ էնվէր ձանձրոյթով: Որոշուած բանի մը վրայ կրկին խօսիլը ժամանակի կորուստ է: Այո, իրաւունք ունիս: Լիազօրութիւն ստանք քեզի, ուզածիդ պէս ըրէ եւ ա՛լ չդառնանք այս խնդրին...

Բայց զգուշացնեմ քեզ: Փեսայէս եկած վերջին նամակին մէջ մտահոգիչ կէտ մը կայ: Կասկածներ ունի թէ Վանեցիներուն տեղահանութիւնը ուրիշ վայրերու չափ դիւրին պիտի չըլլայ: Արդէն միշտ զէնքերու պահեստներ

մէջատեղ ելած են այդ շրջանին մէջ: Ճէվտէթին գրեցի ուր
դգոյշ շարժի: Նախ, կերպով մը հայերուն զեկավարները
կանչէ եւ վար դնէ: Յետոյ, ամենապզտիկ խլրտում մը
զգացածին պէս քաղաքը թնդանօթի բռնէ: Ամէն կերպով
պէտք է աշխատինք որ Վանի մէջ խնդիր չունենանք: Ճա-
կատին կռնակն է եւ բարդութիւններ կրնան ծագիլ...

— Միտքդ հասկցայ, ըսաւ Թալաթ խայթող ժպիտով
մը: Ըսել կ'ուզես որ ինծի մերժած զինուորներդ պիտի զի-
ջիս եւ փեսայիդ տրամադրես...

— Կացութիւնը գիտէ: Եթէ հայերը խելօք կենան
եւ հրամանին ենթարկուին, կարաւաններուն հսկելու հա-
մար զինուորի պէտք չկայ: Շրջանի քիւրտերը որ լաւ զին-
ուած են եւ թալանի կը սպասեն, կը բաւեն...

— Անհնադանդութեան օրինակ մը ունիմ արդէն, ը-
սաւ Թալաթ: Ճէպէլ Մուսայի հայերը դեռ չպատասխանե-
ցին զօրակոչին, պայմանաժամը լրացաւ եւ օրինական հե-
տապնդումի տակ են: Բայց հեռադրեցի Սանճաքի կուսա-
կալին որ համբերող ըլլայ, ներսպամտութիւն ցոյց տայ,
պայմանաժամը երկարէ եւ ձերբակալութիւններէ խուսա-
փի, զգոյշ վարուի մինչեւ որ լեռներէն վար բերուին...

Թալաթ մատով զանգակ մը հնչեցուց սեղանին վը-
րայ եւ քովի գոնէն երիտասարդ մը ներս մտաւ անմիջա-
պէս.

— Մեմտուհ, օղլում, սա վարի պահակներուն սուրճ
պատրաստել տուր, փաքեթ մըն ալ Ենիճէ գտիր:

Տղան խոնարհեցաւ եւ անմիջապէս զնաց պատուէրը
գործագրելու:

— Ո՞վ է, հարցուց ձեմալ, շնորհքով մէկը կ'երեւի:

— Եւրոպայէն նոր եկած ուսեսոյ տղայ է, պատաս-
խանեց Թալաթ, քովս առի իբրեւ առաջին քարտուղար:
Ցանկերու պատրաստութեան մէջ կրնայ օգնել Պետրի պէ-
յին: Աւանդութիւնը խախտելով այդ գործը առած եմ
զադտնի ոստիկանութեան ձեռքէն, որուն մէջ հայեր ալ

կան եւ այս պարագային վստահելի չեն: Դուռը գոց պահէ, որպէսզի դրացիդ գող չհանես: Յանկերը պատրաստուեցան Պետրիին եւ Մեմտուհին միջեւ: Ինձմէ զատ մարդ տեղեակ չէ:

— Ե՞րբ կ'անցնիս գործի, հետաքրքրուեցաւ Ճեմալ:

— Քեզմէ կախուած է, ըսաւ Թալաթ խնդալով, բայց անմիջապէս լրջացաւ: Տարտանէլի բախումը անխուսափելի է, կ'ըսէիր: Կը սպասեմ այդ օրուան: Անմիջապէս որ Կէօպէնը եւ Պրեսլաուը բռնուին անգլիական նաւատորմին հետ: Սուսիկ-փուսիկ գործի անցնելու համար այդ կռիւին կը սպասեմ: Թնդանօթներու որոտին մէջ ո՞վ ուշադրութիւն պիտի ընէ քանի մը հարիւր հայերու ձերբակալութեան...

Սուրճերը եւ սիկարէթները եկան. Մեմտուհ անձամբ ինք բերաւ ափսէն, առանց թոյլ տալու որ զինուորը ներս մտնէ: Թալաթ, վարձատրելու համար իր այնքան սիրած քարտուղարը, ըսաւ.

— Մեմտուհ, օղլում, ծանօթացիր էնվէր եւ ձեմալ փաշաներուն, թերեւս ուրիշ առիթ չունենաս:

Երիտասարդը ակնածանքով սեղմեց փաշաներուն ձեռքերը, համբուրելու աստիճան խոնարհելով, եւ քաղաքավար, դուրս ելաւ.

— Ասիկա Եւրոպայի մէկ նազիք կողմերէն եկած ըլլալու է, ըսաւ էնվէր: Պերլինէն դարձած իմիսներս ուրիշ բան չեն գիտեր, եթէ ոչ կրունկները իրարու զարնել եւ չեղիկի պէս տնկուիլ:

— Հարկաւ: Քուկիսներդ զինուոր են: Ասիկա դիւանագէտ է:

Լոյսը կը բացուէր երբ ժողովը վերջ գտաւ: Վարը, իրենց կառքերը նստելէ առաջ երբ կը ժամադրուէին Դահլիճի նիստին, Թալաթ կրկին յիշեցուց էնվէրին.

— Չմոռնաս, առաջարկը դուն բեր եւ անպայման արձանագրել կու տաք լիազօրութիւնը:

Հիւանդապահուհիներ պատրաստելու ծրագիրը դործադրութեան ճամբուն մէջ էր: Սեւակի հազարապետը խանդավառութեամբ ընդունեց առաջարկը: Նոյնիսկ երկու զինուոր տրամադրեց եւ սնտուկ մըն ալ վիրակապ, ցուցադրական փորձերուն համար: Սամաթիոյ առաջին դասախօսութեան, շուրջ երկու հարիւր օրիորդներ հաւաքուած էին որպէս թեկնածու: Տասնեակ մը այրեր միայն կային իբրեւ դիտող: Քանի մը թուրքեր ալ — թերթերով թղթակիցներ — մասնաւոր կանչուած: Զօհրապ կարճ պահ մը միայն երեւցաւ բեմին վրայ: Թուրքերէն հակիրճ ձառ մը խօսեցաւ ու անհետացաւ, սրահը յանձնելով Սեւակին: Պերճախօս ատենաբան, համակրելի տաք ձայնով եւ զինուորական հազուստին մէջ փառահեղ տեսքով՝ կախարդական երեւոյթ մըն էր Սեւակ հայ աղջիկներու աչքին: Գեղեցիկ տղամարդ, առնականօրէն թիկնեղ, իր խօսքերը ականջով լսուելէ աւելի աչքերով կը լափուէին: Իսկ իր քովը արձանի պէս նստած երկու զինուորները, հանդիսաւոր լրջութեամբ, մասնաւոր խորհուրդ մը կուտային պատկերին:

Դասախօսութիւնը երկու մաս ունէր, տեսական եւ գործնական: Տեսական մասը շուտ վերջացաւ, քանի որ առաւելաբար հայրենասիրական բնոյթով խօսքեր էին, եւ անցան ցուցական աչխատանքներուն: Զինուորներէն մէկը վիրաւորի դեր կատարեց, բժիշկը՝ զինուորին վիրաւոր թեւը կապեց, յետոյ ցոյց տուաւ թէ ինչպէս պէտք է քակել վիրակապը եւ կանոնաւոր շարժումներով նախկին կծիկը կազմել: Յետոյ գլուխէն վիրաւորուեցաւ զինուորը, ազդերէն, եւ անմիջապէս դարմանուեցաւ: Հակառակ որ տե-

սարանը զուարճալի կողմեր կը պարզէր, ոչ ոք խնդալ փորձեց: Երկիւղած լռութիւնով մը կը դիտէին, լարուած ուշադրութեամբ, վիզերը երկարած, որպէսզի բժիշկին շարժումներէն ոչինչ չկորսնցնեն ու միտք պահեն:

Դասախօսութենէն ետք ճերմակ կտաւէ թեւնոցներ բաժնուեցան, վրան կարմիրով տպուած մահիկ եւ խաչ: Երեք հոգինոց յանձնախումբ մըն ալ կազմուեցաւ, որպէսզի արձանագրէ կամաւոր թեկնածուները, իրենց հասցէներով: Այս առաջին հաւաքոյթը ակնկալուածէն աւելի յաջող անցաւ:

**

Զօհրապ Սամաթիայէն դուրս գալէ ետք գնաց ուղղակի Բիւզանդ Քէչեանին մօտ, որուն հետ ժամադրուած էր խմբագրատունէն դուրս տեղ մը, բարեկամի մը տունը: Տանտիրոջ բարի դալուստի ձեւականութիւններէն եւ սուրճէն ետք, երբ առանձին մնացին, նախ պատմեց Թալթի հետ ունեցած տեսակցութիւնը, բացատրեց կացութիւնը եւ հիւանդապահներու ձեռնարկին մասին անոր կարծիքը հարցուց, առանց ըսելու թէ սկսած են արդէն: Իր մարդը կը ճանչնար: Գիտէր անոր դիւրազգած բնաւորութիւնը:

— Զարդարեանին հետ խօսեցայ, բայց պատուիրեցի որ թերթով բան մը չգրէ, որպէսզի Բիւզանդիոնէն առաջ լուրը տուած չըլլայ: Եթէ համաձայն ես, կը ծանուցուի երկու թերթերուն մէջ նոյն օրը, նոյն թիւով: Բայց նախ, ի՞նչ է կարծիքդ այս ձեռնարկին մասին...

Քէչեան ձեռքի յատկանշական շարժում մը ըրած էր արդէն, երկու թերթերուն կողմէ լուրը միաժամանակ տրուելուն շուրջ, հասկցնելով թէ կարեւորութիւն չունի ատիկա: Բայց Զօհրապի հարցումին պատասխանելու համար շտկուեցաւ, շեշտ նայեցաւ խօսակիցին եւ ըսաւ.

— Նո՞ր խելքի կու գաք...

— Չեմ հասկնար:

— Զօհրապ, դուն շատ լաւ կը հասկնաս ըսածս, նոյնիսկ պէտք էր ըսէի՝ նո՞ր կը հասկնաս: Թալաթի քեզի ցոյց տուած թերթը ես չաբաթ մը առաջ ունեցած եմ, Տրապիզոնէն ղրկած էին: Բայց վոխանակ գզրոցին մէջ պահելու, պատուեցի զամբիւղ նետեցի: Արմէն Գարօն ի՞նչ պէտք ունէր կամաւորներուն հետ այդպէս ցուցադրուելու: Բարեկամներդ — Քէչեան Զօհրապի հետ Դաշնակցութեան մասին խօսած ատեն, անուն չէր տար, կ'ըսէր՝ բարեկամներդ — Թալաթները ապո՞ւշ կը կարծեն թէ ինքզինքնին Սողոմոն Իմաստուն կը համարեն: Մէկ կողմէ էրզրումի ժողովին սրոշումները ցոյց կու տան թէ հայերը թուրքին հետեն եւ պիտի կռուին, միւս կողմէ թուրքիոյ դէմ կամաւորներ կը պատրաստեն, եւ ի լրո՛ւմն, կը լուսանկարուի՛ն ալ...

— Այո, կա՞փ մըն է, բայց ինչ ընենք, անգամ մը եղեր է:

— Առաջին անգամը չէ: Տարիներէ ի վեր կը խօսիմ, մտիկ ընող չկայ: Կը յիշե՞ս երեք տարի առաջ նման վէճ մը ունեցանք, Պալքանեան պատերազմի օրերուն: Այն ատեն ալ նոյն խօսքը ըսիր, կը յիշեմ. — «Անգամ մը եղաւ, ինչ ընենք»: Անդրանիկը ի՞նչ պէտք ունէր այդ պատերազմին մասնակցելու: Իր քանի մը հարիւր կամաւորնե՞րը պիտի վճռէին պատերազմին բախտը: Իրենց պարտութեան կսկիծին մէջ թուրքերը երբեք չմոռցան ատիկա: Թուրքերուն ամէնէն բարի եւ ազնուասիրտ մարդոցմէ մէկը, Ռեշատ Նուրին, օր մը ըսաւ ինծի. — «Մե՛ղք Անդրանիկին պէս քաջ մարդուն որ նման պատերազմի մը կը մասնակցի թուրքիոյ դէմ: Սասունի իր կռիւները մոռցուած, նոյնիսկ ներուած են, Համիտի օրերը ըլլալնուն: Բայց այս կռիւին խառնուիլը ամօթ եղաւ, մե՛ղք»: Եւ օրին, Ռեշատ Նուրիի խօսքերը բնաբան ընելով, կը մտածէի խմբագրական մը

գրել նոյն ուղղութեամբ, բայց ետ կեցայ, մտածելով որ «վախկոտ պահպանողական» ի տիտղոսը որ փակցուցած են անունիս, կը բաւէ ինձի, եւ պէտք չկայ որ «ազգային Վասակ» ալ մկրտուիմ...

Քէչեան լռեց: Բայց տեսնելով որ Զօհրայ չի խօսիր, շարունակեց.

— Չկարծես որ Անդրանիկը կը մեղադրեմ թուրքերու ներկայ դաժանութիւնը արդարացնելու համար: Նոյնը կրնամ ըսել Արմէն Գարոյի կեցուածքին: Գոնէ ես ու դուն թուրքը լաւ կը ճանչնանք եւ այդ մասին իրարու սորվեցնելիք չունինք: Եթէ Անդրանիկը նոյնքան զինուորով թուրքերուն կողմը բռնէր, դարձեալ տարբեր պիտի չըլլար անոնց վերաբերմունքը: Ճակատագրին անէծքն է որ մեր բախտը կապուեցաւ թուրքին բախտին: Մենք դառնուկ ժողովուրդ մըն ենք որ դատապարտուած ենք գայլին հետ ապրելու: Ոչ գայլը կրնայ հրաժարիլ իր բնութենէն, ոչ ալ մենք կրնանք մէկ օրէն միւսը գայլ դառնալ: Միակ բանը որ կրնանք ընել՝ կծկուիլ, համբերել, պատրուակներ չտալ, մինչեւ որ...

— Մինչեւ որ մե՞նք ալ գայլ դառնանք...

— Գրեթէ: Ոչ բոլորովին: Մենք ալ չենք կրնար փոխել մեր բնութիւնը: Քեզի պէս ես ալ յոյս դրած էի Բարենորոգումներուն վրայ: Միակ ձեւն էր մեզ ամրացնելու, մեր կաշին կարծրացնելու, որ դիւրին չըլլար խածնել, որպէսզի երբ գայլը ուզէր խածնել, ակռաները կարծր բանի մը հանդիպէին ու ետ կենար: Բայց այդ մէկն ալ ջուրը ինկաւ այս պատերազմով: Ի դէպ, Հօֆը ի՞նչ կ'ըսէր մեկնած պահուն:

— Մարդուն լալը պակաս էր վերջին անգամ: Պոլիս հասած օրերուն որքան խանդավառ, բայց տխուր էր վերջին օրերուն: Թուրքերը այնքան արագ ճամբու դրին խեղճ մարդը, որ ինձմէ հրաժեշտ առնելու ժամանակ չունեցաւ.

ու երկտողով մը ներողութիւն խնդրեց, դալ տարի վերադառնալու խոստումով:

— Վերադառնա՛լ, երբ արդէն փոթորիկին բերանն ենք...

— Բիւզանդ, դառնութիւնդ կը հասկնամ եւ կը բաժնեմ մտածումներդ: Փաստաբանը չէ որ կը խօսի հետդ, Օսմանեան Խորհրդարանի երեսփոխանն ալ չէ: Հա՛յն է, անճրկած հայ գրագէտը, որ ելք կը փնտռէ: Այս անիծեալ պատերազմը եղբրական օրեր նախատեսել կու տայ ինձի: Դեղահատներով կը քնանամ: Ուշ գիշերին կ'արթըննամ ու ժամեր կը տեւէ մինչեւ որ թմրիմ: Գաւառներէն սոսկալի լուրեր կան: Հաւաստի՞ են Սեբաստիոյ տեղահանութիւնները: Դուն պէտք է իմացած ըլլաս:

— Դժբախտաբար ստոյգ է: Միայն Սեբաստիոյ վիլայէթը չէ, ամբողջ Թրքահայաստանի հայութիւնն է որ կը տեղահանուի, Զօհրապ: Մղձաւանջային օրեր կ'ապրինք: Շնորհիւ Ոսկան պէյին գոնէ թղթատարը լաւ կ'աշխատի եւ սեւ լուրերը չուտ կը հասնին: Թերթերս ետ կու գան, «հասցէն անյայտ» մակագրութեամբ: Կարգ մը թուրք բարեկամներ որոնք մուտք ունին կառավարական շրջանակներէն ներս, իրենք ալ կը զարմանան եղածին: Զօհրապ, դժխեմ եղելութիւն մը կը պատրաստուի մեր ժողովուրդին դէմ ու չեմ հասկնար:

Բիւզանդ Քէչեան, պաղարիւն ու ծանրախոհ անձնաւորութիւն, որ Զօհրապի կողմէ դիմաստուերի մը մէջ որակուած էր «տրամաբանութեան բուրգ մը», անձանաչելի էր այդ պահուն: Արտաքնապէս կը պահէր խաղաղական նոյն կեցուածքը, բայց խուճապ էր ներսը: Դէպքերն ու երեւոյթները պաղարեամբ դատելու վարժ, այս անգամ իրականութիւնը կը խուսափէր իր չափերէն: Զգացումը քիչ տեղ կ'ունենար իր խմբագրականներուն մէջ, որոնք չոր ու իրապաշտ վերլուծումներ կ'ըլլային: Լրագրողի իր համբաւը խարսխուած էր այդ պատուանդանին վրայ:

Լայն խաւի մը կողմէ Բիւզանդիոնը կը համարուէր ողջմտութեան միջնաբերդը, ընդդէմ յեղափոխական մտայնութեանց եւ ծայրայեղականներուն: Բայց այդ պահուն նաւաբեկեալն էր որ ի զուր հաստատ դետին կը փնտռէ ոտքերուն տակ: Չօհրապին հետ երկու Հայեր էին անոնք այդ պահուն, նկարադրով ու խառնուածքով իրարմէ տարբեր, գրեթէ հակոտնեայ, բայց որ կը նոյնանային ցեղին առջեւ ցցուող միջին հարցականներուն դէմ: Անորոշին մէջ մոլորեալ երկու Հայեր, մէկը միւսէն յուսալով եւ միայն իրենց անձարութիւնը իրարու բարդելով...

— Ինծի այնպէս կու դայ, ըսաւ Չօհրապ, որ այս բաները կ'ըլլան Խորհրդարանին կռնակէն եւ Կառավարութիւնը անգամ լուր չունի:

— Խորհրդարան, կառավարութիւն, դեռ կը հաւատա՞ս այդ բաներուն: Խորհրդարանը Իթթիհատն է, Կառավարութիւնը Իթթիհատն է, պատերազմն ալ Իթթիհատն է, Թուրքիան Իթթիհատն է: Մնացեալները բեմական յարդարանքն են Իթթիհատին: Ողբերգութիւն մը կը պատրաստուի, որուն միակ բեմադրիչն ու դերակատարը նոյնատեն՝ Իթթիհատն է:

— Եւ Իթթիհատն ալ Թալաթ ու Էնվէր, աւելցուց Չօհրապ:

— Չմոռնանք, թիւ մէկ բարեկամներդ, շնչաց Գէջեան, այդ ծանրակշիռ պահուն իսկ չմոռնալով խայթել:

— Բիւզա'նդ, մի' կարծեր որ չեմ տեսած ատոնց հոգիին յատակը: Թուրքը արտաքնապէս կոպիտ ու անտաշ, բայց ներքինով գերազանց խորամանկ է, նրբամրտութեան ու թաքնամտութեան խառնուրդ մը, կեղծիքի մէջ մագիստրոս մը: Հայը, իր անձով եւ կենցաղով բարեկիրթ, անկեղծ ու զգացական՝ խորքին մէջ կը մնայ յաւիտենական միամիտը: Միամիտ, որովհետեւ դիմացինին մէջ միշտ կը հաւատայ տեսնել իր նմանը, իրեն պէս անկեղծ: Իր ըղձանքներուն համապատասխան ձեւով մը

կ'առնէ խօսակիցին հաւաստիքները: Ատանայի կոտորածէն ետք տեսնէի՛ր Թալաթը եւ իր ընկերները: Կաթը թափած կատուններու պէս, յանցապարտութեան զգացումը կը կարգայի իրենց դէմքերուն վրայ: Ինչե՛ր չըրին մոռցնել տալու համար: «Մեր նոր ուէժիմին մանկական հիւանդութեան չըջանն է, Համիտի ստեղծած քինախնդրութիւնները արմատախիլ չեն եղած, ժամանակ պէտք է որպէսզի ոխերը չքանան, երկու ժողովուրդներու իրական եղբայրութեան չըջանը պիտի դայ», կ'ըսէին, կ'ըսէին, ինչը չէին ըսեր: Ի՞նչպէս չհաւատայի, երբ տասնեակներով թուրքեր կախեցին մոլեռանդներէն, որպէս երաշխիք իրենց խօսքերուն: Կը յիշեմ նոյնիսկ որ ձեմալը առաջարկեց որ միասին Ատանա երթանք եւ աչքովս տեսնեմ կախաղանները: Ինչպէ՛ս չհաւատաս թէ անկեղծ էին...

— Ես անոնցմէ չեմ որ դաւաճանութիւն կը համարեն Իթթիհատի հետ գործակցութիւնը: Վերջ ի վերջոյ, կառավարութիւնը իրենց ձեռքն է: Տեսանք թէ Դահլիճը լման կազմով ինչպէս ներկայ եղաւ մեր եկեղեցին, մասնակցելու հայ տառերու տօնահանգէսին: Ոսկան Մարտիկեանը մինչեւ վերջ պահեցին փոստ հեռագրական նախարար, հակառակ թուրք կարգ մը թերթերու վայրահաշութեանց: Ձեր սխալը՝ Իթթիհատին հետ ըլլալը չէր, այլ Իթթիհատէն դուրս ուրիշ ուժեր հաշուի չառնելը: Քանի որ իրենք կ'իշխեն, ուրեմն իրենք են Թուրքիոյ տէր-տիրականը: Այսպէս մտածեցիք, եւ ատիկա կազմեց ձեր հիմնական սխալը: Հնչակեանները ձեզի պէս գործնական չեղան, բայց աւելի հեռուն տեսան, Իթիլաֆը բռնելով, այն ուրիշ որ ձախաւեր գործելակերպով մը սուղ վճարեցին: Ես կապեր ունիմ շատերուն հետ: Գիտցիր որ Իթթիհատը երկրին գլխուն միահեծան տիկթաթօր մը չէ միայն, այլ կուսակցութիւնը ինքն ալ ճնշուած է խմբակի մը բռնակալութեան տակ: Անունով սահմանադրական երկիր ենք: Այդ սկզբունքները չեն յարգուիր ոչ կուսակցութեան մէջ, ոչ երկրին մէջ:

— Վերլուծումներդ ճիշդ են, բայց անոնց մէջ չեմ տեսներ այս սննել կացութենէն դուրս դալու ճամբան:

— Աւա՛ղ, ըսաւ Քէչեան թեւերը գլուխէն վեր բարձրացուցած եւ ծունկերուն դարնելով: Ուրիշ ելք չեմ տեսներ եթէ ոչ շարունակել սկսուած սխալ ճամբան: Ուշ է, ետ դառնալու համար: Եւ արդէն, պատերազմական վիճակը սմքեցուցած է ամէնէն կարեւոր ընդդիմադիրներն անգամ: Պիտի շարունակենք սիրաշահիլ որպէսզի անօրէնը անողորբիլի չդառնայ: Հիմակուհիմա դէշ-աղէկ ձեւ մըն է հիւանդապահներու այդ ծրագիրդ:

— Ուրեմն համաձա՞յն ես որ նոյն օրը հրատարակէք կոչը Ազատամարտի հետ:

— Ոչ, ըսաւ Քէչեան, միաժամանակ ձայն տալերնիս կրնայ այն տպաւորութիւնը թողուլ, թէ հայ ղեկավարութեան կողմէ կազմակերպուած ցոյց մըն է, մինչդեռ մենք կ'ուզենք ժողովուրդէն եկած ինքնաբեր շարժում մը ցոյց սալ: Ով որ շատ եւ շուտ փաստել կ'ուզէ, դժուար կը համոզէ: Թող Զարդարեանը սկսի, Բիւզանդիոնն ալ համակրանքով կ'արձագանգէ երկրորդ օրը:

— Այսինքն միշտ կ'ուզես պահպանողականի դիրքդ պահել, ըսաւ Զօհրապ կծելով:

— Ինչ ընենք, պահպանողականին ճակատագիրն է միշտ փայլուն երկրորդի դերը, իր կարգին վար չմնաց Քէչեան, յառաջդիմականին համար են հանդէսին մէջ յօժերը, ժողովուրդին ծափերը, մեզի համար ալ չոր աթոռները...

Ելան: Հակառակ ծանր մթնոլորտին, բաժնուեցան ժպիտով, ամէն մէկը գոհ ինքնիրմէ եւ իր սրամտութենէն: Բայց հազիւ տունէն դուրս ելած եւ տարբեր ճամբաներ բռնած, նոյն հարցումը կար երկուքին ուղեղները մըճահարող.

— Ինչ օրեր կը սպասեն հայութեան...

6

Լեւոնը քոյրիկ ունեցաւ: Ժանին, ձերբազատ այդ հոգէն, երիտասարդական աւիւնով եւ իր բնական խառնուածքին զուարթախոհութեամբը նետուեցաւ նոր կեանքի մը մէջ: Պատերազմի բերումով, գերման սպաներու բազմութիւն մը խուժած էր Պոլիս, ոմանք կլին-զաւակնորով, որոնց շրջանակին մէջ նոր ծանօթներ գտաւ եւ բարեկամութիւններ հաստատեց: Օրեր կային, որ իրենց տունը կը նմանէր հայ եւ գերմանական ակումբի մը, երդնուագով, գրականութեան եւ արուեստներու շուրջ տաք զրոյցներով: Վարժ դաշնակահար, ժանին միշտ կեդրոնական դէմքն էր հաւաքոյթներուն, երկսեռ հիւրերուն մէջտեղ ճառագայթող հիւրընկալը: Ռուբէն վար չէր մնար կնոջմէն: Հակառակ գերմաներէնի մէջ տկարութեան, կը յաջողէր դիրք պահել: Երջանիկ ամուլը դարձած էր գերման ընտանիքներու համար ձգողական մագնիս մը: Շարժութեան մէկ երկու օրերը միայն անվրէպ հայկական էին:

Ռուբէնի մնայուն հիւրերուն վրայ աւելցած էր նա-

եւ Տիգրան Չէօկիւրեանը, որ Գեղամին հետ երկուորեակներ կը թուէին: Երկուքն ալ արձակագիր, բայց այն տարբերութեամբ՝ որ մինչ Գեղամ Բարսեղեանը բանաստեղծութեամբ կը թրթռար եւ իր արձակէն շեփորի հնչիւններ կը լսուէին, Տիգրանը, խաղաղ ու ինքնամփոփ, փայլուն ոճին եւ հնչեղ բառերուն կռնակ դարձուցած, անշուք վստական կեանքէն ապրուած պատկերներ կը քաղէր: Ռուբէն հաւասարապէս կը սիրէր երկու կրտսերները, ու բոլորը միասին երկիւղած հիացողներն էին Վարուժանին: Սեռակենց աւանդութիւն դարձած շարաթ գիշերները կը սկսէին միշտ ընթրիքով, սեղանապիսութեամբ Ռուբէն Զարդարեանին, որ երբեմն հետը բերած կ'ըլլար մանչերէն մէկը, ընդհանրապէս Հրաչը, որ միշտ լռակեաց ունկընդիր էր: Ճաշէն ետք զրոյցներն ու վիճաբանութիւնները կը շարունակուէին մինչեւ լուսարաց: Նոր լոյս տեսած գիրքի մը կամ ուշագրաւ յօդուածի մը շուրջ, իրենցմէ մէկուն կամ միւսին գրչէն: Նախանձը տեղ չունէր անոնց յարաբերութիւններուն մէջ եւ կեղծիքը կամ շողոմանքը անծանօթ էր իրենց: Կը խօսէին պարզ ու անկեղծ: Յետին միտքերը եւ սլարապայական դատաստանները խորթ էին այդ հաւաքոյթներուն մէջ:

Ուշ գիշերին ժանին քաջուած կ'ըլլար պզտիկներուն սենեակը: Սաթենիկն անգամ վերջին սուրճերը բաժնելէ ետք կ'անհետանար, Գեղամի ականջին փսփսալէ ետք սուրճին ու շաքարին տեղը, նոր պահանջներու հարկին:

— Ես, ըսաւ Վարուժան խօսքը Զարդարեանին ուղղելով, բացարձակապէս հակառակ եմ եւ անտեղի կը գրտնեմ Դարբինեանի յօդուածաշարքը կրօնի դէմ: Խղճի ազատութիւնը ուրիշ, խղճմտանքները խառնելը եւ կասկածանքի որոմներ ցանելը, ուրիշ:

— Թիֆլիզէն ներածուած ապրանք է, խօսեցաւ Չէօկիւրեան, այնտեղ շատ կը սիրեն այդ բաները ծամծամել:

Ակնունին անդամ, որ իրենցմէ է, վրդավումով խօսեցաւ ինծի այդ յօդուածաշարքին մասին: Նոյնիսկ սուսաւ գերման փիլիսոփայի մը անունը, որուն մէկ գիրքէն քաղած ըլլալ կը թուի Դարբինեան իր գաղափարները, ըստ Ակնունիին:

— Կարծողներ ալ կան, թէ ես եմ այդ յօդուածներուն հեղինակը, ըսաւ Սեւակ խնդալով, քանի որ Դարբինեանը ինծի անուանակից է եւ Ռուբէն Չիլինկիրեան կը կոչուի:

— Եթէ կը հրատարակեմ, ըսաւ Զարդարեան, չի նշանակեր որ ես ինքս համաձայն եմ այնտեղ արտայայտուած միտքերուն: Թերթը պէտք է արտայայտէ կարծիքի ազատութիւնը:

— Ո՛չ, հետապնդեց Վարուժան իր տեսակէտը: Կարծիքի ազատութիւնը այստեղ արդարացում չէ: Աստուծոյ գոյութիւնը ընդունողներ եւ ժխտողներ կան: Իմաստասիրական հարցեր եւ խոհեր են ատոնք: Բայց կարելի՞ է Ազատամարտի մէջ յօդուած մը տպել սա վերնադրով — «Աստուած գոյութիւն չունի», եւ ապա արդարանալ՝ թէ ստորագրողը ազատ է իր կարծիքին մէջ: Նման պարագայի մը առաջին բողոքները պիտի գան մեր թուրք բարեկամներէն: Կրօնի եւ հաւատքի հարցերը, նոյնիսկ եթէ հարկ տեսնուի վէճի նիւթ դարձնել, յամենայն դէպս օրաթերթերու սիւնակները չեն անոնց տեղը: Համալսարաններու մէջ ազատ բեմեր եւ ամպիոններ կան ատոնց համար: Ես անձնապէս կրնամ վկայել: Գաւառի մէջ հայ գիւղացին Ազատամարտը ձեռք կ'առնէ եւ կը կարգայ, ինչպէս պիտի կարգար Աւետարանը: Այնտեղ տպուած իւրաքանչիւր տող պատգամ է իրեն համար: Կը կրկնեմ, Զարդարեան, սխալ մըն է այդ յօդուածները տպելը: Թերթիդ ընթերցողներուն հարիւրին տասը միայն հասկցող եւ գիտակից ընթերցողներ են, մնացեալ իննիսունը կիսագրագէտներ կամ

պարզ շինականներ: Ներելի չէ անոնց ներաշխարհը արեւկոծել...

— Շանթի «Հին Աստուածներ»ն ալ նոյն ճամբէն կ'երթայ, յիշեցուց Սեւակ, հոն ալ նոյն միտքերը կան:

— «Հին Աստուածները» գեղարուեստական գործ է, ընդգլխաւորաւ Վարուժան, այսինքն թելադրական խօսք, ոչ վարդապետական կամ քարոզչական: Այնտեղ երբեք չէ ըսուած «Կրօնը մօրՖին է»: Ժխտուած քրիստոնէական հաւատքին սեղ, հոն կը տեսնենք հեթանոսական կեանքի արժէքներուն պաշտամունքը: Շանթը հաւատքը չէ որ կը կործանէ, այլ կը փորձէ հաւատքի առարկան փոխել: Մեր հեթանոսական շրջանն ալ իր աստուածութիւնները ունէր: Ես վերջինը պէտք է ըլլամ հեթանոսութեան դէմ խօսող: Բայց սխալ կը գտնեմ ետ դառնալու փորձը: Երկու հազար տարի անցած է այն օրերէն...

Այստեղ, հաւատարիմ արթուն յուշարարի իր դերին, Գեղամ ընդմիջեց Վարուժանը, բարձր արտասանելով անոր մէկ սողը.

Փա՛ռֆ մեծագօր կեանցադին ասպետական դարերուն
Ուր պաշտուեցաւ գեղեցիկն ու գօրուքիւնը արփուն...

Վարուժան, առանց ազդուելու ընդմիջումէն, շարունակեց.

— Հիմա կաղմակերպուած ազգ ենք եւ մեր ազգային խարխիւր քրիստոնէական հաւատքն է: Կործանելով այդ մէկը, տեղը դրուելիք բան մը ունի՞նք:

— Ունի՞նք, ըսաւ Չէօկիւրեան, ամենայն լրջութեամբ:

— Ի՞նչ, զարմացաւ Վարուժան:

— Ընկեր Փանջունին...

Արագ եւ միահամուռ քրքիջ մը պատասխանեց Տիգրանին եւ հարցը այդպէս փակուեցաւ:

*
**

Սեւակենց շարաթօրեակը բացառաբար Ուրբաթի վերածուած էր, մասնաւոր պատճառով մը: Տասը հոգինոց սեղան մը կը պատրաստուէր անդադրին փութիոտութեամբ, որուն լծուած էին Սաթենիկ եւ Վարսենիկ, Ռոտոստոցի նոր աղջիկը, Ռուբէնի զաւակներուն հսկողութեան համար բերուած օրիորդը: Ժանին կը հսկէր պատրաստութեանց, ինքն ալ սովորականէն աւելի լարուած եւ անհամբեր: Բացառիկ հիւր մը կը սպասուէր, Գրիգոր Զօհրապը, որուն առաջին եւ վերջին մուտքը պիտի ըլլար այդ յարկէն ներս: Ներկայ պիտի ըլլար նաեւ Սիւամանթոն, որ նոյնպէս առաջին անգամ կու գար, Ամերիկայէն նոր վերադարձած:

Զարդարեանն էր այդ հանդիպումը կազմակերպողը: Գաւառի զանազան կեդրոններէն Պոլիս հասած լուրերը — քսոմենի եւ անատուգելի — ծանր մթնոլորտ մը ըստեղծած էին քաղաքին մէջ: Ամէն ոք ահանջին հասած գէշ լուրը կը փութար բարեկամի մը յայտնելու, անկէ հերքում սպասելով բայց աւելի վատ լուրի մը հանդիպելով: Ճամբաները փակ էին դաւառէն մայրաքաղաք եւ բերնէ բերան շրջող լուրերը, մեկուսացած եւ աշխարհէն կտրուած Պոլիսին մէջ, հայ տուները վերածած էին անկրակ մխացող խարոյկներու: Ահաւոր բան մը այնտեղ կը կատարուէր մութին մէջ, ինչպէս շուտով պիտի տղբար բանաստեղծ մը, ու ոչ ոք ի վիճակի էր հասկնալու այդ «բանին» բնոյթը, ձեւը, ծաւալը, դոյնը: Եւ անորոշութիւնը կը մաշեցնէր, անվերջ երթեւեկող խարտոցի մը տակ պահելով սիրտերը: Այդ պայմաններուն մէջ, Զարդարեանն էր որ յղացած էր միտքը: Կանչել Զօհրապը, պետական

չրջանակներէ ներս մուտք ունեցող միակ անձնաւորութիւնը, որպէսզի մատուորական սեղմ ընտրանիի մը առջեւ տայ կարելի լուսաբանութիւնները: Հիմա բոլորը ներկայ էին եւ կը սպասէին Չօհրապին որ պիտի գար Չարդարեանին հետ, բայց կ'ուշանային: Սովորաբար չէն, երբեմն նոյն-լիակ աղմկալից հաւաքոյթը իր բնական տարրին մէջ չէր: Չէին խօսեր, կամ խօսելու պարագային ցած կը խօսէին ու կարճ կը խօսէին, կարծես սրահին մէջ թեւածող անտեսանելի ներկայութենէ մը վախնային: Անկիւն մը Սիամանթոն փափսուկով կը պատմէր Ամերիկայի յիշատակները ժամինին, որ քաւելու համար իր ձախաւերութիւնը, պէտք կը զգար յաւելեալ ուշադրութիւններով շրջապատել բանաստեղծը:

Արդարեւ, Սիամանթոն հազիւ ներս մտած, ժամին ընդառաջած էր անոր, զուարթ բացագանչելով.

— Բայց ինչս^օւ Օրիորդ Մաննիկը միասին չէ...

Եւ Ռորէնի խոժոռ մէկ նայուածքէն սաստուած, անմիջապէս հասկցաւ իր սայթաքումը: Մանուանդ բանաստեղծին լուութիւնը, ամօթխած շիկնումը կասկած չըթողուցին թէ մեծ կաֆ մը գործեց: Յարմար առիթին վերապահելով այդ չարածճի Գեղամին տկանջը ցաւցնելը, ստիպուեցաւ զբաղիլ Սիամանթոյով:

Պոլսահայութեան հոշակուած երկու գեղուհիներն էին օրիորդներ Մաննիկ Պէրպէրեանը, մանկավարժ Ռէթէոսին աղջիկը, եւ Պերճուհին, բանաստեղծ Մատթէոս Չարիֆեանի քոյրը: Սիամանթոն ծածուկ հովուերգութիւն մը կ'ապրէր Մաննիկին հետ: Պաշտօնական ոչինչ կար: Բայց քաջքուքը սիրող Գեղամի բերնին անսնք դարձած էին իրական խօսեցեալներ, այնպէ՛ս վառ դոյներով նկարագրուած, որ շատ բնական էր ժամինին համար Սիամանթոյին հետ Մաննիկը փնտռել:

Կառք մը կեցաւ դուրսը: Իրենք էին: Հազիւ ներս

մտած, Զարգարեան ամուր բռնեց Զօհրապի թեւէն եւ յայտարարեց, հանդէսի մը բեմէն ծանուցում մը ընողի շեշտով.

— Սիրելի ներկաներ, պարզեմ ձեզի մեր կէս ժամ ուշանալուն գաղտնիքը: Ինչպէս գիտէք, մեր այս բարեկամը, վաստակաւոր գրագէտի, ազգային եւ պետական երեսփոխանի տիտղոսներուն կը միացնէ նաեւ ազգային եւ միջազգային կնամեծարի հանգամանքը: Հետեւաբար, իր վարկը անաղարտ պահելու համար ստիպեց որ Պոլսոյ մէկ թաղէն միւսը սուրանք հեւասպառ, ծաղկավաճառի բաց խանութ մը փնտռենք, որպէսզի առանց ծաղկեփունջի ներկայացած չըլլայ տիկին Սեւակին...

Եւ մինչ Զարգարեան իր ճառը կ'աւարտէր, Զօհրապ, ձերբազատած իր թեւը, կը համբուրէր Ժանինի ձեռքը, մատուցանելով կարմիր վարդերու ծաղկեփունջը: Անմիջապէս անցան սեղանատուն: Նորավարժ Վարսենիկն էր սպասարկողը Ժանինի հովանաւոր նայուածքին տակ: Սաթենիկին պատուիրուած էր դուրս չգալ խոհանոցէն, բայց անիկա ըրաւ—չըրաւ, ձեւով մը ճաշարան մտաւ, պարզապէս անգամ մը տեսած ըլլալու համար «Մենծ հայր»: Ռուրէն առաջին — եւ վերջին — բաժակաճառը արտասանողը եղաւ.

— Զօհրապ, մեր ամէնուս աւագը եւ սիրելի եղբայրը, շատ պիտի ուզէի որ քու պատուարեր մուտքը տունէս ներս ուրախ առիթով մը ըլլար: Բայց բոլորս ալ գիտենք թէ մեր սիրտերը ճմլուած են, հոգիները անձկութեան մէջ կը տուայտին եւ քու բերնէդ խաղաղեցում կ'ակրնկալեն: Այս սեղանը որ քու ներկայութեամբդ պիտի վերածուէր հրճուալից խնձոյքի մը, ահաւասիկ կը տեսնեմ, կը կռահեմ թէ մեր Սաթենիկին պատրաստած համադամներն անգամ մոխիրի համ մը կը թողուն քիմքերուն վրայ: Որպէս տանուտէր, պարտ էր ինծի սեղանը շէն

պահել, բայց ահամայ կը թերանամ պարտականութեանս մէջ: Ձեմ ուզեր մեր հայրենիքին եւ դժբախտ ժողովուրդին վիճակուող տխուր բախտին դուժկանը եղած ըլլալ, բայց պիտեմ որ կեղծիքը խորթ է քեզի ինչպէս անվայել է մեզի: Կը մաղթեմ միայն որ քու խօսքերդ յոյսի մը աւետարները ըլլան: Կենացդ...

Ոչ մէկ ծափահարութիւն: Գլուխները կախ, լռեցին ու լուռ շարունակեցին ճաշել: Վերջին ընթրիքը ըլլար կարծես, եւ պայման չէր որ Յիսուս մը գտնուի սեղանին վրայ, որովհետեւ անոնք բոլորն ալ խաչելութեան սահմանուածներ էին եւ գողգոթան կ'ուրուագծուէր կիսալոյսին մէջ: Մեռել չկար դեռ, ոչ Պոլիս, ոչ դուրսը գաւառները, բայց ներքին անդոհանքը այնպէս կլանած էր գիրենք, որ հոգեհացի մը նստած ըլլալու զգացումը ունէին բոլորն ալ: Զօհրապ ինքն ալ մռայլ էր: Միայն Ջարդարեանն էր որ երբեմն սրամիտ խօսքով մը կը փորձէր աշխուժութիւն տալ սեղանին, բայց արձագանգ չէր գտներ: Հակառակ ժանիինի պնդումներուն որ հիւրասրահ անցնին, որոշուեցաւ որ սուրճերը տեղւոյն վրայ առնեն: Սեղանը արագ պարսլուեցաւ: Եւ մինչ Վարսենիկ սուրճի ափսէն եւ քօնեաքի շիշը սեղան կը բերէր, խօսեցաւ Զօհրապ:

— Շատ կը ցաւիմ, իրապէս կը ցաւիմ, որ մեր մըտալլկումները փարատող լուր մը չունիմ տալիք: Շատ բընական է որ ինձմէ նորութիւններ սուսսէք: Բայց գիտցէք որ իմ տեղեկութիւններս աւելի չեն քան ձեզմէ ամէն մէկուն գիտցածները, ըսել կ'ուզեմ լսածները: Որովհետեւ ոչինչ գիտենք ու միայն կը լսենք: Հասնող լուրերէն որը ճիշդ է, որը սխալ՝ դժուար է գիտնալ: Բերանները կըզպուած են: Թրքական այն չըջանակները ուր ազատ մուտք ունիմ եւ ուր կարծիքի փոխանակումները ցարդ ազատ էին եւ անվերապահ, լուռ են հիմա: Իմ կարծիքովս, միայն պատերազմական վիճակը չէ պատճառը: Ուրիշ բան մը

կայ, յատկապէս հայերուս վերաբերեալ: Թէ ի՞նչ, չեմ հասկնար: Շարաթ մըն է, Թալաթի հետ ժամադրութիւն ուզած եմ, միշտ կը յետաձգուի: Վերջին անգամ իր քարտուղարը յայտնեց թէ Ապրիլի կէսէն ետք կրնանք տեսնուիլ, ու դեռ այսօր Ապրիլի երեքն ենք: Ներքին նախարարի մը այս աստիճան բազմազբաղ ըլլալը բարենշան չէ, երբ քաղաքս կատարեալ հանդարտութեան մէջ է, մինչ մօտիկը թնդանօթները կը գոռան: Ո՛ւր են այն օրերը եւ իր սիրալիրութիւնները: Դեռ վեց ամիս առաջ, երբ պըզտիկ աղջիկս դեղնութենէ բռնուած անկողինն էր, ամէն առաւօտ կ'անցնէր մեր տան առջեւէն, կառքը կը կեցնէր եւ վարէն կը հարցնէր ֆիւչիւկ հանրմին (պզտիկ տիկին) որպէսութիւնը ու պատշգամէն Քլարան տեղեկութիւն կուտար: Հիմա, պարզ տեսակցութեան մը համար, ժամադրութիւն եւ շարաթներով սպասում:

— Թալաթէն զատ ուրիշ աղբիւր չկա՞յ, հարցուց Վարուժան:

— Կայ, բայց անոնք հրաշալի պատրուակ մը ունին խուսափելու: «Չենք գիտեր, լուր չունինք, Ներքին նախարարը գիտէ»: Չհարցուցած՝ գիտեմ առնելիք պատասխանս: Առջի օր, Սամսոնէն յաճախորդներէս մէկը եկաւ քովս: Չէրքէզ է, բուրդի մեծ վաճառական եւ գինուորական կերպասի հայթայթիչ: Իր այդ հանգամանքովն է որ ազատ երթեւեկութիւն ունի երկրէն ներս: Մարդը ամբընալով պատմեց բաներ որոնք փշաքաղիչ եւ սահմուկեցնող են:

Եւ դառնալով Սիամանթոյին.

— Ատոմ, կոտորածի նկարագրութիւններդ եթէ չափազանցութիւն թուեցան օրին, ահաւասիկ որ չոր իրականութիւն կը դառնան այսօր: Զաւակներուս վրայ երդում ընել տուաւ որ մէկուն չպատմեմ ըսածները, մանաւանդ իշխանութեան մարդոց: Ճգնաժամ է, տղաք: Այս

մէկը չի նմանիր ոչ ԾԾ-ին, ոչ Ատանային: Կացինը ուղղուած է ուղղակի մեր բունին: Կը ցաւիմ ձեզի այսպէս խօսելուս, բայց ուրիշ կերպ կարելի չէ: Եթէ Սեւ Մովս. ափին, Ռուսիոյ աչքին առջեւը այս բաները կ'ըլլան, կարելի է երեւակայել թէ ինչ կը կատարուի գաւառներու խորերը: Մեր ազգին օրհասն է: Տարբերութիւնը այն է որ այս անգամ մոլեռանդ ամբօխին չէ որ ընել կու տան, այլ Պետութիւնը ինք ձեռք առած է գործը: Պաշտօնական բառը՝ տեղահանութիւն է, պատերազմի պարագային ընդունուած գործողութիւն, որեւէ երկրի մէջ: Բայց մենք գիտենք թէ թուրքին համար ինչ կը նշանակէ տեղահանութիւնը...

— Տեղահանե՛լ, տեղահանել... բայց ո՞ր դրկելու համար, ինքն իրեն հետ խօսելու պէս մոլտաց Վարուժան:

— Առայժմ կծիկին ծայրը կը տեսնուի չէրքէզին պատմածով, շարունակեց Զօհրայ, չլսելով Վարուժանի հարցումը: Ռուսիան կասեցուած է ռազմաձակատին վըրայ: Անգլիա-Ֆրանսա ազդեցութիւն չունին որպէս թշնամիներ, Ամերիկան շատ հեռու է այստեղ կատարուածը տեսնելու համար: Մուղական ենք, քաղաքակիրթ աշխարհի տեսողութենէն իսպառ կտրուած:

— Հապա Գերմանիա՞ն, Կէօթէի հայրենիքը կրնա՞յ թոյլ տալ որ կատարուի այն, ինչ որ կը կատարուի ներկայիս:

Գեղամն էր, անգամի մը համար մոռցած իր կատակասէր բնաւորութիւնը եւ ներքին խռովքէ մը այլակերպուած դէմքով, այո, Գերմանիա՛ն...

Բոլորը ժանինի կողմը դարձան, որ մինչ այդ բնաւ չէր խօսած եւ մտիկ կ'ընէր: Տիկին Սեւակ, աւելի մղուած իր անթերի հայերէնը Զօհրային ցոյց տալու կանացիութենէն քան թէ ներքին համոզումէ մը, ձայն բարձրացուց.

— Գերմանիան չի կրնար հանդուրժել նման վայրագութիւններ, անկարելի է որ գերման ժողովուրդը ներէ իր Կառավարութեան, եթէ լուռ մնայ...

Ժանին մեղմ սկսաւ, բայց իր ձայնը հետզհետէ ըստացաւ համոզումին շեշտը եւ շարունակեց աւելի ինքնավստահ.

— Ես համոզուած եմ որ թուրքերը այսպէս ծածուկ, գաղտնապահութեամբ կը շարժին, յատկապէս իրենց դաշնակից Գերմանիոյ վախէն: Կրնա՞ք երեւակայել թէ ինչ փոթորիկ կրնայ պայթիլ Պերլինի մէջ, եթէ իմացուի որ անմեղ ու անզէն ժողովուրդ մը կը տեղահանուի: Քանի մը գերմանացի սպաներ կը ճանչնամ հոս, Պոլիս: Եթէ լըսէ՞ք անոնց մարդասիրական գաղափարները, արուեստներու սէրը: Արդէն Ռուբէնին հետ որոշած ենք հայ-գերման գրական հանդիպումներ սարքել: Գրասէրներ կան անոնց մէջ որոնք անհամբեր են շփուելու հայ մտաւորականութեան հետ...

— Աստուած լսէ ձայնդ, աղջիկս, ըսաւ Զարդարեան: Արդէն ընելիք չունինք, սպասելով որ կծիկը քակուի:

Քիչ մը եւս մնացին: Զօհրապ այլեւս չխօսեցաւ, դգալով որ տրամադրութիւնները բարձրացնող ըսելիք մը չունի: Միայն թէ, երբ ոտքի էին մեկնելու համար, հարցուց Վարուժանին.

— Վարուժան, Հացին Երգը ո՞ւր հասաւ:

— Պատրաստ է տպագրութեան: Քանի մը աննչան հպումներ միայն ունիմ:

— Անշուշտ, ատկէ վերջ պիտի անցնիս մեծ Դիւցազներգութեանդ, ինչպէս խոստացած ես: Յուսամ Արտաշէս աշխարհակալին չես մօտենար եւ գրիչդ կը թաթխես Տիգրան Մեծի ոսկեայ կաղամարին: Տիգրանը աւելի թանձրացեալ եւ շօշափելի դէմք է, քան առասպելային Արտաշէսը...

Գեղամ ժամանակը հասած նկատեց իր ինքնատիպ պատգամներէն մէկը արձակելու, մեկնելէ առաջ.

— Մեր քաջերէն ո՛րը կ'ուզես ընտրէ, Վարուժան, միայն թէ, կը պաղատիմ, Վարդան Մամիկոնեանը չընտրես իր «բարոյական յաղթանակով»...

Խնդացին: Ամբողջ գիշերուան միակ անկեղծ խընդուքը: Մինչեւ ժամը երկու-երեք, երբեմն մինչեւ լուսաբաց տեւող հաւաքոյթը՝ վերջ դտաւ հագիւ կէս գիշերին: Իւրաքանչիւրը կ'ուզէր մինակ ըլլալ ինքն իրեն հետ, իր ներքին պարապին հետ, քանի որ դուրսէն ոչ ոք կրնար բանով մը լեցնել այդ պարապը...

7

Ապրիլի չորսն էր եւ ամսուան առաջին Երկուշաբթին : Ալեկոծ էր Մեմտուհի սիրտը : Երթա՞ր, չերթա՞ր : Մինչեւ հիմա յարգուած էին Երկուշաբթիները, հակառակ պատերազմին, հակառակ պատահական խոչընդոտներուն : Անգամ մը նոյնիսկ գրասենեակէն բացակայութիւնը նկատուած էր նախարարին կողմէ : Թալաթի հարցումին՝ թէ «Ո՞ւր կորսուած էիր», քիչ մը շփոթ եւ անճրկած պատասխանելուն, սիրային ժամադրութեան մը կասկածը տուած էր եւ արժանացած անոր մեղսակից ժպիտին : Հազուադէպ պարագայ, տեւապէս խոժոռ ու մռայլադէմ նախարարը, անգամի մը համար փաղաքշալից դէմք մը ունէր, երբ մտերմաբար ըսաւ, հայրական խրատով .

— Օղիում, քանիքդարա եագլաշ, ամմա թուքուլմա (Տղաս, քածերուն մօտեցիր, բայց մի՛ բռնուիր) :

Բայց այսօր ուրիշ էր : Ի՞նչպէս երթար սովորականին պէս մտնէր տուն մը, սովորականին պէս խօսէր, խընդար, խաղար Լեւոնիկին հետ, գրկէր նորածին Շամիրամը . — «Մաշալլահ, մաշալլահ, քըպքը ժանիքն միմիաթիւրի» (ճիւճիւճ ժանիքին մանրանկարն է), տուն մը, ո-

րուն կործանումին վճիռը գրպանն էր... Ի՞նչպէս երթար...

— Այս ցանկը քեզմէ եւ Պետրի պէյէն զատ ոչ ոք պէտք է տեսնէ, պատուիրած էր Թալաթ: Սեղանիդ վրայ չթողուս, միշտ գրպանդ պահէ մինչեւ վերջին օրը, կը հասկնա՞ս, բացարձակապէս ոչ ոք:

Շարաթներ տեւեց այդ ցանկին կազմութիւնը: Ոստիկանութեան անօրէնին հետ գլուխ գլխի պատրաստուեցան ցուցակները, երբեմն բաղդատելով իրենց թուղթերը, անուններ սրբագրելով, հասցէներ ճշդելով, սլակաս մը լրացնելով կամ կրկնուած մականունի մը մէջէն անպէտը դուրս ձգելով եւ «պիտանին» պահելով: Հինգ լայն թուղթեր էին, նամակի էջեր, եւ Ռուբէնին անունը առաջին թուղթին վրայ հինգերորդ տեղը կը գրաւէր: Պոլսոյ հայ մտաւորականներուն անուններն էին, գրագէտ, խմբագիր, ուսուցիչ, շուրջ երկու հարիւր անուն: Աստղանիշով մը ճշդուած էր քաղաքէն դուրս սպրողը, երկու աստղանիշ՝ երկրէն դուրս սպրողներունը, շատ քիչերը:

Նախարարութիւն ոտք դրած առաջին օրէն Մեմտուհ վերահասու եղաւ այս գործին, բայց սկիզբները այսքան սուր բնոյթ չէր կրեր: Մօտալուտ պատերազմի սպառնալիքին դէմ ձեռք առնուող զգուշութիւն մը: Բայց այդքանն իսկ բաւեց, որ կողմնակի ձեւերով զգուշացնէ Ռուբէնը որպէսզի թողու երկիրը եւ հեռանայ: Աւելին չէր կրնար ընել առանց դաւաճանելու իր պաշտօնին եւ հայրենիքին: Արդէն, նախարարութիւն ընդունուած օրին պաշտօնապէս երդում առին իրմէ Ղուրանին վրայ, թէ՛ Թալաթի բառերովն իսկ, «այնտեղ լսածները ականջէն կը մտնեն բայց բերնէն դուրս չեն ելլեր»: Ի՞նչ կրնար ընել: Պահ մը մըտածեց իր ցանկէն ջնջել Ռուբէնի անունը: Բայց Պետրի պէյին քով պատճէնը կար: Մնաց որ, ցանկին առաջին էջը, շուրջ քսանհինգ անուն, պատրաստուած էր նոյնինքն Նախարարին ձեռքով ու կարելի չէր անհետացնել էջին դը-

լուխը դրուած անուն մը: Երկար տատամսումներէ վերջ Ռուբէնին անուան դէմ գրեց, իր կողմէ. — «Գործող բանակին մէջ մտած կարեւոր բժիշկ»: Այդ կերպով կարծեց մեղմացուցած ըլլալ Ռուբէնի պարագան: Բայց նախարարը ամէն օր կը պահանջէր ցանկը եւ գոհունակութիւն կը յայտնէր կանոնաւորութեան համար: Անգամ մը ուշադրութիւն դարձուցած էր Մեմտուհի կողմէ աւելցուած ծանօթագրութեան վրայ, հարցնելով.

— Գործող բանակ, ո՞ր ճակատին վրայ կը գտնուի այս մարդը, Մեմտուհ:

— Հարպիյէն է, փաշաս:

— Հարպիյէն: Հարպիյէն ճակատ չէ, դպրոց է, չըսելու համար անկելանոց: Կը ճանչնամ տնօրէնը: Անվնաս եւ անօգուտ մէկը, հանգստեան կոչուելու արժանի կակուղ հազարապետ մը: Չեմ գիտեր ինչ ձեւով մտած է ինվէրին աչքը որ կ'ուզէ պահել պաշտօնին վրայ: Միայն քու սօքթօրդ չէ որ ասպատանած է այնտեղ: Հարպիյէնի մէջ ուրիշ հայ տղաքներ ալ կան, որոնք կը պատրաստուին իբրեւ թէ երկիրը պաշտպանելու: Ինծի մնայ, ատոնք բոլորը մէկ ծրարով շիտակ կը դրկեմ ինվէրին որ մաքրէ ատոնց հաշիւը: Հայ մը, սօքթօր ըլլայ թէ սպայ, միշտ հայ մըն է: Որոմնե՞ր, Թուրքիոյ մաքուր արտին մէջ...

Եթէ ջնջէ Ռուբէնի անունը — պահ մը ենթադրելով որ կրնայ նոյնը ընել տալ Պետրի սէյին — անկարելի է որ աչքի չզարնէ այսպէս խօսակցութեան նիւթ դարձած անունի մը պակսիլը: Այժմէն իսկ կը լսէ անոր հարցումը. — «Ո՞ր է Հարպիյեցի քաջ սօքթօրդ, Մեմտուհ, ինչո՞ւ չեմ տեսներ, մեռա՞ւ թէ փախաւ»:

Ժամ մըն է, ջղային, կը ծխէր ետեւ ետեւի ու չէր կրնար որոշում տալ — երթա՞ւ թէ չերթալ: Գլխուն վերեւ պատէն կախուած իր վկայականը կը դիտէր ու կը վերապրէր Լօզանի օրերը. — «Քաղաքական գիտութեանց սօքթօր»: Ի՞րն էր, թէ Ռուբէնին կը սլատկանէր այդ վկայա-

կանը: Ի՞նչ օրեր էին, մանաւանդ ի՞նչ գիշերներ: Ռուբէնը, ի՞նչ աղնիւ, ի՞նչ ֆաւստաւ աղայ: Ամբողջ ամիս մը իր աղուոր ժանիւնը մինակ թողած, խրեցաւ այդ աւարտաճառին մէջ, սրբապրեց, ջնջեց, նորը գրեց, պատուուած էջի մը տեղ երկու-երեք էջ գրեց ու դրաւ տեղը, ամբողջութեամբ փոխեց կառույցը մինչեւ որ առաջ եկաւ փառաւոր դործը, սրուն համար «ապրի՛ս» մըն ալ ստացաւ քննիչ փրօֆեսօրներէն: Եւ ժանի՛նը... օրերով հակած դրամեքենային վրայ, ի՞նչ եռանդով աշխատեցաւ: Նոյնիսկ զըրամով այդ դործը կարելի չէր ընել տալ այդ օրերուն: Վարձքով մեքենադրող բոլոր անձերը խճողուած էին, եւ ամիսներով պէտք էր սպասել եթէ ժանիւնը չըլլար: Ի՞նչպէս մտնար...

Ու հիմա, օրերէ ի վեր ծոցը պահուած ունի Ռուբէնի ձերբակալման թուղթը ու չի կրնար բան մը ընել: Եղաւ անգամ մը որ մտածեց բացուիլ Թալաթին, եղածին պէս պատմել իրողութիւնը եւ ապաւինիլ անոր հայրական սիրտին, բայց անմիջապէս վանեց այդ գաղտնիքը երբ յիշեց Քէլէկեանի պարագան: Թալաթ ամէն օր Սապահի մէջ կը կարդար անոր խմբագրականները հոչակաւոր Տալ-Քեաֆ (Տ. Ք.) ստորագրութեան վերեւ եւ միշտ լաւ խօսք մը ունէր անոր հասցէին.

— Մեր թուրք մամուլին մէջ Տալ-Քեաֆէն լաւ եւ շիտակ գրողը չկայ: Մե՛ղք սր հայ է չունը... Էյի փեմիր փիս քուլուխտա (լաւ պանիր, աղտոտ տիկի մէջ): Յետոյ իր ձեռքով գրած էր Տիրան Քէլէկեանին անունը առաջին էջին վրայ: Եթէ իր հիացումին ու համարումին արժանացած մէկուն համար այդպէս կը վարուէր, ի՞նչ կրնար ըլլալ վերարբերումը անձանօթ Ռուբէնի մը հանդէպ, որ անց-կային բարիք մը ըրած էր իր երիտասարդ պաշտօնեային: Ձուր էր նման բարեացակամութիւն մը յուսալ անկէ, ու թերեւս աւելորդ կասկածներ արթնցնէր մտքին մէջ, իր յարարերութեանց մասին...

Բայց ի՞նչ ճակատագիր վերապահուած էր արդեօք ցուցակի հայ մտաւորականներուն: Անշուշտ սլիտի բանտարկուին կը խորհէր Մեմտուհ, ու թերեւս աքսորուին Անատոլուի քաղաքներէն մէկը եւ այնտեղ մնան սլատերագմի տեւողութեան: Այդ պարագային մինակ եւ անտէր կը մնար ժանին իր երկու զաւակներով: Հոտ այլեւս արգելք մը չկայ որ Մեմտուհ ցոյց տայ իր բարեկամութիւնը: Կարելի բոլոր միջոցներով կրնայ օգնել ժանինին որպէսզի գիտնայ թէ ապերախտ մէկը չէ: Այո, իր գիրքին ընձեռած բոլոր միջոցներով կը հովանաւորէ Ռուբէնին ընտանիքը: Այդ հեռանկարը մասամբ թեթեւցուց իր հնհնուքը եւ սրուչեց երթալ: Որովհետեւ Մեմտուհի բոլոր կռահումները աքսորէն հեռու տեղ մը չէին տաներ զինք. . .

**

Սեւակենք մինակ չէին: Հիւր կար: ժանինի ընկերուհիներէն մէկը, երիտասարդ սպայի մը հետ: Ուրիշ օրեր, Մեմտուհին համար հաճելի սլիտի չըլլար անոնց ներկայութիւնը, որ մասամբ արգելք էր սրտակցութեան, բայց այս անգամ նախախնամական օժանդակութիւն մը թուեցաւ իրեն: Աւելի լաւ որ օտարներ կան, ինչ որ կը ստիպէ քաղաքավարութեան սահմանին մէջ սլոհել այցելութիւնը: Բայց կարճ տեւեց իր գոհունակութիւնը: Սովորական սիրալիրութիւններէ ետք, Ռուբէն Մեմտուհի թեւը մտաւ եւ առաջնորդեց իր գրասենեակը, թոյլ տալով որ հիւրերը ժանինին հետ դասաւորեն ծրագրուած փիլքնիքի մը մանրամասնութիւնները:

Երբ երկուքով մեկուսացան, Ռուբէնի առաջին հարցումը եղաւ.

— Մեմտուհ, պատմէ տեսնեմ, ի՛նչ կ'անցնի կը դառնայ:

— Փառաւոր է մեր կացութիւնը: Անդլիացիները մինչեւ հիմա չյաջողեցան ցամաք ոտք գնել ու դժուար թէ յաջողին: Երկու զրահաւոր կորսնցուցին ծովուն յատակը եւ ուրիշ մըն ալ, վիրաւոր, կորսուեցաւ գնաց:

— Այդքանը դիտեմ թերթերէն: Դուն ինծի լուր տուր ներքին ճակատէն:

— Ռուսական հողի վրայ կացութիւնը քիչ մը շիտթ է: Ռուսերը մեծ ուժերով կը յարձակին բայց էնվէր փաշան քաջաբար կը դիմադրէ Սարըղամիշի կողմերը:

— Ճի՞շդ է որ դաւառներու մէջ հայերը կը տեղահանուին:

— Պատերազմական զլուշաւորութիւններ են: Միայն կարգ մը ռազմագիտական վայրերու համար է եղածը: Ըստիս, տեղահանութիւն բաւը ճիշդ չէ, տեղափոխութիւն մըն է: Արդէն մեր Նախարարութեան դործը չէ ասիկա, այլ զինուորական սպայակոյտը կը զբաղի: Իմ ամբողջ գիտցածս այն է, որ փոխադրութիւնները կ'ըլլան զինուորական կարգապահութեամբ եւ հսկողութեամբ, որպէսզի ճամբան աւազակներու դէմ պաշտպանուին...

— Բայց ո՞ւր կը տարուին, ըսենք, փոխադրուողները...

— Հաւատա՛, քարտաշ Ռուբէն, ես ալ չեմ գիտեր: Կը խնդրեմ, գիս մի՛ չարչարեր հարցումներովդ որոնց պատասխանը չունիմ ես... Արդէն այս անիծեալ պատերազմը, կը յիշե՞ս, քանի անգամ ըսած եմ քեզի որ թողուք երթաք այս քաղաքէն... մտիկ չըրիր... մաղթենք որ աւելի գէշ օրեր չգան...

Յայտնի վրդովումով կը խօսէր Մեմտուհ, տագնապալի շեշտ մը ունէին բառերը եւ Ռուբէն զդաց թէ չլտակ չէր աւելի ճնշել եւ փորձաքարի զարնել բարեկամին անկեղծութիւնը: Ի վերջոյ կրնար իրապէս տեղեակ չըլլալ

եւ աւելորդ էր աւելի նեղը դնել: Այնպէս որ վերադարձան պարտէզ, հիւրերուն:

— Ռուբէն, ուրախ բացագանչեց ժանին, քսան հոգի պիտի ըլլանք, դեսպանատան մեծ շոգեմակոյկը պիտի ապահովէ Քարլ, Մեմտուհ պէյն ալ թող գայ անպատճառ: Վայրը գաղտնի կը պահենք որպէսզի անակնկալը կատարեալ ըլլայ: Միայն կրնանք ըսել թէ աղբիւրներով ու ծառերով դրախտ մըն է: Ապրիլ 6-ին Քայգերի ծննդեան տարեդարձը պիտի սօնենք:

Չափ չունէր ժանինի խանդավառութիւնը: Ամբողջովին տարուած էր այդ փիքնիքով: Թուղթի մը վրայ գրած էր Սաթենիկին պատրաստելիք կերակուրներուն տեսակն ու քանակը: Խմրիչքներն ու անուշեղէնները բաժին կ'իյնար միւսներուն: Քարլը, որ ծանօթացուցած էին Մեմտուհին, դեսպանատան առաջին քարտուղար Ծօն Նէօյրաթի կըրտսեր եղբայրն էր, իր ընկերուհիին հետ: Ռուբէնն ալ առաջին անգամ կը տեսնէր, թէեւ ժանինին լաւ բարեկամները եղած ըլլային: Ժանին, կէս սիրալիւր կէս սոլառնական ցուցամտոր շարժելով Մեմտուհի վրայ.

— Դաշնակից երկրի մը արքային տարեդարձէն վախուստ տալու՝ դաւաճանութիւն կ'ըլլայ եւ չես ազատիր ձեռքէս եթէ չգաս:

Այդ պահուն Մեմտուհ ընաւ տրամադիր չէր վախուստ տալու: Քարլի ընկերուհին, չքեղ աղջիկ մը, խարտիչագեղ եւ կապուտաչուի, հակառակ բանակայինի կոչտ զգեստին, զարմանալի դրաւջութիւն մը ունէր եւ առաջին վայրկեանէն ուշադրութեան առարկան էր: Առանց վճռական խոստում տալու, կողմնակի հարցումով մը յայտնեց իր տրամադրութիւնը, խօսքը ուղղելով ոչ թէ ժանինին, այլ օրիորդին.

— Գիտնանք, եթէ մենք ալ պիտի գանք, ինչ պիտի ըլլայ մասնակցութեան մեր բաժինը:

— Այրերը բերելիք բան մը չունին, կիներուն ճըգուած է խոհանոցը, պատասխանեց աղջիկը:

— Անոնք միայն բեռնակրութիւն պիտի ընեն, չալկելով գորգերն ու կողովները, ըսաւ Ժանին խնդալով:

— Ես, ըսաւ Քարլ, փոխադրութեան նախարարն եմ: Եղբորս շնորհիւ կրցայ ապահովել որ մեծ շագեմակոյկը ամբողջ օրը տրամադրուի մեզի: Ասով կը վերջանայ իմ համեստ մասնակցութիւնս:

— Համեստ ըստին մը չէ, ամէնէն կարելորն է, ճշդեց Մեմուէն քաղաքավար, աչքը յառած օրիորդին: Հաստատ խօսք չեմ կրնար տալ, գիտէք, պէտք է արտօնութիւն ստանամ մեծաւորէս, լման օր մը բացակայելու համար:

— Անշուշտ կ'արտօնէ, երբ իմանայ, որ Քայգեքին տարեդարձն է, ըսաւ Ժանին համոզումով, մինչ Մեմուէն կը մտածէր ինքն իրեն. — «Քածերուն մօտեցիր», ըսաւ, տեսնենք խօսքին վրայ պիտի մնա՞յ, եթէ յայտնեմ: Բայց տատամտտ փիճակը հետզհետէ հաստատ սրոչումի փոխուեցաւ, երբ հասկցաւ որ դերմանուէին մասնաւոր կապ մը չունի Քարլին հետ եւ խումբին կողմէ նշանակուած պարզ ընկերակից մըն է փիքնիքը կազմակերպելու գործով: Հաճելի անակնկալ մը եղաւ իրեն համար, երբ աղջիկը սկսաւ իր ազատ դերմաներէնին պատասխանել սահուն թուրքերէնով: Հոտ հասկցաւ օրիորդին հանդամանքը: Դեռ պանատան եւ թրքական վարչութեան միջեւ նշանակուած պաշտօնական թարգմաններու խումբի մը կը պատկանէր: Ու երգեցիկ անուն մը ունէր — Ռաֆայել՝ լա... .

Ռուբէն ընաւ չիօսեցաւ: Մոռայլ էր: Ճիշդով էր որ կը յաջողէր տանուտէրի քաղաքավար բարեկրթութիւնը պահել: Առջի գիշերուան հաւաքոյթին Զօհրապէն լսած խօսքերը չէր կրնար մոռնալ... .

8

Անսովոր եռուզեռ կար Ազատամարտի շէնքին մէջ, մեղուի փեթակի մը պէս: Գեանայարկը Բաբելոն մըն էր: Բայց վարը որքան իրարանցումի մէջ, վերնայարկը ամայի էր: Չարդարեանի գրասենեակին առջեւ ընկեր մը պահակ կանգնած էր եւ վեր ելլողները անմիջապէս ետ կը դրկէր, լռութիւն պարտաւերելով: Ներսը, Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրօն ժողովի նստած, բացակայ Կիւրճեանին եւ Շահրիկեանին կը սպասէին:

— Աւելի սպասելը իմաստ չունի, ըսաւ Վարդգէս Չարդարեանին. կանչել տուր տղան, լսենք: Արդէն մասնաւոր օրակարգ չունինք եւ պաշտօնական նիստ մը չէ:

Վարէն կանչուեցաւ երիտասարդը, Սերսր Պօզղուրտեան, Կիւրինցի: Հազիւ քսան տարեկան կար, միջահասակ, լեցունիկ, բայց զարմանալիօրէն դիւրաչարժ: Հըրաչքով մը կրցած էր փախուստ տալ իր քաղաքէն քիւրտի ծպտումով եւ վեց օր քալելէ կտք լեռ ու ձոր, նախորդ գիշերը հասած էր Պոլիս: Եւ որովհետեւ Պոլսոյ մէջ ոչ ազգական ունէր եւ ոչ ալ հասցէ գիտէր, եկած էր ուղիղ Ազատամարտ, որուն հասցէն կար թերթին ճակատը:

— Բռնուելու պարագային չվախցա՞ր որ հայ ըլլալիկը պիտանան, հարցուց Գարեգին խաժակ: Անշուշտ թլիփատուած չես:

— Այո, թլիփատուած եմ, պատասխանեց տղան համարձակ: Պզտիկութեանս, հիւանդութեան մը պատճառով հայրս թլիփատել տուած է բժիշկին պատուէրով: Այդ կողմէն վախ չունէի: Ղուբսնէն ալ քանի մը տող գիտեմ...

— Ապրի՛ս, ըսաւ Զարդարեան, հիմա մեզի պիտի պատմես թէ ինչ անցաւ դարձաւ ձեր քաղաքին մէջ, կամաց կամաց, առանց բան մը մոռնալու:

— Բոլոր մարդիկը հաւաքեցին զինուոր տանելու համար, բայց կը պահեն քաղաքին բանտը, ըսելով որ տակաւին հրաման չեկաւ թէ ո՞ր պէօլիկը (գորամասը) պիտի ղրկուին: Կը սպասցնեն...

— Ինչպէ՞ս է բանտի վիճակը:

— Խիստ չէ: Նոյնիսկ թոյլ կու տան որ ընտանիքները կերակուր տանին եւ բակին մէջ տեսնուին ազատօրէն: Հայրս ինծի լուր գրկած էր մօրս հետ որ երթամ ես ալ յանձնուիմ եւ միասին զինուոր երթանք, բայց ես մըտիկ չըրի եւ փախայ:

— Ինչո՞ւ մտիկ չըրիր հօրդ:

— Ես թուրքին չեմ հաւատար: Ուզեցի Թորոս Ծառուկեանին եւ ընկերներուն միանալ, որոնք երեք հոգիով լեռները փախան, բայց չկրցայ գտնել եւ հոս եկայ...

— Զեր քաղաքէն լեռ բարձրացող ուրիշներ չեղա՞ն:

— Զեմ կարծեր: Թորոսը շատ աշխատեցաւ միւսներն ալ համոզել, բայց մտիկ չըրին: Միայն երկու ընկերները ատաւ եւ դնաց: Զէնք չունեցողները ըսին.— «Առանց զէնքի լեռը ինչպէս պիտի սպրինք»: Զէնք ունեցողներն ալ ըսին.— «Կուսակցութեան հրամանն է որ կառավարութեան գէմ չդնենք», ու դացին արձանագրուեցան: Բայց Սարայ գացողը հոն մնաց, ետ չեկաւ...

— Շատ զէնք կա՞ր ձեր քաղաքին մէջ:

— Իմ գիտցածովս, բաւական զէնք կար, բայց հաճարանքը չեմ գիտեր: Հայրս ալ ունէր:

— Հօրդ զէնքը ի՞նչ եղաւ:

— Ես հետս առի: Տասնոց մատուզէր մըն էր: Ես միշտ կը սրբէի եւ կ'իւղոտէի: Բայց Ալպիսթան քաղաքէն ետքը տեսնելով որ Թորոսը չեմ կրնար գտնել, ծառի մը տակ թաղեցի եւ որոշեցի քիւրտ ըլլալ: Մտածեցի որ զէնքով բռնուիլը աւելի գէշ կ'ըլլար ինծի համար:

— Այդ Թորոս ըսածդ քանի՞ տարեկան է:

— Ինձմէ շատ մեծ, քսանըհինգ մը կայ: Ամուսնացած է, տղայ մը ունի, աղջիկ մըն ալ նոր ունեցաւ: Մեզի դրացի են...

— Թորոսը ինչ ըսելով դէմ կեցաւ Կուսակցութեան հրահանգին:

— Ես ականջովս լսեցի երբ կ'ուզէր հայրս համոզել: «Վարդավա՛ռ, կ'ըսէր, Կուսակցութիւնը Պոլիս է, մենք այստեղ ենք, անոնք մեր վիճակը ի՞նչ գիտնան: Թուրքը որոշած է մեր գլուխը ուտել, զինուոր գրելը սուտ բան է, մեր գլխուն ճարը նայինք: Եթէ պիտի մեռնինք, քանի մը շուն չսատկեցուցած չմեռնինք»: Շատ խօսեցաւ այսպէս, բայց հայրս մտիկ չըրաւ: Ես կ'ուզէի հետը երթալ, բայց հայրս ծուռ նայեցաւ եւ չթողուց...

Ներկաները նշանակալից նայուածքներ փոխանակեցին: Վարդգէսն էր որ հարցուց.

— Թուրք բնակչութեան կեցուածքը ի՞նչպէս է, ջարդի վախեր կա՞ն:

— Չեմ գիտեր: Չարդ չեղաւ, թուրքերն ալ շուարած են մեզի պէս: Մեր խանութին դրացի Ահմէտ աղան առաջարկած է մօրս որ մեր չորս կովերը իրեն ծախենք չորս մէճիտի: Քանի որ, ըսած է, դուք սիւրկի (աքսոր) պիտի երթաք, ուրիշին ձեռքը ձրի անցնելու տեղ թող ինծի գան...

— Կով մը, սովորական գինով, ի՞նչ կ'արժէ ձեր

քաղաքին մէջ, հարցուց Կիւրճեան, որ հեւալով եկած աթոռ մը դրաւած էր:

— Մեր կաթնոտու կովերուն ամէն մէկը ինը մէճիտէն աւելի կ'արժէ, ըսաւ տղան ցաւագնած ժպիտով:

Լուսթիւն: Ներկաները իրարու նայեցան առանց խօսելու:

— Աքսորի հրաման ելա՞ւ պաշտօնապէս:

— Ես չլսեցի: Արդէն քաղաքէն դուրսն էի, բայց կը լսէի մունետիկին թմբուկը որ կը զարնէր հայերուն համար: Ճամբուս վրայ, Աշոտի գիւղէն անցած ատեն, հոն ալ թմբուկ եւ մունետիկ կար: Երեք օր ժամանակ տուած են պատրաստուելու համար:

Տղան ճամբելու վրայ էին, երբ Խաթակ հարցուց.

— Քովդ դրամ ունի՞ս, տղաս:

— Այո՛, մայրս երեք դեղին կարած է թելիս մէջ:

— Գիշերը ո՞ւր անցուցիր:

— Գիշերը չքնացայ: Պատի մը տակ անցուցի, մինչեւ որ այս տեղին դուռը բացուեցաւ:

Կիւրճեան քանի մը տող գրեց թուղթի մը վրայ ու տուաւ տղուն:

— Այս հասցէին կ'երթաս եւ կ'ըսես որ ես ղրկեցի, Մեղքոն Կիւրճեանը: Աշխատիր փողոցները չերեւալ: Հոն կը բացատրեն քեզի:

Երբ առանձին մնացին, առաջին խօսողը եղաւ Զարդարեան:

— Այս տղան նորութիւն մը չբերաւ մեզի, բայց հաստատեց մեր լսածները: Մնաց որ անկիւնը դիզուած ծրարները լուռ կը խօսին: Այլեւս կասկածէ դուրս է թէ ամբողջ Արեւմտահայութիւնն է որ տեղահան կ'ըլլայ եւ հաւանօրէն պիտի քշուի հարաւ: Ուրիշ ճամբայ չեմ տեսներ: Մէկ հարցական կը մնայ: Ի՞նչ է ասոնց միտքը: Տեղահան ընելով հայութիւնը հիւժեւ, տկարացնել եւ կրաւորական զանգուածի վերածե՞լ, թէ իսպառ փճացնել: Ամէն

ինչ կախուած է այն վերաբերումէն որ ցոյց պիտի արուի տեղահանուած կարաւաններուն հանդէպ: Լաւատեսութեան պղտիկ նշոյլ մը ունիմ տղուն պատմածէն, թէ Կիւրինի թրքութիւնը լուռ կը դիտէ կատարուածը եւ առայժմ թշնամական տրամադրութիւն ցոյց չի տար: Նոյնը չեն դժբախտաբար խարբերդէն եկած լուրերը: Հոն, Կառավարութենէն աւելի անհամբերութիւն ցոյց կու տայ թուրք զանգուածը, թշնամական արարքներով: Զանգուածային ջարդ չկայ, բայց ջարդին բոլոր նախանշանները կան, սարսափի մթնոլորտով մը:

— Ինքնապաշտպանութեան դէպքեր չկա՞ն, հարցուց Վարդգէս:

— Ի՞նչ ինքնապաշտպանութեան խօսք կրնայ ըլլալ կիներով եւ մանուկներով, երբ երիտասարդութիւնը կաշկանդուած է բանակին մէջ կամ բանտն է, ինչպէս կ'ըսէ տղան: Ու յետոյ, չմոռնանք մեր վերջին շրջաբերականը. — «Կատարեալ հաւատարմութեամբ ենթարկուիլ Կառավարութեան հրահանգներուն»: Մեր հրահանգն է որ կը գործադրէ ժողովուրդը, վիզը ծռած, ըսաւ Կիւրճեան խոր ասոսանքով:

— Ուրիշ ի՞նչ կրնայինք ընել, Մելքոն, նեղսրտեցաւ Զարդարեան, մեր որոշումը այն չէ՞ր որ պատճառ չտանք Կառավարութեան կասկածելու հայերու հաւատարմութենէն: Դեռ այստեղ ալ Սեւակը հազար կտոր կ'ըլլայ նոյն ուղղութեամբ: Աչք խփած չունի: Թաղէ թաղ կը շրջի եւ թուրք բանակին օժանդակ հիւանդապահ կը պատրաստէ:

— Եթէ լուրջ ինքնապաշտպանութիւն պիտի ըլլայ, վասպուրականի շրջանէն դուրս ուրիշ տեղ չեմ տեսներ ես, ըսաւ Վարդգէս: Թուրքերը իրենք ալ կը զգան ատիկա: Պարապ տեղը չէր որ էնվէրը իրեն ամէնէն աւելի վստահութիւն ներշնչող անձը, այսինքն իր փեսան, Վանի կուսակալ կարգեց:

— Սըւո'նց նայեցէք, ըսաւ Չարդարեան, ոտքի ելլելով եւ անկիւնի ծրարներէն քանի մը հասը սեղանին վըրայ նետելով, թաղումի ծանուցումներ ըլլան կարծես, Սրեւմտեան Հայաստանի հայութեան թաղումը... Ետ եկած են Խարբերդէն, Սերաստիայէն...

Մեծ կամ ուղտիկ Ագատամարտի ծրարներն էին, վերադարձուած ղրկողին, ստանձնողը անյայտ գտնուելուն: Քառասցած թուրքիոյ մէջ, թղթատարը միակ կանոնաւոր աշխատող հաստատութիւնը կը մնար: Ծրարներու բուրգին նայելով, Վարդգէս տխուր անդրադարձում մը ունեցաւ.

— Կը յիշեմ, առաջին անգամ երբ Ոսկան Մարտիկեանը վարչապետին ներկայացուցինք որպէս այդ պաշտօնին թեկնածու, ետքէն ըսաւ մեզի.

— Ես հո՛ւ, թօփալ տավշանա պէնգիօր, ցէ՛ չըքար պուլտան (կաղ նապաստակի կը նմանի, ի՞նչ կ'ելլէ ասկէ): Բայց յետոյ խոստովանեցաւ թէ քսան տարիէ ի վեր թուրքիան այնքան կարող թղթատարական նախարար չէր ունեցած:

Շահրիկեանն ալ եկած էր: Խումբին սմէնէն պաղարիւնն էր, քիչ խօսող եւ հարցի մը մանրամասնութիւնները զանց ընելով անմիջապէս հիմնականին անցնող: Իր առաջին հարցումը եղաւ.

— Վարդգէս, Խորհրդարանէն ի՞նչ լուր. ի՞նչ կը մտածեն երեսփոխանները:

— Խորհրդարանը «քնացուած» է: Լուծելու հարց չկայ առ այժմ, բայց արձակուրդի մէջ է անորոշ ժամանակով, ինչ որ նոյն տեղը կու գայ: Կառավարութեան լիազօրութիւն քուէարկելու օրէն ի վեր նիստ չենք ունեցած: Զօհրապ կը տեսնուի քանի մը Իթիլաֆականներու հետ: Խաղի մը եկած ըլլալու տպաւորութիւնը ունին: Առջի օր իրենց Քրակցիան փորձեց նիստ մը գումարել, բայց նախագահը արգիլեց, ապօրինի համարելով: Մեր տուած

լիազօրութիւնը պատերազմական դաշնագիրներու համար էր, իսկ հիմա այնպիսի գոյն մը տուած են, իբր թէ սահմանադրական իրաւունքներն ալ կ'անցնին Կառավարութեան: Այս հաշուով երեսփոխաններու անձեռնմխելիութիւնն ալ կրնայ ջնջուիլ Կառավարութեան մէկ քմայքով, քանի որ իրեն տրուած լիազօրութիւնը այդպէս կ'ըմբռնէ: Երեսփոխան ըլլալնու միակ յայտարար նշանը կը մընայ այն, որ դեռ կանոնաւորաբար կը ստանանք մեր ամսականները:

— Այսինքն հացերնիդ կերէք եւ Կառավարութեան գործին մի՛ խառնուիք, հեզնեց Կիւրճեան:

— Զօհրապ կարեւոր դատ մը ունէր Իզմիրի մէջ: Թոյլ չտուին որ երթայ: Ճամբորդելու ազատութիւնը արդիւրած է նաեւ երեսփոխաններուն: Ժողովուրդին պէս մենք ալ միայն արտօնազրով կրնանք ճամբորդել...

— Արտօնութիւն չտուի՞ն:

— Զօհրապ մերժեց արտօնազրով ճամբորդել: Ճամբորդելու իրաւունքը երեսփոխաններուն համար սահմանադրական իրաւունք մըն է, կ'ըսէ, եւ դահլիճ մը, լիազօրուած կամ ոչ, իրաւունք չունի այդտեղ: Զօհրապ կը մերժէ նուաստանալ եւ սովորական քաղաքացիի մը պէս արտօնազրով ճամբորդել:

— Սխալ կ'ընէ, ըսաւ Շահրիկեան: Պէտք է արտօնազիր պահանջէր յատկապէս իմանալու համար անոնց միտքը:

— Խօսած եմ այդ մասին, բայց Զօհրապ կը տրամաբանէ հակառակ կողմէն: Երբ կեղծիքի դիմակով կը ժպտին, կ'ըսէ, շահաւոր չենք դիմակը վար առնելով իրենց բուն դէմքը տեսնելու: Սուտ խենդ ըլլալը եւ իրենց պէս ժպտիլը աւելի ձեռնտու է մեզի: Իր թելադրանքով ես ալ հրաժարեցայ արտօնազիր պահանջելէ: Վանէն երկու անգամ հեռազրով կը կանչէ Արամը, բայց Զօհրապին հետեւելով կը մնամ:

— Մինչեւ որ պատերազմը վերջանայ, կարծեմ գաւառները պարպուած կ'ըլլան հայութենէ, տխուր մենախօսեց Սաժակ, եւ մենք կը նմանինք սպայակոյտի մը որ գինուոր չունի...

— Յուսալով որ սպայակոյտն ալ ողջ մնայ, աւելցուց Չարդարեան:

Եւ տեսնելով որ ձայն առնող չկար, շարունակեց.

— Յիշեցէք Անդրանիկը որ անցեալ տարի գացինք վար բերինք նաւէն: Մէկ գիշեր իսկ չուղեց մնալ Պոլիս: Ինչ պերճախօսութիւններ չըրիր, Վարդգէս, ինչեր չըրինք որ մնայ. — «Ես թուրքին չեմ հաւատար» ըսաւ, ու նոյն նաւով գնաց Եգիպտոս: Կնոջս դեռ աւելի մտերիմ խօսած էր. — «Ըսէ Ռուբէնին, համոզէ որ թողու Պոլիսը, կամ նորէն Ֆիլիպէ փոխադրուիք, կամ Եգիպտոս դաք, ես լաւ հոտ չեմ առներ այս քաղաքէն»:

— Ի՞նչ ընէինք, Անդրանիկին հետեւելով չունչերնիս արտասահման առնէինք, ժողովուրդը իր բախտին լքած, ըսաւ Վարդգէս:

— Հիմա որ ժողովուրդին հետն ենք, ի՞նչ կրնանք ընել, գրեթէ զայրացաւ Կիւրճեան: Մենք գառագեղին մէջ բանտուած ընտանի կենդանիներ ենք. եւ պատկերին ինքնատպութիւնը այնտեղ է, որ վանդակի մէջ դրուած են անվնաս եւ ընտանի կենդանիները, իսկ գազաններն ու բորենիները դուրսը ազատ կը շրջին եւ մեզ կը հոտուրտան...

Կիւրճեանի այս խօսքին վրայ Չարդարեան ա'լ չդիմացաւ: Անգամ մը եւս ցոյց տալով անկիւնի ծրարներուն բուրգը, գլուխը առաւ ափերուն մէջ եւ սկսաւ հեծկլտալ...

Ճնշող լռութիւն մը կը տիրէր սենեակին մէջ: Կը լսուէր միայն Չարդարեանի անզուսպ հեկեկանքը: Ոչ ոք կը համարձակէր խօսիլ, ոչ ոք կրնար եղբրական պահը թեթեւցնող խօսք մը գտնել: Եւ միւսներուն քար լռութիւնը աւելի սահմուկեցնող բան մը ունէր, քան Չարդարեանին պոռթկուն հեկեկոցը: Պահ մը տեւեց: Չարդարեան թաչ-

կինակով աչքերն ու դէմքը կը ճմռթկէր, իր տկարութեան դէմ ինք զայրացած: Շահրիկեանը եղաւ առաջին խօսողը:

— Մեղ անելի մատնողը եղաւ պատերազմը, եւ պատերազմը մենք չբերինք: Մեր ձեռքը չէր: Ուղենք թէ չուզենք պէտք է հաւատալ ճակատագրին: Բախտակից ըլլալով մեր ժողովուրդին հետ, յաւելեալ խղճահարութիւններ չստեղծենք մեզի համար: Եթէ երկու երեք տարի վերջ դար պատերազմը, փրկուած էինք: Բարենորոգումներուն շնորհիւ մեր ժողովուրդը մէջքը շտկած կ'ըլլար եւ անգէն ու անօգնական չէր մնար ներկայ վիճակով: Ճակատագի՛ր: Այժմ փորձենք տեսնել թէ յուսալից նշոյլ կա՞յ այս սեւ ճակատագրին մէջ: Ըստ իս կայ: Արեւելեան ճակատէն պէտք է սպասել յոյսը: Ռուսերը յաջողութեան մէջ են: Եթէ դէպքերը զարգանան ներկայ ընթացքով, հաւանաբար փրկուին Վասպուրականը եւ Մշոյ դաշտը: Յոյսի ուրիշ աղբիւր չկայ: Բայց այսքանն ալ բաւարար է որպէսզի... չլանք...

Ու ներողամիտ ժպիտով նայեցաւ Զարդարեանին...

9

Դեսպանատան մեծ շոգեմակոյկը, գերմանական դըրօշը ցռուկին, կը ճեղքէր Վոսփորի ջուրերը Ասիական եզերքէն դէպի ճշդուած վայրը, քսանի շուրջ երկսեռ բազմութիւն մը մէջը: Ուրախ երգողներ կային անոնց մէջ, մեծ մասը զինուորական տարազով: Իր երեսուն տարիներով՝ Ռուբէն կրնար անոնց երէցը համարուիլ, ինքն ալ հարիւրապետի համազգեստով: Մակոյկին կեդրոնը դիզուած կողովներու եւ խաւաքարտէ մեծ տուփերու կոյտին մէջ կ'երեւէր ձայնագրի սնտուկ մը, ձաղարածեւ լայն բերանը բացած պարապին: Շուտով կանգ առին թաւուտի մը առջեւ որ կը ծածկէր կղմինտրէ տանիքով միայարկ շինութիւն մը: Անհաւասար քանի մը քարեր, քովէ քով շարուած, բնական քարափ մը կը կազմէին: Աղմուկ ծիծաղով վար իջան եւ խուժեցին դէպի տնակը որ համեստ սրճարան մըն էր, քանի մը աթոռ սեղաններով: Վայրին ինքնատիպ գեղեցկութիւնը կը կայանար անոր մէջ, որ բարձր խարակ մը, անվերջանալի պատի մը պէս կը ցցուէր մէկ կողմը,

ուրկէ մանրիկ աղբիւրներ կը ցայտէին, մատներու պէս բարակ, ու բոլորը մէկ կը հաւաքուէին վտրը, աւազանի մը մէջ, ուրկէ պղտիկ առու մը կազմելով կը մեկնէին, քիչ անդին ծովը թափուելու համար: Աւազանին մէջ ձուկեր, դանազան մեծութեամբ: Յաճախորդը մատով պէտք է ցոյց տար իր ընտրած ձուկը եւ ճաշարանին տէրը սլաարաստ էր հանելու, փայտի մը ծայրը հաստատուած իր ցանցով: Պարզ կ'երեւէր, թէ այդ հիանալի վայրը հասնելու միակ ճամբան ծովէն է, եթէ չհաշուենք շատ հեռուներէն այնտեղ յանդող արահետ մը:

Երբ կողովները պարպուեցան սեղաններուն վրայ եւ յարդարուեցան շիշերն ու բաժակները, ձուկերը ընտրութեցան եւ պատուէրներ տուին Փեսաւոր սրճարանապետին ու փութկոտ աշկերտին, այն ատեն Քարլ, որ խումբին ղեկավարը ըլլալ կը թուէր, դանակ մը եւ բաժակ մը դանդակ շինած, լուծիւն պատուիրեց եւ ըրաւ իր առաջին յայտարարութիւնը.

— Հաղորդագրութիւն թիւ մէկ: Այսօր արգիլուած է աթոռի վրայ նստիլ. ճաշը պիտի ըլլայ արեւելեան սովորութեամբ, մեր թուրք բարեկամներուն պէս սիւռոցներու վրայ:

Ծափահարեցին ուրախ բացազանչութիւններով:

— Թիւ երկու հաղորդագրութիւն: Լեցնել բաժակները եւ պատրաստ սպասել հրամանի:

Ձուարթ աղմուկներով լեցուեցան գինիի եւ գարեջուրի բաժակները:

— Խմելէ առաջ աղդարարութիւն մը, դոչեց Քարլ: Աղջիկներէն անոնք որ չպարպեն մինչեւ յատակը, անմիջապէս պիտի պատժուին՝ իրենց քովիկը կեցող ընկերոջմէն համբուրուելով...

— Իսկ այրերէն չխմողներուն ի՞նչ պատիժ կայ, հարցուց Մեմտուհ:

— Աքսո՛ր: Անմիջապէս կը զրկուին տուն, որպէսզի մաման կաթիկ տայ...

Ընդհանուր քրքիջներու մէջ Մեմտուհ իր հաշիւը փակուած համարեց կրօնական արգելքին դէմ: Ո՞ր հաւատացեալը տեղի չի տար նման սպառնալիքի մը առջեւ, եւ կամացուկ տեղ դրաւեց Ռաֆայէլլային մօտիկը: Այդ օր իմացաւ թէ աղջիկը իր քաղցրահունչ անունին կը միացնէ հրէական մականուն մը — Շրէյպէր: Ժանին, սովորութեան քաջատեղեակ, խոհեմութեամբ կծկուած էր Ռուբէնին թեւին տակ:

— Ա՛խթունկ, պատրա՛ստ, լսուեցաւ Քարլին ձայնը, ուժգին, հանդիսաւոր, բոլոր բաժակները վեր եւ ցըմրուր պարպուին Նորին Վեհափառութիւն Վիլհելմ Բ-ի կենացը եւ անոր յաղթանակին: Ուուա՛:

Սիւներու պէս ուղիղ կանգնած՝ խմեցին: Աղջիկները, ըսելը աւելորդ է, բաժակները կէս թողուցին եւ պատժուեցան...

Ձայնագրի մեքենան լարելէ ետք, եւրոպական պարերու փորձեր եղան: Բայց շատ հետեւողներ չունեցան: Որովհետեւ, նախ՝ գետինը ձեռնտու չէր, ու յետոյ Ռուբէն լռեցուց մեքենան, բարձր ժայռէն ծորող դիզլան աղբերակները ցոյց տալով:

— Մեղք չէ՞ բնութեան այս գեղեցիկ երաժշտութիւնը խանգարել այդ ապուշ ձայնագրին պոռչտուքներով...

Բողոքող չեղաւ: Եւ մեքենան, բերսնարաց իր խողովակով, ա՛լ չլսուեցաւ: Բայց այդ կարճատեւ պարն ալ բաւեց որ Մեմտուհ կարենայ ստուգել թէ Ռաֆայէլլայի մարմինն ալ, չրթներուն պէս, թրթռուն փափկութիւններ ունի կարծր կերպասին տակ: Յետոյ խումբը ցրուեցաւ անտառակին մէջ, զոյգերով կամ պզտիկ խմբակներով: Մեմտուհ Ռուբէնին հետ էր եւ անոր կը պատմէր թէ ինչ բարեգէտ գուգադիպութեամբ մը նախորդ իրիկունը կրցած

էր լման օրուան մը արձակուրդ առնել փաշայէն, առանց իր կողմէ մասնաւոր ճիգի:

— Մեմտուհ, այս գիշեր տեղէդ չես շարժիր, ես ստիպուած եմ բացակայիլ, ըսած էր փաշան: Դեսպանատունը հիւրասիրութիւն կայ կայսեր սարեղարձին առիթով, ստիպուած եմ երթալ:

— Հասցա ցերեկը, փաշաս:

— Ցերեկը ազատ ես, որովհետեւ ես հոս եմ: Բայց գիշերը պէտք է մնաս:

**

Ուրախ ըլլալու պատճառ մը եւս ունէր Մեմտուհ: Հայ մտաւորականներու ցանկը այլեւս իր մօտ չէր: Ծանրութիւն մը թօթափած էր: Թալաթ պահանջած էր եւ անոր քով կը մնար: Այնքան ատեն որ այդ ցանկը իր դըրպանն էր, չես գիտեր ինչու, յանցապարտութեան դժացում մը կ'ունենար Ռուբէնին հանդէպ, ահամայ մեղսակցութիւն մը: Հիմա գիտէր այլեւս թէ այդ ցանկին մէջ յիշուածները պիտի ձերբակալուին, եւ աքսորուին. «Պէտրիին հետ կը կարգադրենք, ըսած էր Թալաթ, դուն կուսակալներուն ղրկուելիք հեռագիրները պատրաստէ եւ կարգա ինծի»:

Եւ համաձայն իրեն տրուած հրահանգին, խմբագրած հեռագիրը ցոյց տուած էր Թալաթին եւ արժանացած անոր հաւանութեան:

«Օրին ձեզի ղրկուած կնքեալ պահարաններուն մասին Ներքին Նախարարութիւնը կը յղէ հետեւեալ հրահանգները.

«Առաջին.— Պէտք է կանչուին քաղաքին ոստիկանապետը եւ ընդհանուր դատախազը, եւ անոնց ներկայութեան ստուգուի թէ կնիքները անաղարտ են:

«Երկրորդ.— Այդ ստուգումէն ետք պէտք է պահարանը բացուի եւ կարդացուի, բարձրաձայն, երեք ներկաներուն կողմէ երեք անգամ:

«Երրորդ.— Տեղւոյն վրայ պէտք է այրուի պահարանը եւ պարունակեալ թուղթը:

«Չորրորդ.— Ներկայ պատուէրներուն տառացիօրէն գործադրութիւնը կը հրահանգենք: Անաստօղները կամ թերացօղները ենթակայ են օրինական հետապնդումի»:

Ընթերցումէն ետք, Թալաթի գոհունակ դէմքէն քաջալերուած, Մեմտուհ համարձակեցաւ հարցնել.

— Փաշաս, ի՞նչ բանի համար են կնքեալ պահարանները:

— Էրմէնիլէրէ այիտ (հայերուն յատուկ) ըսաւ Թալաթ կտրուկ ու վերստին շինեց իր կղպուած դէմքը: Այդ խորհրդաւոր պահարանները եւ Պոլսոյ մէջ կազմուած մտաւորականներու ցանկը իրարու մօտ բերելով, Մեմտուհ մօտաւորապէս կը կռահէր թէ հայերու շուրջ բան մը կը դառնայ, բայց անբնական կը գտնէր այդքան ծայրայեղ զգուշաւորութիւնը: Կառավարութիւնը ի՞նչ պէտք ունի այդպէս թաքուն գործելու իր քաղաքացիներուն վրայ ունեցած իրաւունքներուն հակառակ: Պատերազմի մէջ գանուոյ երկրի մը կառավարութիւնը ազատ չէ՞ հսկելու եւ կեդրոնացման կայաններու մէջ պահելու կտակածելի տարրերը: Իր եւրօպական կրթութիւնը եւ քաղաքական գիտութիւններու ուսմունքը թոյլ չէր տար աւելի առաջ երթալու: Բնաջնջումի գաղափարը մաս չէր կազմեր իր ենթադրութիւններուն:

Ժանին նկատելով Մեմտուհի բացայայտ շահագրգռութիւնը Ռաֆայէլլայի հանդէպ, բնական հովանաւորի դեր մը տուած էր ինք իրեն եւ ամէն կերպ կը քաջալերէր ա-

նոնց սերտակցութիւնը, մանաւանդ երբ կը տեսնէր թէ ալջիկն ալ անաարբեր չէ Մեմտուհի մեծարանքներուն: Կերպով մը կը վերատրէր Ռուբէնի հետ Լօզանի տարիները, իրենց առաջին սիրոյ թոթովանքները, երազային ասլուանները Լեմանի ափին: Երջանիկ հուզի մը համար եթէ վայելք է իր սէրը ցուցադրել տրիշին, աւելի մեծ վայելք է նոյն երջանկութիւնը ստեղծուած տեսնել ուրիշներուն մօտ, մանաւանդ այդ երջանկութեան սնուցիչը դառնալ: Ռուբէնի հաւանութիւնը տոնելէ ետք, տաքը տաքին Կիրակի օրուան համար ճաշի հրաւիրեց զոյգը, երկուքին կողմէ ալ արժանանալով յայտնի գոհունակութեան մը:

Քարլ տեսնելով որ քանի մը հուզի եռանդուն վիճարանութեան մը բռնուած են, իր բաժակ-զանգակով եւ բազմաթիւ «ախթունկ»ներով յաջողեցաւ լուսթիւն պարտադրել եւ յայտարարեց.

— Ախթունկ, այսօր բացարձակապէս արգիլուած է պատերազմի մասին խօսիլ: Մինչեւ իրիկուն պատերազմ չկայ, պարտականութիւններ եւ պարտքեր չկան, կայ միայն կայսեր ծնունդին երջանկութիւնը եւ մեր ուրախութիւնը:

Չորս հագի սեղանի մը շուրջ թղթախաղի մէջ էին: Անոնցմէ մէկը պուսաց.

— Քա՛րլ, կը պաղատիմ, պարտքերը մի՛ ջնջեր: Հանցին պարտքը քասասուն մարքը անցաւ: Կրնայ առիթէն օգտուիլ եւ վրան ջուր խմել:

— Ես պարտքս ուրացող չեմ, ըսաւ Հանց կոչուողը: Ո՞վ ըսաւ թէ թուղթը միշտ քեզի պիտի ժպտի: Խաղը դեռ չէ վերջացած, կը տեսնենք...

Ուրիշ զոյգ մը, դարձեալ սեղանի մը վրայ, ուժ կը փորձէին: Արմուկները փակած տախտակին, աջ ձեռքերը ամուր կղպուած իրարու վրայ: Յաղթողը ան էր որ յաջողէր միւսին բազուկը սեղանին փակցնել:

Ռուբէն-ժանին, ծառի մը կռթնելով, նստած գետինը, մեղմ կը զրուցէին:

— Ռուբէն, գիտե՞ս, կ'ըսէր ժանին, առաջին օրերու վախս չմնաց: Հրաշալի երկիր է, ազնիւ ժողովուրդ են թուրքերը, միայն թէ այս պատերազմը չըլլար, մեր երջանկութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար...

— Թերեւս իրաւացի էիր առաջին օրը, ըսաւ Ռուբէն տխուր, հիմա ես եմ ըսողը, երանի՛ր չգայինք...

— Բայց ինչո՞ւ, հոգիս, երբ ամէն ինչ լաւ է, դարմանատունդ նախանձ շարժելու աստիճան բարգաւաճ է, լայն ու լայն ապրելով մէկտեղ՝ սկսանք խնայողութիւններ ընել, գրեթէ ակամայ: Դրամը կը հոսի ջուրի պէս, մենք առողջ ու կայտառ ենք, մեր զաւակներն ալ, ուրիշ ի՞նչ կ'ուզենք Աստուծմէ:

— Հապա Հայրմէ իշխանուհի՞ն, ըսաւ Ռուբէն խրնդալով:

— Ատոնք ալ մոռցած եմ ու ես իմ վրաս կը խնդամ: Այո, ասէն մը կը նեղուէի տեսնելով այդ կիները իրենց չարշափներուն մէջ այնքան լուրջ, ստուերներու պէս սահուն եւ անխօս, բայց ներսը, գրասենեակիդ մէջ այնպէս համարձակ ու... գեղեցիկ: Յանցաւոր էի որ կը կտակածիմ Ռուբէնէս, ըսաւ ժանին մեղմօրէն շոյելով անոր դլուխը: Այլեւս չեմ զարմանար որ այնքան մեծ բժիշկները թողած, թրքուհիները դրանդ առջեւ պոչ կը բռնեն... Ի՛նչ յիմար եմ...

Բայց Ռուբէնի տրամադրութիւնները չէին բարձրանար: Որքան ալ ուզէր իր տխրութիւնը չփոխանցել ժանինին, անկարելի կը դառնար թօթափել ներքին մղձաւանջը: Անորոջ վախ մը կար մէջը, եւ ատիկա օրերէ ի վեր: Աջէն ձախէն ականջին հասնող գէշ լուրերէն անկախ, իր դասախօսութիւններուն ընթացքն ալ առաջուանը չէր: Դեռ առջի օր, Մաքրը Գիւղի ակումբին մէջ, նիւթին թելը կոր-

սընցուց, հազիւ կըցաւ կերպով մը կատելի աւ վերջացնել, բայց ժողովուրդին մէջ ալ աչքերը նոյն աչքերը չէին: Ծափահարեցին, շնորհաւորեցին, բայց կատրած բան մը կար, իրմէ սպասուածը չգտնելու յուսախարութիւն մը: Մասնաւոր ոչ մէկ նեղութիւն, Պոլսահայութեան հանգիստը վրդովող ոչ մէկ դէպք, բայց ընդհանուր շփոթ մը կար, երկիւղալի հոգեվիճակ մը կը տիրէր: Աշունի ցած երկինքով եւ ամպերով յապեցած օր մը ըլլար կարծես դարնանային շքեղ այս օրը, պայծառ, խաղաղ, արեւոտ, բայց տեղ մը փոթորիկ մը կը հասուննար իր մտքին մէջ, պայթելու համար ե՞րբ, ո՞ւր...

Հիմնովին լաւատես խառնուածք, Ռուբէն կեանքին ու աշխարհին կը նայէր բանաստեղծի աչքերով: Նեղութիւնները, տաղնապները կը համարէր անցաւոր երեւոյթներ որոնք կը ծառայէին միայն անհատին ուժերը պրկելու եւ կամքը խթանելու: Այսպէս էր ուսման չորրորդ տարին, երբ հայրը իմանալով օտար աղջկան մը հետ ամուսնանալու ծրագիրը, դրամական յատկացումները դադարեցուց որպէսզի ստիպուի Պոլիս դառնալ, քաջարար տոկաց եւ զըրկանքներու մէջ շարունակեց սւսումը, միշտ համոզուած որ իր կեանքին մէջ բացուած դէշ փակագիծ մըն է որ չուսով կը փակուի: Այդպէս ալ եղաւ: Ուրիշ փակագիծ՝ աւելի ետքը Փանինի ծնողքին ընդդիմութիւնը իրենց ամուսնութեան, որ կրկին փակուեցաւ առանց հետք ձգելու:

Բայց ահա այս պատերազմով բացուած երկա՞ր, չարաշուք փակագիծը, որ չի կրնար կուահել թէ երբ կը փակուի եւ ինչպէս կը փակուի: Առաջին անգամն է որ իր անհատական կեանքին կ'առնչուի իր ժողովուրդին անակրնկալօրէն վիճակուող մթին ճակատագիր մը, որուն առջեւ բացարձակապէս անզօր ու զինաթափ, եւք չի գտներ ու անճրկած կը մնայ: Լօզանի մէջ ալ, հեռուէն կ'ապրէր այդ տագնապը, բայց այնտեղ ուրիշ էր: Ներքին խռովքը թուղ-

Թին կը յանձնէր եւ ամօքում մը, թեթեւացում մը կ'ունենար: Ազգային ողբերգութեան մէջ ինքն ալ իր գրչով զեր մը կատարելու գոհացումը կ'ապրէր: Այստեղ ուրիշ է: Ամիսներէ ի վեր տող մը չէ կրցած գրել: Գրչի եղբայրներուն հետ մօտիկութիւնը, ինչպէս պատկերացուցած էր Լօզանէն, կը կարծէր թէ խանդավառութեան աղբիւր մը պիտի ըլլայ, բայց ահաւասիկ որ կը դառնար յուսարեկութեան յաւելեալ պատճառ մը: Բոլորն ալ շմած էին: Հեռուն, անյայտ տեղ մը հասունցող թաթառ մը ըլլար կարծես, որուն մօտալուտ պայթումին երկիւղը կ'ապրէին: Իրարու կորով ներշնչելու եւ իրարմէ ուժ ստնելու տեղ, իրենց տագնապնները կը փոխանցէին իրարու, իւրաքանչիւրը իր լուծութիւններով, տխրութիւններով, ամլացումներով...

Որքան ալ փորձէր կնոջմէն գաղտնի պահել ներքին խռովքները, կիսով միայն կը յաջողէր:

Ժանին կը զգար Ռուբէնի այս տանջանքը, նոյնիսկ մասամբ կը կռահէր պատճառը: Հայերու մասին գաւառներէն հասնող գէշ լուրերն էին անշուշտ, բայց առանց եսասէր մը ըլլալու, կը գտնէր որ արգար չէ հեռաւոր դժբախտութիւններու ազգեցութեան տակ սեփական օճախին անդորրութիւնը խաթարել: Եւ ճիգ կ'ընէր այդ երջանկութիւնը պաշտպանելու:

— Տե՛ս, դուն կ'ըսէիր թէ հազարապետը որքան կը սիրէ քեզ, որոշած է քեզ մ'իշտ իր քովը պահել: Ասկէ աւելի բախտաւոր ի՞նչ կացութիւն կրնայինք երագել, Ռուբէն: Թէ հայրենասիրական պարտքը կատարես, թէ հիւանդներդ պահես: Ես երբեք աւելի բախտաւոր կեանք մը չէի կրնար պատկերացնել մեզի համար, Պոլսոյ մէջ: Պատերազմ է, ուրիշ տեղեր մարդիկ կը վիրաւորուին, կը մեռնին, իսկ մենք այստեղ, խաղաղ, մեր գաւազները կը մեծցընենք...

— Դուք այստեղ Լեմանի յիշատակներ^օ ըր կը վերապ-

րիք, թէ մեր Վոսփորին քաղցրութիւնը կը վայելէք, ըսաւ Մեմտուհ, անոնց քով նստելով դեախնը:

— Մեմտուհ, ըսաւ Ժանին, Ռուբէնը շատ մտահոգ է, դուն քու դիրքէդ աւելի կը սեսնես հարկաւ, ինչ կ'անցնի կը դառնայ դուրսերը հայերուն շուրջ:

Մեմտուհ անակնկալի եկաւ: Նման հարցում մը աւելի Ռուբէնէն կը սպասէր, քան Ժանինէն: Բայց կարճ տեւեց իր շուարումը: Պատրաստուած էր: Գիտէր որ ուշ կամ կանուխ այդ հարցումը պիտի լսէր:

— Օ՛, ըսաւ, մեծ բան մը չէ: Ռուսական բանակին մէջ կարեւոր թիւով հայ կամաւորներ կան: Մեր կառավարութիւնն ալ վախնալով որ կրնան կապեր ստեղծուիլ մեր թիկունքը մնացող հայերուն եւ այդ կամաւորներուն միջեւ, հայերը կը հեռացնէ երկրին ներսերը, ապահովութեան համար: Բայց հոս, Պոլիս, կը տեսնէք, նման բաներ չկան...

Ռուբէն չխօսեցաւ: «Ռազմաճակատին թիկունքը մնացող հայերը կը տեղափոխուին», տեղ մը լսած էր այդ խօսքը, բառացիօրէն, բայց չէր յիշեր երբ եւ ուր: Էրզրումն ու Վանը եթէ թիկունք են, ռազմաճակատին հետ ի՞նչ կապ ունին հարիւրաւոր մղոններով հեռու գտնուող Սեբաստիան ու Սարբերդը, մտածեց բայց չխօսեցաւ: Մեմտուհ կամ կը ստէր, կամ անտեղեակ էր: Երանի թէ անտեղեակ ըլլայ, մտածեց Ռուբէն, գոնէ իր մասին կազմած կարծիքս անաղարտ կը մնայ...

Այսպէս վերջացաւ Քայգերին տարեդարձը որ Երեքշաբթի օր մըն էր:

Հարպիյէի զինուորական վարժարանը մեծ եւ պզտիկ շէնքերու ամբողջութիւն մըն էր, շրջապատուած պարիսպով մը: Շուրջանակի կանգնած շէնքերուն մէջտեղ կը գոյանար ընդարձակ տարածութիւն մը, Ֆութպօլի դաշտի մը պէս լայն, անսահման բակի մը տեսքը տալով: Վարժարանին անունով փողոցն ալ կը կոչուէր Հարպիյէ: Զօրանոցին գլխաւոր մուտքէն կը սկսէր ու կ'երկարէր թաղին կեդրոնական պողոտան: Պողոտային երկու կողմերը բնակութեան շէնքեր էին, փայտեայ գոց պատշգամներով: Այդ շէնքերէն մէկուն վերնայարկը կը բնակէր Մկրտիչ Յակոբովիչ անունով հարուստ ընտանիքը:

Խաղաղութեան ժամանակները, ամէն Ուրբաթ, աղօթքէն ետք, այդ պողոտային վրայ զինուորական տողանցք կ'ըլլար: Իսկ պատերազմի օրերուն, այդ տողանցքները մասնաւոր շուք մը ստացած էին: Առջեւէն կը քա-

լէր, պղնձեայ վայլուն նուազարաններով, մարտական գոռ եղանակներ հնչեցնող նուազախումբը, սրուն կը հետեւէր հազարապետը, ձիուն վրայ: Կը յաջորդէին գինուորական հետիոտն դասակները, իւրաքանչիւր դասակի առջեւէն ձիաւոր հարիւրապետ մը: Խիստ ժողովրդական էր այս տողանցքը: Ուրիշ թաղերէ եկած հսկայ բազմաթիւն մը խոնուած կ'ըլլար պողոտային երկու կողմերը, իսկ բնակարաններու պատշգամները յարդի օթեակներ էին այդ օրը:

Տամ տը Սիոն աղջկանց վարժարանի գիշերօթիկ ուսանողուհիներէն Ատրինէն, տասնըհինգամեայ աղջիկ մը, Ռուբէն Սեւակի քրոջ աղջիկը, իմանալով որ իր քեռին ալ ձիով կը մասնակցի տողանցքին, ուզած էր տեսնել եւ մասնաւոր արտօնութիւն սուած, կը գտնուէր իրենց ծանօթ Յակոբովիչէնց տունը: Ընտանիքին միւս անդամներուն հետ նստած էր գոց պատշգամին պատուհանը եւ անհամբեր կը սպասէր:

Տողանցքը սկսաւ: Պողոտային երկու կողմերը կանգնած խուռն բազմութիւնը սկսաւ ծափահարել «Եաշաւր՛ն, Եաշաւրն» (կեցցէ՛, կեցցէ) պոռալով. Ատրինէն ուրախութենէն տեղը չէր կրնար նստիլ: Տանտէրը կը հանդարտեցընէր, կրկնելով.

— Հի՛մա, հի՛մա աղջիկս, քեռիդ կը տեսնես իր ճերմակ ձիով:

Շարքերը կ'անցնէին, եւ յանկարծ մարդը գունատեցաւ: Ռուբէնին գումարտակն ալ տողանցել սկսաւ, բայց Ռուբէնը չկար, այլ ճերմակ ձին կ'երթար առջեւէն: Քովէն քալող գինուոր մը բռնած էր ձիուն սանձը...

Յակոբովիչ գէշ նախազգացում մը ունեցաւ, բայց յայտնի չըրաւ եւ սկսաւ մխիթարել դեռատի աղջիկը.

— Հոգ չէ, աղջիկս, գալ շարաթ կու գաս, կ'երեւի գործ մը ունէր քեռիդ...

**

Նոյն պահուն զինուոր մը կը ներկայանար Սեւակենց տունը, Ռուբէնին երկտողը տալով ժանիին.— «Կը խնդրեմ, որ գրաբերիս յանձնես կիրակնօրեայ նոր հազուատըս եւ սեւ կօշիկներս: Բարեւներ»: Ուրիշ ոչինչ: Չարմացաւ, մտահոգուեցաւ, բայց զինուորին յանձնեց հազուատները, յաւելեալ շապիկ փողկապով մը եւ մտածկոտ, անցաւ Սաթենիկին օղնելու Կիրակիի ճաշին պատրաստութեան, Մեմտուհին եւ Ռաֆայէլլային ի պատիւ: Բայց մտահոգութիւնը շատ աւելի մեծ պիտի ըլլար, եթէ երկու ժամ առաջ գտնուէր Հարպիյէի մէկ սենեակին մէջ: Երկու ոստիկաններ ներկայացան այնտեղ, գալտնի ոստիկանի մը հետ, հազարապետին գրասենեակը, եւ ուզեցին տօքթօր Ռուբէն Չիլինկիրեան էֆէնտին տեսնել:

— Ինչո՞ւ համար, հարցուց հազարապետը:

— Հրաւէր մը ունինք իրեն, մեզի հետ ոստիկանատուն հանդիպելու:

— Պատճա՞ռ:

— Ես չեմ գիտեր, ըսաւ գաղտնի ոստիկանը, Պէտրի պէյը կ'ուզէ տեսակցութիւն մը ունենալ հետը:

— Իմ զինուորներէս ոեւէ մէկը երբ ոստիկանատուն կը կանչուի, ես պէտք է գիտնամ սլատճառը, մանաւանդ երբ աստիճանաւոր սպայ մըն է կանչուողը:

— Կարգադրութիւնը աւելի բարձրէն է, ըսաւ պաշտօնեան, ուղղակի Ներքին Նախարարութենէն: Հրաման է...

Հազարապետին դէմքը մռայլեցաւ: Հասկցաւ: Կան-
չել տուաւ Ռուբէնը, որ եկաւ եւ բարեւ բռնած քարացաւ
առջեւը: Ջինուորականը, տիուր, թեւի անորոշ շարժում
մը ըրաւ, հասկցնելով թէ աւելորդ են այդ ձեւակերպու-
թիւնները եւ ըսաւ, յոգնած ձայնով մը.

— Օղլում Ռուբէն, այս էֆէնտիներուն հետ ոստի-
կանութիւն պիտի երթաս, Պէտրի պէյը ըսելիք ունի քե-
զի...

Ռուբէնի աջ թեւը, թոյլ, ինկաւ կողքին: Բայց հա-
զարապետը գտած էր պաղարիւնը: Իր աստիճանին վայել
արժանաւորութեամբ, լուրջ դէմք մը առնելով, ըսաւ
գաղտնի ոստիկանին.

— Վայել չեմ գտներ որ զինուորներէս հարիւրապետ
մը, երկու փոլիսներու մէջտեղ քալէ փողոցներէն: Բանա-
կին պատիւը կայ:

Եւ դառնալով Ռուբէնին.

— Օղլում, նամակ մը գրէ տունդ որ քեզի սիվիլ
հագուստ զրկեն: Ջինուորը թող իմ կառքովս երթայ որ
չուտ դառնայ...

Հազարապետին հրաւերով նստաւ անոր սեղանին առ-
ջեւ ու գրեց երկտողը: Աւելի ետքը անդրադարձաւ Ռուբէն
որ փոխանակ Փրանսերէն գրելու, ինչ որ իրենց տարինե-
րու թղթակցութեանց լեզուն եղած էր, իր երկտողը գրած
էր հայերէն: Բայց ուչ էր փոխելու համար: Հազարապետին
զրկած զինուորը մեկնած էր: Ոչինչ, մտածեց, ժանին բա-
ւականին ընտելացաւ հայերէն տառերուն այդ քանի մը տո-
ղը կարդալու համար:

Հազարապետը ամուր մը սեղմելէ ետք Ռուբէնին
ձեռքը, դուրս ելաւ, աղմկալից փակելով դուռը ետեւէն,
եւ առանց նայելու միւսներուն կողմը: Բարի մարդը ջղա-
յին, կատարուածին դէմ դժգոհ, այդ ձեւը գտաւ յայտնե-

լու բողոքը: Եւ հրամայեց որ քիչ ետք կայանալիք տողանց-
քին, Ռուբէնի ձին ալ մասնակցի, առանց ձիաւորին...

.

Տագնապալի գիշեր մը անցուց ժանին: Պոլիս գալէն
ի վեր առաջին գիշերն էր որ տունէն կը բացակայէր Ռու-
բէն: Մինչեւ կէս գիշեր խորանալու ժամանակ չունեցաւ:
Շամիրամը, ծաղիկէ բռնուած, ուշադրութեան պէտք ու-
նէր եւ անով սարուեցաւ: Լեւոնիկը, սովորութեան հակա-
ռակ, քունի ժամը չյարգեց: ժանին դժուարութիւն կրեց
այդ պզտիկ ճիւղալը անկողին վնելու:

Բայց հիմա որ տունը լուռ է, Սաթենիկն ու Վարսե-
նիկն ալ քաշուած են իրենց անկիւնը եւ կը քնանան, նստած
պատուհանին առջեւ, մաքով կը թափառի: Լուռ է նաեւ
քաղաքը: Հեռուներէն, շատ հեռուներէն շիթ աղմուկներ
կու գան, հազիւ լսելի խուլ հռնդիւն մը, որ աւելի կը շեշտէ
անմիջական շրջապատին լուռութիւնը: Ենթադրութիւնները,
մտքին մէջ իրար կը հալածեն, կը խառնակուին, մէկը միւ-
սէն տարբեր, հակասական, նոյնիսկ անհեթեթ: Զինք ա-
մէնէն աւելի գայթակղեցնողը նամակին կարծութիւնն էր,
բացատրութեան մը պակասը: Ռուբէն կրնար ըսել թէ ուր
կ'երթայ, ինչու կ'երթայ, երբ կու գայ: Տող մը աւելի, եւ
ամէն ինչ պարզ կ'ըլլար: Մտաւորական ընկերներուն հետ
անակնկալ ժողով մը: Բայց ի՞նչ պէտք ունէր հագուստ
փոխելու: Սպայակոյտի անդամներէն մէկուն հրակէ՞րը:
Բայց այդ պարագային կրնար սուտ գալ եւ փոխուիլ եւ ոչ
թէ առտուրնէ պատրաստուիլ: ժանին որոշ չափով գիտէր
թէ Ռուբէն եւ ընկերները մտահոգ էին ներքին քաղաքներու
հայերուն վիճակով, «գաւառները», ինչպէս կ'ըսէին իրենք:
Բայց այդ հարցերը իրենց տունին մէջ կը ծեծուէին սովոր-
աբար եւ ուրիշ տեղ երթալու պէտք չունէր, մանաւանդ
հագուստ փոխելով:

Այս մտածումներէն տարուած, զգաց թէ կը մտի: Պատուհանը փակեց եւ նոյն պահուն, ուրիշ պատկեր մը, միւսներէն աւելի շփոթ, ուրուականային, բայց աւելի սուր եւ ցաւցնող: Հալիմէ իշխանուհին: Այն օրէն ետքը այլեւս չէր տեսած անոր գալը: Բայց դուրսը չէի՞ն տեսնուեր արդեօք: Ու եթէ իշխանուհին չէր, իրենց սեւ քօղերուն ետեւ ծածկուած գեղուհիներէն ուրիշ մը չէ՞ր կրնար ըլլալ: Այնքան բաներ լսած էր թրքուհիներուն եւ անոնց հարեմական բարքերուն մասին: Ռուբէնին ամուր եւ հաստատուն նկարագիրը գիտէր, երբեք պատճառ մը չէր ունեցած կասկածելու անոր անկեղծութենէն, շիտակութենէն, բայց եւ այնպէս առինքնող էր անոր տղամարդու կազմուածքը, եւ այնպէ՛ս փորձիչ: Ու այնքան անսպասկառօրէն յարձակողական էին թրքուհիները...

Անկողին մտաւ: Քովը պարապ մնացող տեղը եւ ճեւղամակ բարձր նոր պատկերներ բերին: Երեւակայութիւնը, անգամ մը մտած այդ ճամբան, ինքն իրմէ թափ կ'առնէր ու կը զարգանար, հետզհետէ աւելի ցաւագին պատկերներ ստեղծելով: Ռուբէնը՝ թրքուհիի մը անկողնին մէջ, Ռուբէնը՝ թրքուհիի մը թեւերուն մէջ: Ու բոլոր թրքուհիները Հալիմէ իշխանուհին դէմքը ունէին: Գլխու ուժգին ցնցումով մը վանեց այդ պատկերները որոնք երթալով աւելի իրական կը թուէին, գրեթէ շօշափելի կը դառնային...

Եւ սակայն, ինչ ալ եղած ըլլար պատճառը, ժանին անարդարանալի կը գտնէր Ռուբէնին արարքը: Երկու բառով կրնար բացատրել, կրնար ըսել որ դիչերը չսպասեն, ետքի պահելով ներելի կամ աններելի բացատրութիւնները: Ամուսնոյն դէմ չարացած հոգեվիճակով մըն էր որ քուն մտաւ ժանին, լուսաբացի մօտերը...

Լոյսին հետ դիչերային խոհերն ու պատկերները նահանջեցին եւ օրուան զբաղումները հետզհետէ բռնեցին ա-

նոնց տեղը: Յիշեց տարեդարձի փիլքնիքը եւ օրուան անցու-
դարձերը: Վերջին պահուն երկրորդ զոյգ մըն ալ ստիպուե-
ցաւ միացնել Մեմտուհին եւ Ռաֆայէլլային: Եւ ատիկա
եղաւ բնական կերպով, ինքնաբերաբար, գրեթէ ակամայ:
Սաթենիկին պատրաստած «սու-պէօրէկ» խմորեղէնը այն-
քան մեծ ընդունելութիւն գտաւ, այնպէս սիրեցին, որ ժա-
նին խոստացաւ նոյնը կրկնել օր մը, իր տունին մէջ: Այդ
խմորեղէնը արդէն իսկ մկրտուած էր գերմանական ա-
նունով: Նախ «սուպերկ» եղաւ, «սուպօրկ» դարձաւ եւ ի
վերջոյ «սուպըրկ» մկրտուեցաւ Հանցին բերնով, որ գոչեց.

— Յայս մեքենաս կու սայի Սուպըրկի մը փոխա-
րէն:

— Ուրեմն Կիրակի կէսօրին մեզի կու գաս ու չես
մոռնար Յայսդ բերել, ըսաւ անմիջապէս Ռուբէն եւ Հանցն
ու ընկերուհին անցան հրաւիրեալներու շարքին:

Ու հիմա, արեւածագ, Սաթենիկ իր խմորի տաշտին
վրան էր, կարագի կոյտի մը եւ աման մը հաւկիթի հետ,
մինչ Լեւոնիկ, նոր արթնցած, սենեակէ սենեակ հայրը կը
փնտռէր: Ժանին յարմար չտեսաւ Լեւոնիկին ըսելու թէ
գիշերը տուն չէ եկած: Կարճ կապելու համար ըսաւ.

— Հայրիկը կարեւոր գործ մը ունէր եւ առտուն կա-
նուխ գնաց:

— Առանց պաշիկի՞, դարմացաւ Լեւոն, յետոյ քիթը
կախեց եւ լռեց:

— Շատ կանուխ էր եւ չուզեց քեզ արթնցնել, կա-
մացուկ համբուրեց, բայց դուն չզղացիր, ըսաւ ժանին
գրկելով իր մանչը եւ ուժեղ համբուրելով, երկա՛ր, եր-
կա՛ր համբոյրներ...

Լեւոն կասկածանքով մօրը նայեցաւ պահ մը, յետոյ
վազեց Սաթենիկին մօտ, որ, ըստ սովորութեան, խմորէ
չնիկ պիտի շինէր:

— Այսօր շնիկ չեմ ուզեր, ձի կ'ուզեմ, ըսաւ հրամայական, պապայկին ձիին պէս...

— Ձի կը շինեմ, հրեշտակս, ձի կը շինեմ, խոստացաւ Սաթենիկ, ուղածիւ ձի ըլլայ:

Փանինի ուշադրութիւնը գրաւեց Սաթենիկին տխուր դէմքը: Միշտ կ'աշխատէր մեղմածայն երգ մը շրթներուն, մանաւանդ խոհանոցին մէջ: Այսօր ինչո՞ւ տխուր է այս կինը, մտածեց Փանին, բայց չհարցուց պատճառը...

Ներսէն բան մը կ'արդիւլէր որ այդ մասին խօսի...

Մեմտուհն ալ անսովոր գիշեր մը կ'անցընէր պաշտօնատան մէջ: Հիմա ինքնիրեն հետ վէճ ունի: Գիտէ որ Ռուբէնը իր տունին մէջ չի գտնուիր եւ փորձանաւոր կացութիւն մը կայ իրեն համար, վաղուան ճաշին: Ի՞նչ սատասխան տայ ժանինի հարցումներուն: Բոլորովին անտեղեակ ձեւանալ, զարմացած երեւո՞յթ մը առնել, թէ իրազեկ ըլլալը ընդունելով մխիթարիչ սուտի մը սպաւինիլ: Անշուշտ ամէնէն ապահով կեցուածքը բացակայիլն է, պատրուակով մը լուր դրկելով կամ որեւէ պատճառաբանութեամբ: Բայց այդ պարագային ժանինի կասկածները աւելի շեշտուած պիտի չըլլա՞ն իրեն հանդէպ: Ու յետոյ, Ռաֆայէլլային հետ ժամադրութիւնն ալ ուղղակի Ռուբէնենց տունն է: Այդպէս համաձայնած են: Չերթալով՝ պիտի կորսնցնէ ազջկան հետ մտերմանալու պատեհութիւնը, մանաւանդ որ կը զգայ թէ ժանին պատրաստ է դիւրացնելու իրենց կապը:

Որոշումը տուած է: Պիտի երթայ: Բայց անտանելի

է այս գլխացաւը: Միայն գլուխը չէ, ամբողջ մարմինը բռն զատու մը համակուած է: Անշուշտ անքնութիւնն է: Բայց այս տրամադրութեամբ եւ հոգեկան ու Ֆիզիքական այս վիճակով փայլուն երևոյթ մը չէ որ պիտի պարզէ Ռաֆայէլլային: Փիքնիքի օրը, ինքն իր անձէն դո՛ւ մնաց: Քանի մը սրտամտութիւնները եւ պերճախօսութիւնը հաճելի թուեցան օրիորդին: Բայց այսօր ուղեղը պարտաւ է եւ լեզուն կը չորնայ: Կայ դեռ Ժանինի մտահոգ վիճակը, հարցաքննիչ դատաւորի անոր նայուածքը, որ անսղոք դատախազի մը կերպարանքով կը պատկերանայ Մեմտու՛ճի մըտքին մէջ:

Մեմտու՛ճ հաշտ է իր խղճին հետ: Կարելին ըրաւ: Յանկին առաջին էջը կրկին ընդօրինակեց, պարզապէս Ռուբէնի անունին առջեւ դրած ծանօթադրութիւնը փոխելու եւ, ըստ իրեն, աւելի սղոքիչ տուեալ մը դնելու համար: Քանի որ Հարպիյէ գտնուիլը ազդեցութիւն չէր գործած թալաթի վրայ, այս անգամ գրեց. — «Գերմանացի կնոջ մը հետ ամուսնացած է եւ անկէ երկու դուռակ ունի»: Գերմանացի կին, երկու դուռակ, կարելի չէ որ հաշուի չառնուի: Բայց չառնուեցաւ: Թալաթ ոչ իսկ ակնարկ մը նետեց այդ ծանօթադրութեանց վրայ: Պէտրի պէյին հետ նստած, ամբողջ գիշերը ծխելով եւ սուրճ խմելով անցուցին: Անանց հետ նստող հայը ատենը մէկ լուսաբանութիւններ կու տար մէկուն միւսին մասին: Այդ հայն էր որ Ռուբէնին համար ըսաւ. — «Կուսակցական չէ, բայց փայլուն ճառախօս է եւ մեծ ազդեցութիւն ունի ժողովուրդին վրայ»: Մեմտու՛ճ ատեց այդ հայը: Մեղմացնելու տեղ աւելի կը ծանրացնէր իւրաքանչիւրին պարագան, թալաթին ու Պէտրի պէյին հաճելի ըլլալու շողումանքով: Երբ կարգը եկած էր Տիրան Քէլէկեանին, Պէտրի պէյը կանգ առաւ եւ ըսաւ .

— Փաշա՛, չմոռնանք որ այս մարդը հռչակաւոր Տալ-Քեափն է, գահաժառանգին մտերիմը:

— Յաջորդի՛ն, ըսաւ Թալաթ անհամբեր: Ես այդ մարդը զրկեմ երթալիք տեղը, դահաժառանգն ալ թող երթայ ետ բերէ բարեկամը, եթէ կրնայ: Անցի՛ր...

Կէսօրը կը մօտենար: Մեմտուհ էրեսը չփելով զգաց թէ ածիլուելաւ պէտք ունի: Գիտէր որ պզտիկ մօրուքը աւելի կ'արժեւորուի երբ ածիլուած ըլլայ: Առտուն, Պէտրիին հետ դուրս ելած պահուն Թալաթ ըսած էր, հոգածու եւ հայրական:

— Օղլուս, Մեմտուհ, շիտակ տուն գնա եւ հանգըստացիր: Գիշերը հոս ենք դարձեալ:

Տուն երթալու տեղ սափրիչին գնաց: Մօտիկն էր: Մարդուն օժանդակութեամբ եւ առատ ջուրով յաջողեցաւ դէմքին բերել սովորական գոյնը եւ արտայայտութիւնը: Կառք մը կեցուց եւ սուաւ Ռուբէնենց հասցէն:

Փողոցը, դրան առջեւ կեցած էր գերմանական սլոզտիկ ինքնաշարժ մը: «Միւսները եկած են արդէն» մտածեց ու գուռը զարկաւ: Վարսենիկն էր բացօղը: Հազիւ ներս մտած, բան մը պատահեցաւ, որուն երբեք չէր սպասեր: Իր պատկերացուցած բոլոր անսարաններէն սրեւէ մէկուն չէր նմաներ այս մէկը, որ հիմն ի վեր շրջեց իր պատաւորած կեցուածքը: Այդ պահուն Մեմտուհ կը նմանէր դերը լուսերտած դերասանի մը, որ խաղակիցին սայթաքուն մէկ սխալին հետեւանքով ստիպուած է ճշդուած իր պատասխանը զանց ընել եւ յանպատրաստից, բոլորովին նոր խօսքեր արտասանել: Ինք պատրաստուած էր ժանիւնը դիմադրաւելու, բայց անուասիկ Լեւոնիկն էր որ վաղեց վրան:

— Մամուհ ամմօ՛, ո՞ւր է պապաս...

Մեմտուհ զրկեց Լեւոնիկը եւ անոր հետ մտաւ սրահ: Երեխան թեւերուն մէջ մասամբ կը ծածկէր իր այլայլումը եւ կը դիւրացնէր ժանիւնի հարցական նայուածքին պատասխանելու տաժանելի հարկը:

— Պատառ, ըսաւ Լեւոնիկին, պզտիկը գետին դնելով, ըսաւ որ շուտով պիտի գայ, եթէ խելօք կենաս...

Յետոյ սղջունեց ներկաները ու կանգնեցաւ ժանինին առջեւ: Անոր հետ քաղաքավարական սղջոյնը աւելորդ էր: Ինքն ալ դարձացաւ իր պազարիւնութենէն, երբ կրցաւ խօսիլ այնպէս պարզ ու բնական, իրրեւ թէ անկարեւոր միջազէպի մը շուրջ դասնար խնդիրը:

— Քո՛յրս, մտահոգուելու պատճառ չկայ... այո, իմացայ որ հաւաքած են կարեւոր հայ մեծերը, հաւանաբար ատեն մը Պոլսէն դուրս պահելու համար, բայց չեմ կարծեր որ Ռուբէնն ալ անոնց շարքէն համարուի... վստահարար թիւրիմացութիւն մըն է պատահածը... Ռուբէնը հիմա կէսով հայ է, կէս մը գերմանացի... կը հասկնան գործուած սխալը եւ կը կարգադրուի...

Ժանինն լուռ մնաց: Ճիգ կ'ընէր իր մտահոգութիւնը ծածկելու եւ հիւրերուն այնպէս ցոյց տալու, իրրեւ թէ սովորական տալտուկ մըն է տանտիրոջ բացակայութիւնը...

— Մեր գեստանատուներ կը միջամտէ հարկաւ, ըսաւ Ռաֆայէլլա, վստահ չեչտով:

— Բայց հայերն ալ Օսմանցի քաղաքացիներ չե՞ն, ի՞նչ պէտք կայ նեղութիւն տալու անոնց, միամտարար խօսեցաւ Հանցին ընկերուհին, որ բժշկական երկրորդ տարուան ուսանողուհի, Պոլիս եկած էր հիւանդապահներու խումբի մը որպէս ղեկավար:

Հակառակ ժանինի վախերուն, ճաշը սպասուածէն աւելի լաւ մթնոլորտի մը մէջ անցաւ: Երբ սեղանատուն կը մտնէին, Հանց գրպանէն հանեց իր պզտիկ Յայսը ու երկարեց ժանին:

— Ահա կանխիկ կը վճարեմ պարտքս Սուպրըկին համար:

— Ո՛չ, ըսաւ ժանին, համաձայնութիւնդ ինձի հետ

չէր, այլ Ռուբէնին: Գրպանդ դիր: Երբ Ռուբէնը սեանես, իրեն կու տաս: Յեասոյ, տեսնենք, այսօր ալ պիտի հաւնի՞ս այն օրուան պէս: Սաթենիկը կ'ըսէ որ միշտ նոյն յաջողութեամբ դուրս չի դար: Բարդ եւ նուրբ պատրաստութիւն ունի, եւ այնքան պարզ չէ:

— Բայց ճաշակելը պարզ է եւ այնպէս հաճելի, պատասխանեց Հանց, մեքենան դրպանը դնելով եւ անմիջապէս ետ հանելով: Եւ հանձարեղ վաղափար մը յղացողի դէմք շինած, սաքի ելաւ ու խնդրեց Ժանինէն.

— Եթէ կարելի է, ձեր սպասուհին իր պատրաստած ամանով թող բերէ սեղան, որպէսզի լուսանկարեմ: Սուպըրկին փառքը հիւսող նամակ մը գրած եմ մայրիկիս, լաւ է որ պատկերագարդ ըլլայ: Յաջորդ նամակով ալ իրեն կը դրկեմ պատրաստութեան զաղտնիքը, եթէ չզլանաք:

Սաթենիկը եկաւ երկու թեւերուն մէջ գրկած սղընձեայ լոյն ափսէն: Հանց քանի մը գիրքով նկարեց ափսէն, պատրաստողը, յետոյ սեղանը, որմէ ետք Սաթենիկ ճարտար շարժումներով կարանց համաչափ քստակուսիները ուրախեց պնակներուն: Սովորութեան հակառակ Ժանին ստիպուեցաւ սեղան բերել նաեւ Լեւոնիկը, որ սպաստամութեան դրօշ պարզած, չէր ուզեր հպասակիլ Վարսենիկին: Աթոռին վրայ քանի մը բարձեր դետեղեցին վրայ վրայի, որպէսզի սեղանին հաւասար դայ:

— Կ'ուզէ հօրը տեղը բռնել, ըսաւ Ժանին, վորձելով ժպտիլ բայց չյաջողեցաւ: Ծամածոութիւն մը ունեցաւ դէմքը, ահամայ: Յայտնի չընելու համար, պահ մը ելաւ սեղանէն: Ննջարանի հայելիին առջեւ քիչ մը յարկարուելէ ետք կրկին տեղը գրաւելու վրայ էր սեղանին, երբ փոփոցի դուռը զարնուեցաւ: Առանց ժամանակ տալու որ Վարսենիկը բանայ, Ժանին ցատկեց տեղէն եւ ինք բացաւ:

Պատանի մըն էր: Վարուժանին տունէն կու գար: Տիկին Արաքսին կը հարցնէր թէ Ռուբէնը տո՞ւնն է: Գի-

չերը Վարուժանը տարին, ըստ. սղան: Պատասխանը ան-
նելէ ետք, սուրհանդակը անմիջապէս վազեց գնաց, առանց
ներս մտնելու: Ժանին դարձաւ սեղանին:

— Վարուժանն ալ տարեր են, ըսաւ, նայելով Մեմ-
տուհին:

— Հարկաւ, ըսաւ Մեմտուհ, եթէ Վարուժան ըսածդ
հայ մեծերէն է...

Ժանին, դերմանացի հայրենակիցներուն բացատրե-
լու համար թէ ով է Վարուժան, յիշեց Ռուբէնի խօսքերը
անոր մասին եւ ըսաւ.

— Վարուժանը հայերուն մէջ կը համարուի եւ կը
գնահատուի ճիշդ այնպէս, ինչպէս Հայնէն Գերմանիոյ
մէջ:

— Օ՛, բացագանչեց Ռաֆայէլլա, այդպէ՞ս...

— Այո, Ռուբէնը որ ինքն ալ ճանչցուած բանաս-
տեղծ մըն է, միշտ կը կրկնէ Վարուժանի մասին. — «Մեր
Հայնէն է»:

— Քանի՞ տարեկան կայ, հարցուց աղջիկը:

— Երեսունի մօտ, Ռուբէնին տարիքն է: Դէմքին
նայիս ու ձայնը լսես, կը զգաս արդէն որ բանաստեղծի հետ
է գործդ:

— Շատ կ'ուղէի ճանչնալ, ըստ Ռաֆայէլլա:

— Անշո՛ւշտ... անմիջապէս որ այս գէշ օրերը անց-
նին: Յաճախ կ'ըլլայ մեր տունը: Արդէն ծրագիր ունիմ
հայ եւ ղերման մտաւորականներու միացեալ հանդիպում-
ներ կազմակերպել:

— Թուրք մտաւորականներուն ալ տեղ կա՞յ, հար-
ցուց Մեմտուհ կէս-լուրջ կէս-կատակ:

Բայց Ժանին շատ լուրջ պատասխանեց.

— Ի հա՛րկէ: Հայ զբոսները միշտ կը խօսին այդ
մասին: Ռուբէնի մեծ ընկերը, Ռուբէն Զարդարեան, իր
պատրաստած հայերէն դասագիրքերուն մէջ տեղ տուած է
նաեւ թուրք բանաստեղծներուն եւ շատ կը հաւնի:

— Անպայման Մեհմէտ էմինը պիտի ըլլայ անոնց մէջ, ըսաւ Մեմտուհ:

— Կրնայ ըլլալ: Ես չեմ կարդացած: Ռուբէնը ըլլար, կը բացատրէր...

Հոտ ժանիւնի ձայնը թրթռաց: Հակառակ ճիգերուն, չէր յաջողեր յուզումը զսպել: Իր բերնով Ռուբէնին բացակայութիւնը յիշելը տարօրինակ ապրում մը տուած էր իրեն: Լռեց: Սեղանակիցներն ալ լռեցին, ազդուած ժանիւնէն: Գերմանուհիները կը զգային ժանիւնի զուսպ ցաւը եւ ամէն կերպ կը ջանային անոր տրամադրութիւնները փոխել:

— Եւրոպական բոլոր ճակատներուն վրայ մեր ուժերը յաջող կը թուին, ըսաւ Հանց, նիւթ մը ստեղծելու համար: Մեր հրամանատարը կ'ըսէր երէկ. — «Եթէ Ամբերիկան իր չէզոքութիւնը պահէ, վերջնական յաղթանակը մերն է եւ մօտ է»:

— Մենք նոյնը չենք կրնար ըսել մեր ճակատին համար, պատասխանեց Մեմտուհ: Կովկասի մէջ ամէն ինչ կատարեալ չէ: Հայ կամաւորներ կը քալեն Ռուսական բանակին առջեւէն եւ թալաթ փաշան շատ զայրացած կ'երեւի...

— Հայեր^ըրը... բայց Թուրքիայէն դո՞ւրս ալ ուրիշ տեղ հայեր կ'ապրին... հարցուց Հանցին ընկերուհին զարմացած:

— Հայերուն կէսը Թուրքիոյ մէջ կ'ապրի, կէսը Ռուսիոյ մէջ, պատասխանեց Մեմտուհ, գոհ չմնալով հանդերձ որ խօսակցութիւնը այդ ձեւը կ'առնէ: Շամիրամին լացը ներսէն վերջ տուաւ զրոյցին: Ճաշը արդէն վերջացած ըլլալով, երկու աղջիկները միասին ցատկեցին եւ Վարսենիկին ձեռքէն խլեցին մանկիկը որ լացը դադրեցուց անոնց գրկին մէջ, համբոյրներու տարափի մը տակ, մինչ Լեւոնիկ, իր սեւեռուն մտածումին կառչած եւ գողունի արտա-

յայտութիւն մը տալով դէմքին, կը փսփսար Մեմտուհի ա-
կանջին, կարծես մօրմէն պապանի.

— Մամուհ ամօ, շիտակ ըսէ, պապան ե՞րբ կու
դայ...

Մեմտուհին համար, պզտիկին ալիպէս խօսիլը, իր
անմեղութեամբ աւելի ցաւցնող էր, քան ժանինի մեղադրա-
կանօրէն հարցական նայուածքը: Պզտիկը բնագոյօրէն կը
զգար կարծէք թէ հօրը բացակայութիւնը եւ «Ամմոյին»
ներկայութիւնը առընչուած են իրարու: Անգլխտակցարար
պատասխանատուութիւն մը տուած կ'ըլլար Մեմտուհին:
Ինչ որ ժանին չէր ուզեր կամ չէր կրնար բանաձեւել, Լե-
ւոնիկ ըրած էր անմեղօրէն: Այնպէս որ Մեմտուհ պէտք
տեսաւ ըսել, Լեւոնին պատասխանը ժանինին տալով.

— Ես իրիկունը ձայն կու տամ Պէտրի պէյին, տես-
նենք ինչ կրնայ ընել:

— Պէտրի՞ն ով է, հարցուց ժանին:

— Պոլսոյ ընդհանուր ոստիկանութեան անօրէնն է,
մայրաքաղաքին ապահովութեան պատասխանատուն: Հա-
յերու խնդիրը անշուշտ իր ձեռքն է: Ռուբէնը եթէ մինչեւ
գիշեր եկած չըլլայ, ես կը հեռաձայնեմ քեզի...

Ազջիկները չէին կշտանար Շամիրամը սիրելէ եւ ի-
րարու ձեռքէն կը խլէին, մինչեւ որ մանկիկը սկսաւ լալ,
եւ յանձնեցին պատրաստ սպասող տիրոջը, Վարսենիկին:
Համբուրուեցան ժանինին հետ, սիրեցին Լեւոնիկը ու մեկ-
նեցան: Հրաժեշտի պահուն հանց պէտք տեսաւ յայտարա-
րել, շինծու հանգլխաւորութեամբ մը.

— Ռուբէնին կ'ըսես, պրպանիս մեքենան իրեն կը
պատկանի: Երբ որ ուզէ կը բերեմ: Աւելցուր նաեւ որ այս
«Սուպրրկի» առեւտուրին մէջ, խաբուողը ես չեմ...

12

Նոյն գիշերը Պէտրի պէյ եկաւ Թալաթի մօտ եւ Մեմ-տուհին քովէն անցած ատեն քանի մը խօսքեր փոխանակեցին :

Պոլսոյ թուրք պաշտօնատարներուն մէջ ամէնէն խորամանկն ու ճարպիկն էր Պէտրի պէյ: Մինչեւ Իթթիհատի իշխանութեան գլուխ անցնիլը, կը մնար Թաղային անշուք ոստիկանատան մը պետը եւ հաճոյասէր ու շուայտ կենցաղովը կը հաստատէր, թէ ոչ մէկ փառասիրութիւն կը հետապնդէ իր ասպարէզին մէջ առաջանալու: Պատահաբար գրաւած էր Թալաթի ուշադրութիւնը եւ շնորհիւ այդ բախտին, որուն կ'օգնէր շողոմելու եւ շողոքորթելու իր յատկութիւնը, յաջողած էր բարձրանալ ընդհանուր ոստիկանապետի աստիճանին: Եւ պատերազմի յայտարարութեան օրն իսկ, նշանակուած էր ոստիկանութեան ընդհանուր Տնօրէն, պաշտօն մը՝ որ գինք կը դարձնէր ներքին նախարարին աջ բազուկը մայրաքաղաքին մէջ, գրեթէ

անոր հեղինակութեան հաւասար աստիճանով: Շիացնող էր, բայց չփացող չէր Պէտրի: Գիտէր թէ իր բարձր դիրքը կախեալ է Թալաթի մէկ քմայքէն եւ ամէն կերպ կը ջանար շահիլ անոր վստահութիւնը:

Թուրքիոյ մէջ աւանդութիւնն դարձած սովորութեամբ մը, Պէտրի գիտէր թէ Սուլթանին շնորհը պահելու ամէնէն ապահով կերպը նախ շահիլն է ներքինապետին վստահութիւնը: Այդ նպատակով երբեք աննկատ չէր անցներ այս երիտասարդ քարտուղարին առջեւէն: Միշտ ձեւը կը գտնէր սիրայիր խօսակցութիւն մը ունենալու անոր հետ, Թալաթի քով մտնելէ առաջ: Ու երբ Թալաթ երկուքին յանձնեց հայ մտաւորականներու ցանկը պատրաստելու պարտականութիւնը, աւելի ամրացուց իր կապերը: Ինք մէկ-երկու շարաթը անգամ մը միայն առիթ ունէր երես երեսի նստելու Նախարարին հետ, իսկ այս երիտասարդը օրն ի բուն անոր մօտն էր: Ուրեմն ամէն կերպ սիրաշահիլ երիտասարդ քարտուղարը՝ կռնակը ապահով պաշտպան մը ունենալ կը նշանակէր: Եւ ցանկին պատրաստութեան ատեն երբ երկուքով նստած կ'ըլլային, չէր դադրեր Թալաթին գովքը հիւսելէ:

— Կը տեսնե՞ս, Մեմտուհ պէյ, քանի՞ քանի ներքին նախարարներ ունեցանք եւ բան մը չըրին: Միայն Թալաթ փաշայի օրովն է որ պիտի հաւաքուին եւ ծակը լեցուին կոտորակիք այս դլուինները: Թալաթ փաշայի մը հեռատես հայրենասիրութիւնը պէտք էր որպէսզի փրկուինք այս փորձանք մարդոցմէ: Ի՞նչ բախտ Թուրքիոյ համար, որ Թալաթ փաշան կայ այս աթոռին վրայ...

Մեմտուհէն հակառակ կարծիք չէր սպասեր անշուշտ, բայց կը հաւատար թէ իր շռայլանքները անոր բերնով կրնային հասնիլ Թալաթի ականջը: Ուրեմն այդ օրն ալ Պէտրի հերթական իր տուրքը տալէ ետք քարտուղարին, անցաւ նախարարին սենեակը:

Թալաթի գրասենեակին դուռը բացածին պէս Պէտրին առաջին խօսքը եղաւ, ինքնագոհ եւ յաղթական.

— Փաշամ, քու շարք քափեստէ տիրլեր (Փաշաս, թռչունները վանդակին մէջն են):

— Փեֆ կիւզել, փեֆ կիւզել (Շատ աղուոր, շատ աղուոր) ժպտելով պատասխանեց Թալաթ ու նստան հաշուեկշիռի: Ցանկերը նորէն մէջտեղ ելան: Ձերբակալուածներուն առջեւ խաչանիչ մը դրուած էր կարմիր մատիտով: Յայտնի եղաւ որ վեց-եօթը անուներ խաչ չունին:

— Իմ ցանկս ամբողջական է, ըսաւ Պէտրի պէյ, պատրաստուած է մեր հայկական բաժինին կողմէ: Ինչպէս որոշած էինք, այս գործին համար հայ խաֆիէներուն թիւը աւելցուցի, երկու խումբի բաժնելով եւ կարգադրելով որ իրարմէ անջատ աշխատին եւ յետոյ բաղդատենք: Այդպէս աւելի ամբողջական եղաւ: Մարդ դուրս չի մնար: Նոյնիսկ կը կասկածիմ, որ քանի մը աւելորդ անուներ ալ մտած ըլլան ցանկերուն մէջ, անձնական հաշիւներով: Հայերը գիտես: Բայց այդ մասին յետոյ կը մտածենք եթէ պէտք ըլլայ: Հիմա, կանխիկ հաշիւնիս այսպէս է: Երկու հարիւր տասներվեց անուներէն՝ տասը կը պակսին եւ այդ տասին ալ ութը երկրէն դուրս կը գտնուին.— Չօպանեան Արչակ, Թէքէեան Վահան, Բաշալեան Լեւոն, Որբերեան Ռուբէն, Կամսարական Տիգրան, Նազարեանց Հրանդ, Եղիազարեան Կոստան: Այս վերջինը պարսկահայատակ ըլլալուն, ճամբեցինք որ երթայ: Միայն երկու հոգի չգտնուեցան — Միսաքեան Շաւարշ, Քիւֆէճեան Յակոբ: Ասոնք տեղ մը պահուրտած ըլլալու են, բայց կը գտնենք...

— Գործողութիւնները ի՞նչպէս անցան, հարցուց Թալաթ:

— Այնպէս վարուեցանք, ինչպէս պատուիրած էիր:

Անաղմուկ, քաղաքավար եւ զգոյշ: Ոչ մէկ տեղ ընդդիմութիւն: Միայն Ազատամարտի շէնքին մէջ թեթեւ քաղքըչուք մը եղած է:

— Ընտանիքներէն իրարանցում, պոռչտուք չկա՞յ:

— Փաշաս, ձեր իմաստուն պատուէրը իւղի պէս քալեց: Մերինները լաւ սորված էին դասը: Մեծ մասը եղաւ իրիկուան ճաշին, մութի-լոյսի ժամանակ: Ոստիկանները բերան չեն բանար, իսկ խաֆիէն, քաղաքավար, կէս ժամուան համար ոստիկանատուն այցելութիւն կը խնդրէ, շուտով ետ դառնալու խոստումով, նոյնիսկ տնեցիներէն ներողութիւն խնդրելով որ ճաշը կը խանգարուի, եւայլն, եւայլն...

— Կը շնորհաւորեմ, Պէտրի, լաւ շարժած ես: Թող այս գիշեր ալ մնան թաղային ոստիկանատուներուն մէջ: Փողոցներէն այդքան մարդ անցընելը ուշադրութիւն կը դրակէ: Վաղը գիշերուան համար կրակմար կը յայտարարուի: Մարդիկ տունները փակուելէ ետք բոլորը մէկ կը հաւաքես կեդրոնական բանտ: Հոտ գործդ կը վերջանայ: Մնացեալը ինձի ձգէ:

— Բայց ասոնց մեծ մասը ոստիկանատուներն են 24 ժամէ ի վեր: Կերակուրի հարց կը ծագի:

— Թող շուկայէն բերել տան եւ ուտեն: Բայց չըլլայ որ կարենան իրենց տուններէն բան մը ապսպրել: Կարեւոր է այս մէկը: Պէտք է բացարձակապէս խզուած մնան դուրսի աշխարհէն: Անգամ մը բանտը հաւաքելէ ետք, կը մտածենք: Մէջերնին թուրք ազդեցիկ բարեկամութիւններ ունեցողներ շատ կան. եթէ յաջողին անոնց լուր տալ, միջամտութիւնները կը սկսին եւ այլեւս հանգիստ քնացիր, եթէ կրնաս: Ոստիկանները թող շարունակեն քաղաքավար վարուիլ հետերնին: Երբեք պէտք չէ կասկածին իրենց գլխուն դալիքը...

— Հասկցայ, փաշաս, անհոգ եղիր:

Բայց վերջին պահուն մասնաւոր կէտ մը յիշեց Պէտրի պէյ, եւ քիչ մը մտահոգ հարցուց.

— Կրնայ պատահիլ որ հայ երեսփոխաններէն մէկն ու միւսը քովս գան եւ ուզեն իրենց մէկ բարեկամը տեսնել. ի՞նչ պէտք է ընեմ նման պարագայի մը:

Թալաթ ինկաւ մտածումներու մէջ, բաւական ատեն լուռ մնալէ ետք, լուծում մը գտած էր.

— Նայէ՛, Պէտրի: Երեսփոխաններու հետ կը վարուիս իրենց աստիճանին վայել յարգանքով, սիրալիբ կ'ընդունիս, սուրճ-սիկար ալ կը հրամցնես, եւ կ'ըսես.— «Ինձի տրուած հրամանը կտրուկ է: Շատ կը ցաւիմ: Բայց եթէ Ներքին նախարարութենէն արտօնութիւն գայ, ամենայն սիրով: Եւ Ներքին նախարարն ալ կարելի չէ որ մերժէ մեպուսի մը խնդրանքը...»: Եւ որպէս փաստ քու պատրաստակամութեանդ, կ'առաջարկես որ քովէդ իսկ հեռաձայնեն Ներքին նախարարին...

— Որ անշուշտ կը բացակայի եւ չեն գիտեր ուր է, ընդմիջեց Պէտրի պէյ, սաղայէլական ժպիտով:

— Քեզ կը սիրեմ, Պէտրի, ճիշդ այս արթնութեանդ համար: Լէսլ չըսած, լէպլէպին հասկցող մարդ ես: Այո, առայժմ պէտք է խնայել երեսփոխաններուն:

Քնասատուած ըլլալուն համար երջանիկ, Պէտրի պէյ ոտքի ելաւ մեկնելու, բայց վերջին վայրկեանին բան մը յիշեց.

— Ազատամարտի շէնքը խուզարկած ատեննին, ոստիկանները դրամարկղին մէջ 450 ոսկի գտած եւ դրաւած են: Երեսփոխան Վարդգէսը այս առաւօտ եկաւ եւ պահանջեց: Կէսօրին նորէն պիտի գայ: Ի՞նչ պատասխան տամ:

— Ոսկիները մի՛ տար: Քանի մը օր ձդձգէ: Յետոյ կը մտածենք...

Եւ սիկարէթին մոխիրը մոխրամանին մէջ թօթուե-

լով, դաժան դէմք մը առած էր թալաթ, եւ ինքնիրեն հետ խօսելու պէս, աչքերը յառած Պէտրի պէյինն աչքերուն, խուլ ձայնով մը մուլտաց ահուաներուն մէջէն.

— Երեսփոխանները... ատոնց կարգը ետքը պիտի դայ...

.

Տեսակցութիւնը վերջացած էր: Պէտրի պէյ մեկնեցաւ: Քովի սենեակին մէջ ալեկոծեալ էր Մեմտուհի սիրտը: Գիտէր թէ իր ձեռքը բան մը չկայ, բայց կը դգար թէ բան մը պէտք է ընէ: Ժանինի թախծոտ դէմքը լուռ յանդիմանութիւն մըն էր: Ժանին գիտէր թէ Մեմտուհի կարեւոր դիրք մը ունի նախարարութեան մէջ եւ բնական էր որ մտածէր թէ իր այդ դիրքով պէտք է կարենայ ազդեցութիւն բանեցնել եւ Ռուբէնը փրկել: Ոչ մէկ խնդրանք ըրաւ: Բայց այդ լռութիւնը աւելի ծանր կու դար, քան թէ բողոքէր եւ հաշիւ պահանջէր: Հասլա՞ Լեւոնիկին սրտակեղեք անմեղութիւնը.— «Մամուհ ամմօ՞, պասլաս ե՞րբ պիտի դայ...»: Բան մը ընել, բայց ի՞նչ ընել, ի՞նչ պէս ընել...

Անգիտակցաբար թալաթ ինք եղաւ Մեմտուհի անելէն փրկողը: Պէտրի պէյը ճամբելէ ետք, պահ մը մտած էր իր քարտուղարին սենեակը, առանց ձայն տալու: Եւ հիմա, կանգնած գլխուն վերեւ, ժպտելով կը դիտէր անոր խորասուզեալ վիճակը:

— Մեմտուհ, օղլում, եօֆսա սելտալը սըն (Մեմտուհ, տղաս, թէ ոչ սիրահարուած ես):

Այդ խօսքը, եւ նախարարին բացառապէս լաւ տրամադրուած ըլլալը ստեղծեց այն անակնկալ ցնցումը, որուն ազդեցութեան տակ Մեմտուհ համարձակութիւն ունեցաւ բացուելու եւ առնելու այն քայլը, որ երբեք պիտի չկրնար առնել բնական պայմաններու մէջ: Մէկէն ըսաւ, առանց մտածելու.

— Փաշաս, սիրահարուած չեմ, բայց բռնուած հայերուն մէջ նաև քարտաշ մը ունիմ... (հոգեղբայր մը) :

Թալաթի դէմքը փոխուեցաւ: Ժպիտը տեղի տուաւ արտայայտութեան մը, ուր աւելի հետաքրքրութիւն կար քան դժգոհութիւն: Դարձաւ իր սենեակը, ըսելով.

— Եկուր Մեմտուհ, եկուր տեսնեմ թէ ինչ պատմութիւն է ատիկա:

Եւ Մեմտուհ պատմեց: Ամբողջ կէս ժամ խօսեցաւ ուսանողական կեանքէն, Լօղանի մէջ Ռուբէնի ըրած բարիքներէն, Ժանինի զոհողութիւններէն, ընտանիքին հետ ստեղծուած կապէն: Չմոռցաւ նոյնիսկ Լեւոնիկը եւ անոր հաւատքը իր մասին հայրը վերադարձնելու: Անհաւատալիօրէն պերճախօս գտնուեցաւ Մեմտուհ: Ետքէն, օրերով պիտի դարմանար թէ ինչպէս կրցած էր այդքան ազատ եւ համարձակ խօսիլ իր նախարարին հետ:

Թալաթ մտիկ ըրաւ համբերութեամբ: Մեմտուհ երբեք չէր սպասեր այդքան բարեացակամութիւն: Խոժոռադէմ նախարարը այդ պահուն վերածուած էր խանդակաթ հօր մը որ կը լսէ իր զաւակին խենդ մէկ պատմութիւնը: Մեմտուհ մէկ շունչով պատմելէ ետք յանկարծ լռեց: Թալաթ խօսեցաւ մեղմ ձայնով եւ ձայնին մէջ լսածէն ազդուած մարդու ցաւակից շեշտ մը կար:

— Լաւ, Մեմտուհ, խելքդ աշխատցուր: Եթէ իմ տեղս ըլլայիր, ի՞նչ կ'ընէիր, քանի որ կը կարծես թէ բան մը ընելու պէտք կայ: Ի՞նչ կ'առաջարկես:

Մեմտուհ քաջալերուած այս բարի տրամադրութենէն եւ կարծելով որ յաջողած է ողոքել նախարարը, ըսաւ.

— Եթէ ձեր տեղը ըլլայի, Փաշաս, տօքթոր Ռուբէնը երկրէն դուրս կ'աքսորէի: Երթա՛ր Գերմանիա ապրէր իր գերմանացի կնոջ հետ: Զաւակներն ալ գերմանացի կը մեծնային եւ այլեւս հայութեան հետ կապ չէր ունենար: Ես արդէն քանի անգամ հասկցուցի իրեն թէ լաւ

կ'ըլլայ պատերազմը չսկսած հաւաքուի Լօզան երթայ, բայց մտիկ չըրաւ:

Թալաթ շտկուեցաւ, նոր սիկարէթ մը վառեց եւ սկսաւ.

— Մեմտուհ, տղաս, մայրդ կը ճանչնամ: Սքանչելի կին է: Հայրդ ալ լաւ մարդ է: Քեզ քովս առի որ մարդ չինեմ, կատարեալ թուրք մը, մեր հայրենիքին ապագայ ղեկավարներէն մէկը: Գիտցիր օգտուիլ քեզի տրուած պատեհութենէն...

Լուրջ դէմք մը առած էր Թալաթ: Կը խօսէր ցած, կշռուած ձայնով: Կարելի չէր կռահել տրամադրութիւնը: Բայց կամաց կամաց դէմքին գիծերը շեշտուեցան, ձայնը կարծրացաւ.

— Այդ հայուն հետ ունեցած կապը ինծի պատմեցիր: Ուրիշին չպատմե'ս: Փաղտնիք մը այնքան ատեն որ մէջդ է, քեզի կը պատկանի: Բերնէդ ելա՞ւ անգամ մը, թշնամիներուդ ձեռքն է: Բարեբախտաբար եւ թշնամիդ չեմ եւ ինձմէ ալ դաղտնիք գուրս չ'եյլեր: Ուրեմն վտանգ չկայ: Բայց ուրիշին չկրկնե'ս: Հիմա լաւ մտիկ ըրէ: Այս երկրին մէջ թուրքին եւ հայուն համար միասին տեղ չըլլայ: Երկուքէն մէկը պէտք է վերնա'յ: Եթէ մենք չընենք օր մը անոնք մեզի պիտի ընեն: Խելացի, աշխատասէր ժողովուրդ են, եւրոպացիներուն հաւասար խելք ունին, մեր տղէտ Անասուլուցիներուն պէս էչ չեն: Իրենց ուժը իրենց խելքին մէջ է, մեր խելքն ալ մեր ուժին մէջ: Կրծելով կրծելով՝ մեր երկրին հիմերը, օր մը թուրքիոյ տէր պիտի դառնան: Քանի մը տարի առաջ ներկայ պանուեցայ իրենց մէկ հանդէսին. հայերէն գիրերու չեմ գիտեր քանիերորդ հազարամեակը կը սօնէին: Տեսնէի՞ր, Մեմտուհ, իրենց հպարտութիւնը, ինքնավստահութիւնը: Կարծես Պսլոյ տէր-տիրականը իրենք ըլլային: Պատիկ զգացի: Վախցայ, Մեմտուհ, վախցայ...

Իր թափին մէջ պահ մը կանգ առաւ, սիկարէթը մարեց ջղային շարժումով մը եւ ցուցամատը Մեմտուհին դէմ սպառնալից, դաժան՝ շարունակեց.

— Գաղտնիք մըն ալ ես տամ քեզի, Մեմտուհի: Ես չաւատացող չեմ թէ այս պատերազմը կրնանք շահիլ: Էնվէրին եւ միւսներուն չաւատքը չունիմ: Բայց դէմ չեղայ որ մտնենք կռիւին մէջ, նոյնիսկ քաջալերեցի, պարզապէս չայերուն չաչիւր մաքրելու չամար: Ապուշ մարդ չէր Համիտը, չասկցած էր չայերուն վտանգը եւ կրցածը կ'ընէր: Բայց թոյլ եւ տկար էր: Եւրոպացիները բռնած էին կոկորդէն եւ թոյլ չէին տար: Ջարդ մը կը սկսէր, բայց երկու օր վերջ կը դադրեցնէր, որովհետեւ Եւրոպան կար չայերուն կռնակը: Հիմա Եւրոպա չկայ: Մենք կանք: Եւ Համիտի երեսուն տարուան չկրցածը պիտի ընենք մէկ տարիէն: Միտքդ լաւ պահէ այս մէկը: Կրօնքին ալ շատ կարեւորութիւն տուողը չեմ: Կարեւորը ֆինանս է, ցեղը: Գիտութիւնն ալ կանուխ է մեզի չամար, ուսում-զարգացումին ժամանակ կայ: Մեր ասպագան արաբներու Մարգարէին ճամբան չէ: Ճէնկիզ Խանն ու Լէնկթիմուրը Ղուրանով չտիրեցին աշխարհին, այլ սուրով: Մեր պապերէն մեզի կտակուած պատուէրը այս է եւ ոչ թէ Ղուրանին բարոյական պատուէրները: Եթէ հետեւինք Մարգարէին, պէտք է յարգենք եւ խնայենք նաեւ Յիսուսին հետեւողները: Վստահ եմ, Իթթիհատի վարդապետութիւնը եւ մեր ծրագիրները դոց գիտես: Եւրոպական ուսումը մոռցրնել չտա՛յ քեզի հիմնականը: Մեր իտէալը Թուրան ցեղերու միութիւնն է Թուրքիոյ մականին տակ: Թող Եւրոպացիները իրար բզկտեն: Մեր ասպագային առջեւ ցըցուած առաջին արգելքը չայերն են...

— Հապա Ռուսե՞րը, չամարձակեցաւ ըսել Մեմտուհի:

— Ռուսերը այսօր վտանգ են: Վաղը, եթէ Կովկասի

լեռներուն միւս կողմը նետուին, այլեւս վտանգ չեն մեզի համար: Հոն ալ քանի մը կտոր հայեր-վրացիներ կան, բայց այս կողմը մաքրելէ ետք դիւրին է անոնց հախճն դալ: Բուն վտանգը մեր ծոցի հայերն են ներկայիս: Հայերուն կապուած ուրիշ վտանգ մը կայ: Քիւրասերը: Այսօր, Ղուրանին կապով կապուած են մեզի, բայց թոյլ կապ մըն է: Հայերը կրնան անոնց խելքին հետ խաղալ: Լսած եմ որ Քիւրասերուն համար դիրեր պատրաստել մտածող հայեր կան: Եթէ հայերը մէջտեղէն չվերցնենք, տասը տարի ետք դորձ կ'ունենանք նաեւ քիւրասերուն հետ: Ղուրանը վերցուր՝ մեզմէ չեն արդէն: Դուն, քու սերունդիդ հետ Թուրքիոյ ապագայ ղեկավարները սլիտի դառնաք, Մեմտուհ, մտածէ՛լ այս բաներուն մասին: Գալով հայ բարեկամիդ, ի՞նչ էր անունը, մոռցայ, հա՛, հայ տօքթորդ: Անոր տունը այլեւս ոտք չես դներ եւ կը մտնաս իր դոյւթիւնը...

Ոտքի ելաւ, սեղանին շրջանը ըրաւ եւ դէմը նստած Մեմտուհին կռնակը ծեծելով, ըսաւ, բոլորովին փոխուած ձայնով, սիրալիր.

— Անոր ըրած բարիքները մոռցիր ըսողը չեմ: Նամֆէօրուքիւնը (ապերախտութիւնը) լաւ բան չէ: Կըրնաս փոխադարձել, երբ ժամանակը դայ...

Եւ տեսնելով, որ Մեմտուհ իրեն կը նայի զարմացած, առանց հասկնալու, նստած պահուն ըսաւ, փաղաքուշ եւ համոզիկեր.

— Այո, երբ ժամանակը գայ, պարտքդ կը վճարես, մանաւանդ որ կ'ըսես թէ կինը գերմանացի է: Մարգարէն կը յարգէր այրի կիները քանի որ ինքն ալ այրի կնոջ մը հետ ամուսնացաւ... Առիթ չի պակսիր քեզի այրի կնոջ մը օգտակար ըլլալու, հասկցած ձեւովդ: Մանաւանդ եթէ գեղեցիկ է...

Թալաթ յանկարծ շտկուեցաւ աթոռին վրայ, նու-

րէն թափ մը առաւ եւ սեղանէն դէպի Մեմտուհը հակելով, սկսաւ խօսիլ: Փաղաքշող շեշտով սկսուած ձայնը հետզհետէ ստացաւ պաղարիւն տրամաբանողի մը սառնութիւնը եւ զարմանալի լրջութիւնը:

— Մեմտուհ, տղաս, քեզ քովս առի, որ հասկնաս: Իթթիհատի տպադրուած ծրագիրը գոց ընելը չի բաւեր: Պէտք է դիտնաս սողերուն տակ չզրուածը: Ինչ որ գիտես, ստիկա առաջին տասնամեակի ծրագիրն է: Բայց երկրորդ տասնամեակը, ինչպէս եւ յաջորդը, թույթի վրայ չեն: Որ մեր տպագան արեւելք է, դէպի Թուրան եւ կեդրոնական Ասիա՝ այդ մէկը դպրոցականներն ալ գիտեն: Բանաստեղծներու եւ փիլիսոփաներու կրկնած ճշմարտութիւնն է ատիկա: Բայց ատկէ առաջ լուծելի երեք խնդիրներ ունինք, որոնք մեր կայսրութեան առջեւ ցցուած խոչընդոտներ կրնան դառնալ, մեր թափը կոտորող արզելքներ, եթէ նախ այդ հարցերը չլուծենք:

«Երեք անուն ունին այդ խնդիրները: Արաբը: Քիւրտը: Հայը: Զատ զատ առնենք եւ խօսինք այդ երեքին մասին:

«Արաբը չենք կրնար թրքացնել: Իր լեզուն եւ մշակոյթը ունի, Մարգարէին ժողովուրդն է եւ հպարտ է Մարգարէով, մեզի տուած է իր կրօնը, գիրերը, եւ մասամբ լեզուն: Ու հպարտ է այդ ամէնով եւ իր ցեղով: Ուշ կամ կանուխ պիտի ուզէ Թուրքիայէն անջատուիլ, ստեղծել իր պետութիւնը կամ պետութիւններու խմբակ մը: Քիչ մը դանդաղ, բայց կամաց կամաց այդ շարժումները կը խմորուին իրենց մէջ: Եւ մենք, արաբական աշխարհը չկորսնցնելու համար, պէտք է թեթեւցնենք մեր ճնշումը ու բաւարարուինք անուանական թեւարկութիւն մը պահելով, ինչպէս ըրած ենք Եգիպտոսի համար: Ուրիշ ելք չկայ: Այսօր չէ, վաղը կ'իրագործուի ատիկա: Եւ չարիք

մըն ալ չէ: Մեր ապագան, ինչպէս ըսի, Արեւելք է եւ պէտք չունինք Հարսուր զինուոր պահելու:

«Քիւրասե՛րը: Ամէն կերպ պէտք է աշխատինք որ Թուրքիոյ մէջ քիւրտերը մնան, բայց քիւրտ անունը վերնայ: Հիմակուհիմա քիւրտը կ'օգտագործենք հայը նեղելու համար, բայց այս խաղը չի կրնար երկար տեւել: Հարիւր առ հարիւր թրքացուելու արժանի ժողովուրդ մըն են քիւրտերը: Քիւրտը պէտք է մոռնայ իր ցեղային ծագումը: Կրօնական կապին պէտք է միացնենք լեզուական կապը, իրենց համար դպրոցներ բանալով եւ վարչականօրէն թուրք ըլլալու առաւելութիւնները զգացնելով իրենց, քանի մէջներին դեռ չէ արթնցած քրտութեան զգացումը: Դիւրին եւ անմիջապէս կարգադրուելիք գործ չէ, բայց ատիկա պէտք է ըլլայ մեր ներքին քաղաքականութեան առաջին ծրագիրը:

«Հայե՛րը: Ահա՛ իրական փորձանքը: Այնքան ատեն որ հայ մնայ Թուրքիոյ մէջ, Քիւրասերն ալ մերը չեն: Իսլամութեան կապէն դատ ուրիշ կապ չունինք քիւրտին հետ: Յեղով աւելի մօտիկ են հայուն, քան թուրքին: Հայերուն կրօնքը եւ լեզուն կրիայի պատեսանին պէս կը պաշտպանեն զիրենք: Ու եթէ թողունք, օր մը չէ օր մը կրնան քիւրտերն ալ արթնցնել: Ուրեմն հայը պէտք է վերնայ Թուրքիոյ հողէն, անուանապէս եւ Փիզիքապէս: Մեր ներկայ սահմանադրութեամբ քիւրտերուն աչքն ալ սկսաւ բացուիլ եւ օր առաջ պէտք է բնաջնջենք հայութիւնը որ գէշ օրինակ չդառնայ քիւրտերուն:

«Այս ամէնը թուղթի վրայ գրուած չեն, Մեմտուհ, մտքիդ եւ սրտիդ մէջ պիտի ունենաս այնքան ատեն որ կ'ապրիս սրպէս թուրք հայրենասէր, եւ կը յուսամ, օր մը, որպէս թուրք ղեկավար...»

«Խնդիրը պարզ է: Յիսուն տարի տառապեցանք հա-

յերուն պատճառով: Եւրոպական պետութիւնները հայկա-
կան հարց մը ստեղծեցին եւ ստիկա պատրուակ ընելով
գիշատիչ ազոաւներու պէս թառեցան հիւանդ թուրքիոյ
մարմինին վրայ եւ սկսան կրծել: Անգլիացիները հայկա-
կան հարցով աղմուկ հանեցին, եւ մինչեւ որ ձեռքի տակէ
Կիպրոսը խլեն մեղմէ, չհանդատացան: Ֆրանսան թաթը
դրած է Պանք Օթոմանին եւ թուրքիոյ երկաթուղիներուն
վրայ, միշտ հայկական հարցը առաջ քշելով: Խաչապաշտ
Ռուսիան Արեւելեան նահանգներուն աչք ունի, քրիստոն-
եայ հայերը փրկելու համար: Որ կողմ դառնաս, դիմացդ
կ'ելլէ Հայկական հարցը: Եթէ այսօր իսկ արմատախիլ
չընենք այդ հարցը, վաղը պիտի ունենանք Քրտական հարց
մը, եւ այն ատեն այսքան դիւրին պիտի չըլլայ ազա-
տիլ...»:

Թալաթ ժամանակ չտուաւ որ Մեմտուհ անդրա-
դառնայ լսածներուն: Ժամացոյցին նայեցաւ ու յանկարծ
ոտքի ելաւ:

— Քիչ մնաց որ մոռնայի: Անմիջապէս պատրաս-
տել տուր մեքենան: Սախտ փաշան կանչած է: Տեսնենք
վարչապետը ինչ ըսելիք ունի...

Մեմտուհ գնաց հրամանը գործադրելու եւ Թալա-
թին մեկնումէն ետք, երբ առանձին մնաց, այն ատեն էր
որ միտքը սկսաւ աշխատիլ: Նախարարին քաղաքական
տեսութիւնները, հայու-քիւրտի մասին յայտնած կար-
ծիքները, բոլոր վերլուծումները ետ մնացին, եւ անոր
խօսքերէն անջատուեցաւ միակ նախադասութիւն մը ու
գամուած մնաց ուղեղին.— «Այրի կնոջ մը օդտակար ըլ-
լալ...»: Այրի՛ կին մը... Ուրեմն Ռուբէնին մահաւճիւրը
տրուած է... Եւ ինք որ կը կարծէր թէ եղածը պատե-
րագմական շրջանի աքսոր մըն է, զգուշութեան համար
կասկածելի տարրերու արգելափակումը միայն... Եւ
մտածե՛լ որ կը պատրաստուէր Ժանինին պատուիրել որ

իր կողմէ եւս բարեւ ու բարեկամութիւն գրէ Ռուբէնին: Լաւ որ չխօսեցաւ այդ մասին: Չարաշուք կատակ մը, թաղմանական զաւեշտ մը պիտի թուէր ատիկա...

Մեմտուհ գիտիք մը կ'ապրէր: Հոգեկան տուայտանքներուն մէջ միակ հակակշռող կէտը՝ Թալաթի անվերաքննելի վճիռն էր.— հայերը պէտք է չքանան: Երբ այդպէս որոշուած է Կառավարութեան կողմէ, երբ այդ կը պահանջէ Պետութեան ներկայ շահը եւ Թուրքիոյ ապագայ բարդաւաճութիւնը, այլեւս ինչ արժէք կ'ունենան Ռուբէն մը, Ժանին մը, Մեմտուհ մը...

Տեղ մը կարդացած էր թէ պետական գործիչ մը պէտք է սեփական խղճմտանքին ձայնը լռեցնէ, յանուն իր երկրին շահերուն: Այո, ստիպուած է մոռնալ Ռուբէնն ու Ժանինը, Լօզանի օրերը: Ուրիշ ելք չունի: Ընտրած ասպարէզը կ'արգիլէ որ սովորական մարդոց պէս մտածէ բարեկամութեան եւ խղճմտանքի մասին...

Բայց ուրիշ՝ ուր, յատկապէս այդ պահուն, միտքը կու գար պղտիկ Լեւոնը ու այնպէս յստակ կը լսէր անոր ձայնը.

— Մամուհ ամմօ՛, պապաս ե՞րբ պիտի գայ...

.
.
.

Զօհրապենց բնակարանին սովորական անդորրութիւնը խանգարուած էր, երկու պատճառներով: Նախ, գերմաներէնի ուսուցչուհիին յուսահատական կոչերը, զգաստութեան հրաւերները զուր կ'անցնէին: Ընդհանրապէս անկարգ եւ անուշադիր, երկու տղաքը ու զոյգ մը աղջիկները, խօսքը մէկ ըրած, ուսուցչուհիին համար խաչելութեան արարի մը կը վերածէին դասաւանդութիւնը: Յորդորներ, սպառնալիքներ՝ օգուտ չունէին: Երկու անգամ մայրերնին օգնութեան կանչուեցաւ, բայց անօգուտ: Խեղճ տիկին Քլարան իր հոգերը ունէր:

Այցելուները հանգիստ չէին տար: Առաջին եկողը խուճապահար Արաքսին էր, Վարուժանի կինը, որուն յաջորդեց Սիամանթոյի քոյրը, յետոյ Զարդարեանին երէց մանչը, եւ այսպէս յաջորդաբար կու գային բոթաբեր այցելուները, ոմանք լուրը տալէ ետք անմիջապէս կը մեկնէին, ուրիշներ կը մնային, սպասողական, չչմած եւ սառած, արձաններու պէս: Սպասուհին ուրիշ գործ չունէր,

Եթէ ոչ անվերջանալի սուրճեր պատրաստել եկող-գացողներուն: Ի չգոյէ ամուսնոյն, Քլարան կ'աշխատէր հանգըստացնել եկողները որքան որ կրնար, յետոյ կ'անցնէր հիւրասենեակ, այնտեղ մնացողներուն սիրտ սալու: Իրիկուան դէմ հազիւ պարպուեցաւ տունը: Դեռ Զօհրապ չէր եկած: Ուսուցչուհին, իր սովորական բազում սպառնալիքներէն ետք — «Այս անգամ հայրիկին պիտի պատմեմ», — դուրս ելլելու վրայ էր, երբ դէմ առ դէմ եկաւ Զօհրապին:

— Ներեցէք, Պր. Զօհրապ, այս տղաքը չեն ուզեր սորվիլ: Եթէ այսպէս պիտի շարունակուի, աւելորդ է իմ գալստ:

Զօհրապ անուշ խօսքերով հանդարտեցուց վրդոված ուսուցչուհին եւ առանց խօսելու մտաւ իր գրասենեակը: Այնտեղէն լսուեցաւ իր զայրալից կոչականը.

— Արա՛մ, ներս եկուր...

Արամ կոչուողը ներս մտնելէ ետք, շառաչուն ապտակին վրայ ձեռքը երեսին բռնած, դուրս եկաւ:

— Լեւո՛ն, ներս եկուր:

Լեւոնն ալ բաժինը առած, իրաւ թէ սուտ լացով մը եւ մէկ ոտքին վրայ արագիլի պէս ցատկելով, դուրս ելաւ:

— Տօլօրէ՛զ, ներս եկուր:

Լոուիսին: Ոչ պատասխանող կայ, ոչ ներս մտնող:

— Տօլօրէ՛զ, ինչո՞ւ չես գար:

— Ինչո՞ւ գամ, հայրիկ, գիտեմ թէ ներսը ինչ պիտի պատահի...

Յանկարծ ներսէն լսուեցաւ Զօհրապի բարձրաձայն խնդուքը: Աղջնակին պատասխանը մէկէն թուլցուցած էր լարուած ջիղերը, եւ ամբողջ օրուան տենդոտ մտահոգութիւնները տեղի տուին խոնջ խաղաղութեան մը: Դուրս ելաւ եւ դրան ետեւ կժկուած Տօլօրէզը գրկելով ըսաւ.

— Այս անգամ ազատեցար, բայց միւս անգամ չես ազատիր եթէ ուսուցչուհիդ անգամ մըն ալ բողոքէ:

Քլարան անհամբեր կը սպասէր օրուան զեկոյցը տալու, բայց Զօհրայ ձեռքի շարժումով մը արգելեց, ձայն տալով սպասուհիին որպէսզի օղիին ամսէն շուտ բերէ: Մինչ տղաքը աղջիկներուն կը պատմէին իրենց կրած «տպաւորութիւնները» ներսի ապտակներէն, Զօհրայ դարձեալ գրասենեակ մտած էր եւ Քլարային հետ դէմ դիմաց նստած, օղիին կը սպասէր:

— Մի՛ պատմեր թէ ով եկաւ գնաց, ըսաւ խուլ ձայնով մը, գիտեմ, գիտեմ: Բացառութիւն չկայ: Բոլորը մէկ հաւաքած են մէկ գիշերուան մէջ: Ամբողջ օրը աշխատեցայ Թալաթին հանդիպիլ, կարելի չեղաւ: Կը հասկնամ: Կը խուսափի երես երեսի գալէ: Մաղձս Պէտրիին վրայ թափեցի, բայց ի՞նչ օգուտ: Հրամանը վերէն է, կ'ըսէ ու կ'անցնի: Մինչեւ իսկ չկրցայ տարուածներէն մէկն ու միւսը տեսնել: Ազատամարտի շէնքը կղպած ու կնքած են...

— Պատրիարքը ի՞նչ կ'ընէ, հարցուց Քլարա:

— Պատրիար՛քը: Մինչեւ հիմա իր քովն էի: Երկու օր ժամանակ տուած են: Երուսաղէմ կ'աքսորուի... Ինծի կը հարցնէ թէ ինչ պէտք է ընէ: Ոչի՛նչ, Սրբազան, ոչինչ, ըսի, գլուխդ ծռէ եւ գնա՛, տեսնենք ինչ կ'ըլլայ...

Օղին եկաւ: Ընդհանրապէս արարողութիւն մըն էր: Դանդաղ, հանդիսաւոր, պզտիկ ումպերով կը խմէր, լման կէս ժամ մը, մինչեւ որ ընթրիքի անցնելու ձայն տրուէր: Այս անգամ, պզտիկ բաժակը հազիւ լեցուած, մէկ շարժումով առաւ պարպեց, առանց ջուր խառնելու: Քլարան ուրիշ բան չգտաւ ըսելու, եթէ ոչ կրկնել:

— Կամաց կամաց, Զօհրայ, հանդարտիր, դուն քեզի կը վնասես:

— Զեմ գիտեր, այսօր խմե՞լը վնաս է, թէ չխմելը: Այս մէկին չէի սպասեր, ըսաւ Զօհրայ: Դեռ վստահ չեմ, հայու թիւնը վախցնելու համար են այս բաները, թէ որոշ ծրագիր մը կայ: Գաւառներէն եկած լուրերը ճիշդ են ուրեմն: Պատրիարքը ձեռքը ծունկին կը զարնէ: Բոլոր քաղաքներէն հասած լուրերը իրար կ'ամբողջացնեն: Ամէն տեղ աքսոր, տեղ տեղ ուղղակի ջարդ: Միայն Վանի կողմերէն դիմադրութեան լուր մը կայ որ դեռ չստուգուեցաւ: Սոսկայի է...

Քլարա աւելի մօտեցաւ իր մարդուն, ափով մեղմ շոյեց անոր մազերը, աւելի շատ օղիին թափը կոտրելու համար քան թէ սիրային զեղումով մը: Նման գրգանքներու երբեք անտարբեր չմնացող եւ միշտ փոխադարձող Զօհրայ մը՝ արձանի պէս անշարժ մնաց այս անգամ եւ ձեռքը երկարեց օղիին, մինչ Քլարայի ափն ալ քնքշօրէն կը փակուէր իր ձեռքին վրայ, արդիւնելով որ շարունակէ: Քլարայի ժեսթէն աւելի սպասուէին էր որ վերջ տուաւ օղիին, յայտարարելով թէ սեղանը պատրաստ է:

Ճաշասեղանին վրայ Զօհրայ փորձեց իր այլայլած դէմքին որոշ խստութիւն մը տալով ազդարարել տղոց.

— Այսօրուան անկարգութիւնը չկրկնուի': Գիտե՞ք թէ քաղաքին ամէնէն կարող եւ ամէնէն աւելի սուղ վճարուող ուսուցչուհին է: Իւրաքանչիւր դասի մէկ դեղին ոսկի կ'առնէ: Իսկ դուք դասերը խեղկատակութեան կը վերածէք: Կը կրկնեմ՝ չկրկնուի'...

Այդ ազդարարութեամբ ալ այդ նիւթը փակուած համարեց զաւակներուն հետ: Զօհրայ սկզբունք ունէր դուրսի հոգերը տունէն ներս չբերել, բայց բացառութիւն մը ըրաւ այդ օր:

— Տղաքս, դեռ տարիքով չափահաս չէք, բայց խելահաս էք ուղեղով: Այսօր մեր տունը եկող-գացողներ-

րէն հասկցած պէտք է ըլլաք: Գէշ օրեր կը սկսին մեր ազգին համար: Հայ եւ թուրք մինչեւ հիմա կ'ապրէինք խաղաղօրէն: Բայց կացութիւնը փոխուեցաւ: Այլեւս հայը հայ է, թուրքը թուրք: Մենք միշտ կը մնանք այս երկրին հաւատարիմ քաղաքացիները, ինչպէս եղած ենք մինչեւ հիմա: Բայց թուրքը նոյն թուրքը չէ: Պատերազմը փոխած է անոնց տրամադրութիւնը: Ճակատներուն վրայ կը պարտուին, եւ կարծես մեզմէ կ'ուզեն լուծել իրենց պարտութեան վրէժը: Մոլեգնած են: Ձգուչ պէտք է ըլլանք: Դժգոհելու կամ բարկանալու առիթներ պէտք չէ տանք: Վստահ եմ, կը հասկնաք ինչ որ կ'ուզեմ ըսել: Ուրեմն տունին մէջ, տունէն դուրս՝ ձեր ընթացքը պէտք է ըլլայ զգաստ, լուրջ եւ շրջահայեաց...

Զօհրապ լաւ կը ճանչնար իր զաւակները: Իր մանրանկարներն էին: Անոնց չարութիւնները կու գային իրենց ուշիմութենէն: Չորսն ալ դպրոցներէն լաւ նիշեր կը բերէին, բայց ուսուցիչներուն կողմէ միշտ նոյն նկատողութեամբ. — «Դասերուն մէջ յաջող, բայց անհանգարտ եւ անուշադիր»: Ինքն ալ եղած էր անոնց պէս: Քիչ մնաց որ նախակրթարանէն վտարուի որպէս անկարգ աշակերտ, բայց ատիկա արգելք չեղաւ որ ճարտարագէտի վկայականը ստանալէ ետք նոյն թափով շարունակէ եւ կորդէ իրաւարանի վկայականը եւս, դառնալով Պոլսոյ ամէնէն աւելի հռչակուած փաստաբաններէն մէկը:

Խաչակնքեց Զօհրապ եւ զաւակները մէկ անձի պէս ոտքի ելան ու գացին: Ընթրիքներուն ընդունուած կարգն էր ատիկա: Աղօթք չկար: Սկսելէ առաջ, լուռ, խաչակրնքում մը եւ սեղանակիցները կը սկսէին ճաշել: Աւարտելէն ետք, նոյնպէս կը խաչակնքէր Զօհրապ ու ներկաներուն ազատութիւն կու տար քաշուելու սեղանէն:

Երբ այր ու կին դարձեալ մեկուսացան, Բլարա հարցուց մտահոգ ձայնով մը.

— Շիտակ ըսէ՛, Զօհրապ, ի՞նչ կը մտածես, ի՞նչ կայ այս ամէնուն ծայրը. կ'ուզեմ գիտնալ կարծիքդ, ո՞ւր կը հասնի վերջը, կ'ուզեմ գիտնալ իրական կարծիքդ...

Զօհրապ ճակատը շփեց դաստակով, պահ մը դիտեց դիմացի պատէն կախուած իւղաներկ «Անժելիկս»ը, եւ ապա դարձաւ կնոջը.

— Չեմ գիտեր, Քլարա, հաւատա՛ չեմ գիտեր, չեմ հասկնար...

Հիւրերը ճամբելէ ետք, անբնական խաղաղութիւն մը համակեց ժանինի ողջ էութիւնը: Հանցին զուարթութիւնը, Մեմտուհին խոստումը թէ պիտի զբաղի Ռուբէնի հարցով, աղջիկներուն բարի նախանձի համբոյրները Շամիրամի թոմպուլիկ այտերուն վրայ, միացած ներքին գոհունակութեան մը որ կ'ունենայ ամէն հիւրընկալ տանտիկին երբ հիւրերը լիացած ու երջանիկ կը մեկնին՝ պահ մը նոյնիսկ մոռցնել տուին Ռուբէնի պարագան: Մինչ Վարսենիկ կ'օգնէր Սաթենիկին, լուացուած պնակները պահարանին մէջ շարելու, ժանին աւելի կը մտածէր Մեմտուհին եւ Ռաֆայէլլայի մասին: Բացայայտ էր թէ անոնք լաւ ճամբու մէջ են: Չկրցաւ ստուգել թէ նախորդ օրերուն հանդիպումներ ունեցած էին թէ ոչ, բայց պարզ կ'երեւէր թէ իրարմէ կ'ախորժէին: Խոստափուկ նայուածքներ կան, պզտիկ ուշադրութիւններ, որոնք չեն վրիպիր սիրող կնոջ մը աչքերէն:

Մտածումով, հաւանական խօսեցեալներ տեսաւ

զոյգը: Նոյնիսկ անոնց ամուսնութեան տեսարանը պատկերացուց եւ հոտ կանգ առաւ: Ռաֆայէլլա պիտի ուղէ՞ բազմակնութեան սովոր անձի մը հետ կապել իր կեանքը: Մեմտուհ պիտի կրնա՞ր յաղթահարել կրօնական արգելքները եւ գերմանական օրէնքին ենթարկուելով, միակին մնալու գաղափարին հետ հաշտուիլ: Ռուբէնէն լսած էր թէ Թուրքերուն կրթեալ դասակարգէն շատեր չեն հետեւիր Ղուրանին եւ մէկ կինով կը գոհանան: Մեմտուհ պիտի ուղէ՞ անոնց պէս ըլլալ: Կարծես մէկը այդ հարցը դրած էր իր առջեւ, որպէս լուծելի խնդիր, եւ ժանին կը ջանար պատասխան գտնել...

Յանկարծ, մօտակայ մզկիթին բարձունքէն լսուեցաւ երեկոյեան էզանը, որուն միացան հեռաւոր մզկիթներու կանչերը: Առաջին օրերուն, խորթ դտնելով հանդերձ այդ միալար պողտուքները, ամիսներու ընթացքին վարժուած էր անոնց: Բայց այսօր յանկարծ ցնցուեցաւ, իբրեւ թէ առաջին անգամ լսէր: Աւելի չարաշուք, եղբորական թուեցան հեռուի մեղմ կանչերը քան թէ մօտիկ մզկիթին կաղկանձը որ կարծես ուղղակի իր տունին տանիքէն կը թափէր վրան: Աինթարթի մը մէջ չքացան Մեմտուհ-Ռաֆայէլլա պատկերները, լուծուեցան վրայ հասնող մթնշաղին մէջ: Եւ ներսը գոյացած պարապէն սիրտը կը բաբախէր արագ-արագ: Խուլ, անբացատրելի վախ մը կարկամեց մարմինը: Չլսեց Վարսենիկը որ բան մը կը հարցնէր: Ամբողջ մարմնով սկսաւ դողալ, մինչ «Ալլահ էքպէր»ը կը շարունակէր ցաւցնել ուղեղը, մարմնին բոլոր մասերը:

— Ի՞նչ կ'ըլլաս, տիկին, տիկի՞ն ժանին, ի՞նչ պատահեցաւ...

Դէմը կանգնած Սաթենիկին ապշահար ու երկիւղալի դէմքն էր որ հասկցուց իրեն թէ ինչ պատահեցաւ: Երկար ու անմարդկային ճիչ մը արձակած էր, եւ հիմա,

ափը բերանին, շլմորած աչքերով կը դիտէր Սաթենիկը, իր իսկ ձայնին արձագանգը դեռ աղանջին: Բարի կիներ — հազիւ քանի մը տարիով մեծ էր Ժանինէն բայց անոր կրկինը ցոյց կու տար — մայրական դուրգուրանքով գրկեց Ժանինը ուսերէն, սեղմեց կուրծքին վախճալով:

— Կ'անցնի, տիկինս, կ'անցնի, այսօր չէ վաղը Ռուբէնդ կու գայ, մինչ կիսաբաց դրան մէջէն կ'երեւէր Վարսենիկին այլայլած դէմքը, այտերը արցունքով ողողուն...

Այդպէս մնացին պահ մը, մինչեւ որ դադրեցաւ վերէն տեղացող կերկերուն անէծքը...

.

Երրորդ դիշերն էր, որ Ժանին կը սպասէր պարտէզին նայող պատուհանին առջեւ: Զղային ցնցումը հանդարտած, տեղի տուած էր աւելի պաղարիւն եւ լինքնամփոփ վիճակի մը: Հիմա աւելի յստակ էին մտածումները, դիտէր ընելիքը: Մեմտուհ ձայն չտուաւ: Աջէն ձախէն օդնութիւն ակնկալելը իմաստ չունէր: Ի՛նք պէտք է աշխատէր, եւ աւելի քան պարզ էր այդ աշխատանքը: Անկարելի է որ Ռուբէնը իր ընկերներուն պէս հաւասար աչքով դիտուի: Ժանինի գերմանացի ըլլալը ե՞րբ աւելի կշիռ եւ իմաստ կրնայ ունենալ, քան ներկայ պարագային: Գերմանիան, Թուրքիոյ դաշնակիցը եւ Թուրք բանակին մարդիչը, ի՞նչպէս կրնայ Թոյլ տալ որ գերմանացի կնոջ մը կազմած ընտանիքը քայքայուի: Սխալ կամ ճիշդ, Թուրքերը հաշիւ մը ունին հայերուն հետ: Այդ հաշիւէն դուրս կ'իյնայ Ռուբէնը իր գերմանացի կնոջ եւ անկէ ունեցած զաւակներով: Ընդհանուր ձերբակալութիւններու ատեն հաշուի չառնուեցաւ այս պարագան: Իրեն կը մնայ երթալ դեսպանատուն, բացատրել, բողոքել, որպէսզի թիւրիմացութիւնը հարթուի...

Մտածումները այդ ուղղութիւնը բռնած, շարունակեցին զարդանալ նոյն ճամբով եւ ժանինը հասցուցին լաւատեսութեան հանդրուան մը: Նոյնիսկ սկսաւ մեղադրել ինքզինք ցուցադրած սկարութեան համար: Կարելի բան չէ որ եւթը տարբեր ըլլայ իր պատկերացուցածէն: Յիշեց առջի օրուան փիքնիքը, դերմանացի տղաքն ու աղջիկները: Ինքն ալ անոնցմէ մէկն էր: Ռուբէնը, Մեմտուհը, ոչ մէկ տարբերութիւն: Պատերազմի ճակատներուն վրայ տեղի ունեցող վայրագութիւնները ուրիշ, խաղաղ մայրաքաղաքին մէջ թաւալող կեանքը ուրիշ: Ու յետոյ, Ռուբէն առաջին զինուորագրուողը չեղա՞ւ, իր ընկերներուն մէջ միա՛կը: Աւելին, իր նախաձեռնութեամբ պատրաստուող հիւանդապահներու խումբերը: Այս ամէնը չե՞ն վկայեր ի նպաստ Ռուբէնին:

Ժանին աստիճանաբար վերագտած էր իր անձը եւ հիմա կ'ամ չնար Սաթենիկին առջեւ ցոյց սուած տկարութենէն: Աւելի գէշը կար: Երկու օրէ ի վեր իր տաղնապը փոխանցած ըլլալ կը թուէր Լեւոնիկին: Տղան բնագոյով կը զգար մօրը տառապանքը եւ իր լռութեամբը կարծես կ'ողզէր մեղմացնել անոր ցաւը: Արդարեւ, ինչո՞ւ Մեմտուհին հոգին հանեց անվերջ խօսելով եւ հայրը պահանջելով անկէ, բայց երբ առանձին մնացին, ա՛լ հարցում չըրաւ եւ չխօսեցաւ: Խանդաղատանքի ժպիտ մը եկաւ Ժանինի շրթներուն, յիշելով զաւկին այս անդիտակից հասունութիւնը: Դեռ երեք տարեկան, բայց չափահաս տղամարդու մը պէս կը կրէր բացակայ հօր վիշտը, նոյն ատեն փորձելով մեղմել մօրը ցաւերը...

Յանկարծ անդիմադրելի փափաք մը ունեցաւ երթալ Լեւոնիկը գրկելու: Ելաւ պատուհանէն, անցաւ սլոքտիկներուն սենեակը: Շամիրամը խաղաղ կը ննջէր վանդակ-մահճակալին մէջ: Լեւոնիկը, պզտիկ թաթիկները բուռնցք շինած, կծկուած էր, անկողնէն աւելի տեղ գրա-

ւելով բարձին վրայ, կարծես երազի մէջ տեղ մը բարձրանալ ուզէր: Առանց արթնցնելու, զգոյշ, ժանին շտկեց պզտիկը, յարդարեց անկողինը, եւ վրան կանգնած կը դիտէր իր մանրանկար Ռուբէնը: Համբուրելու մեծ վաւաք մը ունէր, բայց զսպեց, վախնալով որ կ'արթնցնէ: Պահ մը կեցաւ այդպէս ու վերադարձաւ իր դիտարանը ուրկէ ոչինչ կրնար տեսնել բացի պարտէզին դաճած ծառերէն եւ պզտիկ հատուած մը փողոցէն:

Անհամբեր էր որ լոյսը բացուի: Ըշգուած էր յաջորդ օրուան օրակարգը: Նախ, ուղղակի դեսպանատուն: Բայց կասկածելի է որ անմիջապէս ընդունուի դեսպանէն առանց ժամադրութեան: Բայց թերեւս հարկ չըլլայ դեսպանը անձամբ տեսնելու: Խնդիրը այնքան պարզ է, որ թերեւս քարտուղար մըն ալ կարենայ կարգադրել հեռաձայնով մը, ուր որ պէտք է: Կասկած չունէր որ ամէն ինչ կ'ընթանայ իր դասաւորած կարգով: Թերեւս Ռաֆայէլլային ալ հանդիպի եւ գործէ անոր ցուցմունքներով:

Անդրադարձաւ որ դեսպանատունը խանութներուն պէս կանուխ չի բացուիր եւ բոլորովին անքուն գիշեր մը նպաստաւոր չէ դէմքին: Պատշաճ էր որ լման յարդարանքով եւ բնական կերպարանքով ներկայանայ: Ինչո՞ւ իր ներքին մղձաւանջը ցուցադրող դէմք մը պարզէ: Խաղաղ, իրաւունքներուն գիտակից տիկնոջ մը արժանաւոր կեցուածքը պէտք է ունենայ: Գերմանացի կլին մը, որ իր պետութեան կ'ապաւինի, պաշտպանելու համար իր ընտանիքը:

Այդ մտածումներով եւ լաւատես ինքնաթեւադրութիւններով մտաւ անկողին:

15

Պոլսոյ հայութիւնը շջմած էր: Մէկ օրուան մէջ հոգիները սառեցան: Գում Գափուրի Հնչակեան ցոյցէն, Պանք Օթօմանէն կամ Երլտրզի Ռումբէն ետք ստեղծուած կացութիւններուն չէր նմաներ այս մէկը: Սուլթան Համիտի ամէնէն գէշ օրերը երանելի կը թուէին: Վախը, անպոյն, անձեւ, անանուն վախը ամենուրեք էր, մտած էր տուներէն ներս անակնկալ սողոսկումով ու կը գալարէր սիրտերը: Մարդիկ փողոցներուն մէջ կ'երեւէին ու կ'անցնէին պատերուն քսուելով, ուրուականներու պէս: Տուներուն մէջ անգամ փսփսուքով կը խօսէին, կարծես անտեսանելի լսող մը ըլլար...

— Վարուժանն ալ տարեր են...

— Ազատամարտը փակուած է, դուռը փակ կը մնայ, դռնապան կարօն ալ...

— Ռումբէն Սեւակը Հարպիյէէն բռներ են...

— Պատրիարքը սուսին մէջ բանտարկուած կը մնայ... ջսկատ մը ստտիկաններ պատրիարքարանին բակը կը պառկին եղեր...

— Կոմիտաս Վարդապետէն լուր չկայ...

— Սխամանթոյի պղտիկ եղրայրը տեսայ, Վահանը, ամանով կերակուր կը տանէր եղբօրը...

— Կ'ըսեն որ Գրիգոր Զօհրապի մագերը ճերմկեր են...

Օրուան լուրերն էին: Առանց կրակի այրող եւ լուռ մխացող սիրտերուն վրայ, ամէն մէկ նոր անուն, աի մը քարածուխ էր թէժ վառուող վառարանի մը մէջ: Եւ հայկական ընտրանիին վիճակուած այս գէշ բախտին հետ, ոչ նուազ կսկծալի պարագայ մը եկաւ աւելի խորացնել համատարած ցաւը: Քանի մը ժամուան մէջ հաւաքուեցան «ղարխները», խաներէն ու փողոցներէն, նախապատուութիւն ստալով մանաւանդ ամուրիներուն: Բազմահազար գաւառացի պանդուխտներ, որոնք գաւառներէն Պոլիս եկած էին իրենց չարքաչ վաստակէն աւելցածը երկիր դրկելով, մէկ անգամէն տոնուեցան հսկայական ուսկանի մը մէջ: Եւ քսան հազար հայ սղաք, քսանէն երեսուն տարեկան, հաւաքուեցան նոյն օրը: Ոչ բանտ տարուեցան, ոչ ոստիկանատուն: Խմբելէ ետք տխրահաշակ Պայազլիտի հրապարակին վրայ — այնտեղ ուր քսան կախաղաններ բարձրացան — եւ հինգական հարիւրնոց կարաւաններով ճամբայ հանուեցան Գոնիայի ուղղութեամբ, հետիոտն, սուինաւոր զինուորներով պաշարուած...

Եւ որոնք երբեք Գոնիա չհասան...

Այս դէպքը պատճառ դարձաւ որ պանդուխտներէն անոնք որ հայ սուսներու մէջ որպէս ծառայ կ'աշխատէին, դատապարտուին տուներէն դուրս չելլելու: Այդ օրերուն է որ ի յայտ եկաւ ցեղային նկարագրի գիծ մը, աներեւոյթ թաղուած ազնուականութիւն մը: Բերայի հարուստ հայ

ընտանիքներուն մէջ այդ պանդուխտներուն տրուած առօրեայ հրահանգները — «Յարօ շուկայ գնա, Յարօ՛ տիկինին պօխման բաղնիք հասցուր» — վերածուեցան գուրգուրանքի արտայայտութիւններու — «Յարօ՛, ասդին եկուր պատըզգամէն, Յարօ՛, տունէն դուրս չելլես...»:

Ի բացակայութեան մահապարտուած այդ խեղճերը՝ հայ տուններուն դարձան սիրելիները...

.

Մեծ դժուարութիւններով, բայց վերջապէս Զօհրապ յաջողեցաւ ունկնդրութիւն մը կորզել Թալաթէն: Դեռ քանի մը ամիս առաջ փօֆերի սեղանակից բարեկամը անմերձեանալի դարձած էր: Պահուրտուք խաղալու պէս, բազմաթիւ խուսափումներէ ետք, վերջապէս ժամադրութիւնը ճշդուեցաւ: Թալաթ սիրով ընդունեց, առանց պաշտօնականութեան: Ելաւ սեղանէն, ընդառաջեց հիւրին եւ կրկին իր գրասեղանը չվերադարձաւ: Դէմ դիմաց նստան թիկնաթոռներուն մէջ, ինչպէս պատշաճ է մտերիմ բարեկամներու միջեւ:

— Կը շնորհաւորեմ, Տարտանելի կռիւը շահուած կը թուի, սկսաւ Զօհրապ, խօսակցութիւնը անվնաս տեղէ մը սկսելու համար:

— Այո, Տալ Քեաֆին վերլուծումները ճիշդ էին, առաջին օրէն: Քանի որ անգլիացիները ղրուխնին պատին զարկին միայն մէկ կէտի վրայ ուժ տալով եւ ուրիշ տեղերէ ցամաքահանում չիրօճելով, ըլլալիքը աս էր: Ճիշդ եղաւ Քէլէկեանին ըսածը...

Քէլէկեանին յիշուիլը պատճառ եղաւ որ Զօհրապ կրճատէ ծրագրած յառաջարանը եւ ուղղակի անցնի նիւթին:

— Ինչո՞ւ համար են այս ձերբակալութիւնները: Կ'իմանամ որ նոյն ինքն Տիրան էֆէնտին ալ կայ բռնուած—

ներսւն մէջ: Ժամանակն էր թուրք մամուլը զրկելու այն-
քան յստակատես լրագրողէ մը...

— Թիւրքիմացութիւն կրնայ ըլլալ: Երբեմն չորին
հետ թացն ալ կ'այրի: Անմիջապէս սրբագրելու հրաման կու
տամ...

— Թալաթ պէյ (Զօհրապ դիտակցարար զանց ըրաւ-
փաշան, տեսակցութիւնը իրենց մտերիմ շրջանակին մէջ
պահելու համար) անկեղծ ըլլանք, ի՞նչ պէտք կար անվնաս
մտաւորականները ձերբակալելու: Պատերազմի ատեն որոշ
սեղմումներ հասկնալի են: Եթէ խնդիրը դառնար քաղա-
քականութեամբ զբաղող մարդոց, կուսակցական խմբակի
մը շուրջ, այսպէս գալով ձեր սուղ ժամանակը խլողը չէի:
Բայց կ'իմանամ որ ձերբակալուած են դպրոցի ուսուցիչներ,
բժիշկներ, նոյնիսկ քահանայ, վարդապետներ: Մարգա-
րէին համար իսկ տհաճոյ այս բաները ինչո՞ւ կ'ըլլան...

— Զօհրապ, դուն խելացի մարդ ես, ինչո՞ւ չես
հասկնար: Հայերէն շատ առաջ Իթիլաֆի մարդիկը չաքսո-
րեցի՞նք: Այն ատեն բողոքող չէիր...

— Ինծի այնպէս կու գայ, որ եղածը քաղաքական կամ
կուսակցական հակամարտութիւններէն անդին կ'անցնի:
Ի՞նչ գիտէք թէ ինչ դժուարութիւններով յաջողած եմ հա-
յերու մէջ Իթիլաֆի հետ բարեկամութիւնը հաստատե-
լու: Երբ քսան հայեր կախուեցան, չհամարձակեցայ բողո-
քել, որովհետեւ բողոքս կրնար համարուիլ ոտնձգութիւն
մը, Պատերազմական Ատենին իրաւասութենէն ներս:
Բայց որպէս փաստարան եւ Պոլսոյ երեսփոխան, պարտք
կը զգամ բողոքել այս եղածներուն դէմ: Օրինակի համար,
ի՞նչ կը նշանակէ առանց հարցաքննութեան, առանց որոշ
ամբաստանութեան մը, հասարակ չարագործներու պէս
ձերբակալել եւ տանիլ միայն աղօթքով ու երաժշտութեամբ
ապրող վարդապետ մը, սիրուած բանաստեղծ մը, ուսու-
ցիչ մը...

— Ըսի արդէն, անմեղներ ալ կրնան խառնուիլ միւսներուն: Երբ ժամանակը գայ, կարելի է սրբագրել...

Թալաթ կը շարունակէր հանդարտ մթնոլորտի մէջ պահել զրոյցը, որոշած ըլլալով խուսափողական դիրքի վրայ մնալ: Բայց Զօհրայն էր որ իր ջղային վիճակով — ամբողջ գիշերը չէր քնացած եւ լեղի համ մը կար բերնին մէջ — առիթ տուաւ որ դիմակը վար գայ: Ըսաւ.

— Հապա ի՞նչ ըսենք գաւառներու մէջ տեղի ունեցող տեղահանութիւններուն: Ռազմաճակատէն հազարաւոր մղոններով բաժնուած քաղաքներու հայ բնակչութիւնը ինչո՞ւ կը տեղահանուի, պատերազմական ի՞նչ ստիպողականութեամբ, մարդկային ի՞նչ օրէնքով:

— Այն նախազգուշութեամբ, որ ուրիշ տեղեր ալ ապստամբութեան դրօշ չպարզուի, ինչպէս այս օրերուն կը տեսնենք Վանի մէջ, ըսաւ Թալաթ խիստ ձայնով. բարեհամբոյր կեցուածքն ու քաղաքավար ձեւերը մոռցած:

— Ինչ որ դուք ապստամբութիւն կը կոչէք, ես պիտի ուզէի ինքնապաշտպանութիւն որակել: Ինքնապաշտպանութիւն՝ ջարդին եւ կողոպուտին դէմ, ինչ որ սրբազան իրաւունքն է մարդուն: Տարիներով իրարու հետ ապրող երկու ժողովուրդներէն մէկը երբ կը գրգռուի, պետութեան կողմէ բացայայտօրէն կը քաջալերուի որպէսզի բռնանայ միւսին վրայ, կողոպտէ, ջարդէ, իսկ պետութիւնը ուրիշ բան չունենայ ընելիք եթէ ոչ կռնակ կենալ յարձակողին եւ տեղահանել յարձակում կրողը, այդտեղ՝ մարդկային բոլոր օրէնքները եւ բարոյականը ինքնապաշտպանութիւն կը պարտադրեն զոհին...

— Զօհրայ, դաժանացաւ Թալաթ, զգո՛յշ, պետութեան դէմ ապստամբներ կը պաշտպանես: Բարեկամներ էինք, աղ ու հաց ունէինք միասին, լաւ է որ այդպէս ալ մնանք...

— Բարեկամութեան յարգը գիտցող մարդ եմ, բա-

րեկամութիւնը սուրբ է ինծի համար: Այդ բարեկամութեան զգացումն է որ զիս բերած է ձեր առջեւ: Ձերբակալուածներէն շատերը բարեկամներ են: Ես երաշխաւոր եմ անոնց քաղաքացիական բարոյականին եւ պետութեան հանդէպ հաւատարմութեան: Կը խնդրեմ, կը պաշտօնաւորեմ, դոնէ ազատ արձակուիմ անվնաս համարուած մարդիկը, մըջիւնին վրայ չկոխող անձերը, եւ վերջ տրուին տեղահանութիւններուն...

— Ըսի, պատասխանեց թալաթ նոյն անայլայլ ցըրտութեամբ, երբ ժամանակը դայ, նկատի կ'առնուին անմեղները, իսկ միւսները Անատոլուի մէջ աքսոր պիտի ապրին պատերազմի տեւողութեան: Գալով տեղահանութիւններու, այդ որոշումը անվերաքննելի է: Ես միտակ չեմ: Կառավարութիւնը միաձայնութեամբ տուած է որոշումը...

— Իսկ ո՞ւր պիտի ապրին տեղահանուողները:

Թեթեւ, խուսափուկ ժպիտ մը եկաւ թալաթի դէմքին, բայց շուտով զսպեց եւ նոյն ցուրտ արտայայտութիւնը առած, պատասխանեց: Բայց որքան ալ ուզէր բնական շեշտը տալ ձայնին, անկարելի էր չզգալ բառերուն տակ պահուած շնական հեգնանքը.

— Միջագետք, Չօհրապ, արարներուն քով: Ձեզի համար ալ լաւ է, մեզի համար ալ: Հինգ հարիւր տարի հայերը ապրեցան մեզի հետ եւ գոհ չեն, Բարենորոգում կը պահանջեն: Թող ատեն մըն ալ ապրին արարներուն հետ: Թերեւս անոնց հետ աւելի լաւ լեզու գտնեն...

Չօհրապ կը զգար թէ ամբողջովին ստութիւն էր թալաթ այդ պահուն եւ սուտին հետ անտանելի հեգնանք մըն ալ կար: Ամէնէն անհանդուրժելին: Գիտնալով հանդերձ որ խօսակիցը սուտ է, բայց իր սուտին հաւատալ ձեւացնել՝ ուրիշ սուտ մըն է, աւելին՝ սուտը ստողին երեսին չկարենալ տալու վատութիւնը, երկչոտութիւնը: Խո-

ցուած զբայ իր հայութեան եւ իմացական մարդու արժանապատուութեան մէջ: Չկրցաւ զսպել: Իրմէ զօրաւոր էր:

Բոլորովին նոր, անճանաչելի թալաթի մը առջեւ կը գտնուէր Չօհրապ: Ուրկէ՞ կու դայ այսքան բացայայտ անպատկառութիւնը, կ'ըսէր մտովի: Թալաթ ոչ միայն չէր ծածկեր տեղահանութիւնները, այլ կ'արդարացնէր ու կը փորձէր հիմնաւորել: Որքա՛ն հաստատ ու ամուր պէտք է զգայ իր դիրքը, կը մտածէր, որպէսզի կեղծելն ու ստելը անգամ աւելորդ համարէ: Իր բերնով Նախարարը չէ որ կը խօսի, պետական մարդը չէ որ գոնէ փորձէր պատերազմի հարկեցուցիչ պայմաններուն ապաւինիլ, այլ իր բոլոր հանգամանքներէն ու շպարներէն մերկացած ընթացիկ թուրքն է, որ Հայուն հանդէպ իր խտացած ատելութիւնը կը բանաձեւէ չնական յանդգնութեամբ մը, առանց դիւանագիտական դարձուածքներու: Զինաթափող, խօսակիցը ամլացնող բան մը կար թալաթի կեցուածքին ու խօսքերուն մէջ:

— Միասին աշխատեցանք որ Համիտը վար գայ, միասին Սահմանադրութիւն ստեղծեցինք, մզկիթներէն ու եկեղեցիներէն եղբայրութիւն քարոզեցինք որպէսզի ա՞յս օրին հասնինք, խօսեցաւ Չօհրապ, իր զսպուած գայրոյթը հազիւ թէ յաջողած դառնութեան շեշտի մը տակ ծածկելու:

— Դուք ուզեցիք որ այսպէս ըլլայ, պատասխանեց թալաթ: Մենք չէինք Պերլինի Վեհաժողովին Պատրիարք զրկողը թուրքիոյ կռնակէն, մենք չէինք Սան Սթեֆանոյի քարերը մաշեցնողը, մենք չէինք Բարենորոգումներու պատրուակին տակ եւրոպացի Մարզպանները թուրքիոյ գլխուն չափուշ բերողը, Չօհրա՛պ, դուք էիք...

— Մենք Պատրիարքնիս Պերլին զրկեցինք ի՞նչ ուզելու համար, Մարզպանները կանչեցինք ի՞նչ ընելու համար: Անկախութի՞ւն պահանջեցինք, թուրքիոյ հողերուն վրայ ազատ Հայաստա՞ն մը ստեղծել փորձեցինք: Դուք

չատ լաւ գիտէք թէ մեր ուզածը մարդավայել սպրեւու պայմաններ էին, միայն ստիկա եւ ուրիշ ոչինչ: Համիտի ստեղծած անտանելի պայմաններուն դէմ դուք ալ պայքարեցաք, մենք ալ, ու մեզի հետ համաձայն էիք որ այդ վիճակը փոխուի: Ու մինչեւ հիմա ի՞նչ փոխուեցաւ: Ես, ազգակիցներուս աչքին դաւաճան որակուելու գնով Ատանայի ջարդը բացատրեցի, եղածին մէջ կառավարութեան բաժին չունենալը սնդեցի: Գիտէք այս ամէնը, Թալաթ պէյ: Ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ փոխուեցաւ որ մէկ օրէն միւսը այսպէս կը խօսիք, մոռցուած եւ հին պատմութիւններ մէջտեղ կը հանէք: Հարիւր անգամ ըսած եմ եւ անգամ մըն ալ կը կրկնեմ: Հայերը այս երկրին մէջ խաղալ կեանքով սպրեւէ դուրս ուրիշ փառասիրութիւն չեն ունեցած եւ չունին: Մէկ հատիկ օրինակ մը չէք կրնար ցոյց տալ ուր հայերը պարտազանց գտնուած ըլլան պետութեան հանդէպ: Քանի՛ անգամ լսած եմ ձեր բերնէն թէ գոհ էք հայերէն: Ի՞նչ փոխուեցաւ որ հիմա այսպէս կը խօսիք:

— Զօհրայ, փաստաբանի կարողութիւններդ ցոյց տալու պէտք չունիս: Գիտեմ, յանցապարտը կրնաս անմեղ դուրս բերել դատարանէն: Դատ-դատաստան չկայ այլեւս: Կայ միայն պատմութեան վճիռը: Կայ՝ ճշմարտութեան ձայնը: Կեանքի անիւը կլոր է եւ կը դառնայ: Առաջ դուք վերն էիք, եւ կրնայիք նոյնիսկ եւրոպացի քննիչներ կարգել Թուրքիոյ գլխուն: Հիմա մեր կարգն է անիւին վերէն խօսելու: Փօֆերի խաղին վարպետն ես եւ օրէնքը գիտես: Յիսուն տարիէ ի վեր շահողը անգամ մըն ալ կը կորսնցնէ եւ պէտք է գիտնայ կորուստին տոկալ...

Որքան ալ ճիգ ընէր հանդարտ մնալու, Զօհրայի համար անկարելի էր այդպէս շարունակել: Սիրտը սկսած էր ցաւցնող կծկումներ ունենալ: Հիւանդ լեարդը դարմանելու համար երկու տարիէ ի վեր չէր կրցած Եւրոպայի հանքային ջուրերը երթալ, ինչպէս սովորութիւն ըրած

էր: Կուրծքին տակ սուր խիթ մը ընդմիջումներով կ'ան-
հանգստացնէր: Շնչառութիւնն ալ կը դժուարանար: Խո-
սիլը կը յոգնեցնէր: Հասկցաւ թէ աւելորդ է վիճիւն ու
տրամաբանելը: Աւելի կը տառապէր մտածումները ուզա-
ծին պէս բանաձեւելու անկարողութենէն: Կը զգար թէ այս
տեսակցութիւնը կրնայ չկրկնուիլ, կ'ուզէր լման պարպուիլ
ու չէր յաջողեր: Շատ տկար ձայնով մըն էր որ կրցաւ ըսել.

— Թալաթ պէյ, ըսաւ անզուսպ պոռթկումով մը,
այս կատարուածները մարդկային հասկացողութենէն
դուրս ինկող բաներ են: Օր մը հաշիւ պիտի պահանջուի
ձեզմէ:

— Ո՞վ պիտի ըլլայ հաշիւ պահանջողը, ըսաւ Թա-
լաթ հեգնոտ, ու ոտքի ելաւ, տեսակցութեան վերջ տալու:

— Ե՛ս... Ե՛ս հաշիւ պիտի պահանջեմ ձեզմէ մի-
ջագգային ատեանի մը առջեւ, գոչեց Չօհրայ, դունատ,
ինքն ալ ոտքի կանգնելով.

Հէ՛գ Չօհրայ: Ձէր գիտեր թէ այդ խօսքով իր իսկ
մահավճիռն էր որ կ'արձակուէր իր բերնով...

Թալաթ չպատասխանեց, բայց մինչեւ դուռը Չօհ-
րային ընկերացած սահուն, գտած էր իր սովորական պա-
ղարիւնը եւ կը հարցնէր տնեցիներուն որպիսութիւնը,
որոնց ծանօթ էր, անցեալին Չօհրայենց տունը ապաստան
գտած ըլլալուն, քսան օրով, Համիտէն հալածուած: Թա-
լաթի վերջին խօսքը եղաւ.

— Յարգանքներս եւ բարեւներս տիկին Քլարային...

Կիրակի, մինչեւ իրիկուն, երկու հարիւրէ աւելի հայ մտաւորականներ լեցուցած էին կեդրոնական բանտին բակը, որ նեղ կու գար: Բերած էին հինգով տասնով ու դեռ կը շարունակէին գալ Պոլսոյ զանազան թաղերէն: Նոր եկողները, տժգոյն եւ մտահոգ, անմիջապէս կը կերպարանափոխուէին այդ բազմութիւնը տեսնելով: Ուրեմն զուրէր տալնապիլ ու վախնալ: Մինակ չէին: Ոստիկանատան խցիկներուն մէջ մեկուսացուած, եւ յարաբերութենէ խզուած՝ ամբողջ քսանըչորս ժամ, ոմանց համար կրկինը: Հիմա ազատութեան կայք մը կը թուէր բանտը, ծանօթ անձնաւորութիւններու բազմութեամբ: Նորեկները անյագ հետաքրքրութեամբ տեղեկութիւններ կը սպասէին հիներէն, իսկ ներսինները կը յուսային լուրեր քաղել դուրսէն, մինչեւ որ պարզուէր թէ ոչ ոք նորութիւն մը ունի տալիք եւ կատարուածին հանդէպ անգիտութիւնը կատարեալ է բոլորին համար հասարարապէս:

Բերուածները նախ կը խուզարկուէին սենեակի մը մէջ բանտապետ Իպրահիմ աղայի հսկողութեան տակ: Ժամացոյց, մատանի, դրամ վար կը դրուէր ու ենթական ազատ կը թողուէր ներսի խայտաբղէտ բազմութեան մէջ: Խմբակներ կազմուած էին արդէն: Ազգային կեանքի մէջ երեւցող շերտաւորումները յստակ կ'երեւէին նաեւ բանտին մէջ: Հոծ խումբ մը, բոլորուած Զարդարեանին ու Խաժա-կին շուրջ, որոնք կը լսէին Շահրիկեանը որ ցուցամատը թափ տալով բան մը կը պատմէր: Քիչ անդին, ուրիշ խմբակ մը Բիւզանդ Քէչեանին հետն էր: Մրցակիցները, Ազատա-մարտն ու Բիւզանդիոնը, այստեղ եւս կը զգացնէին իրենց դուրսի տարակարծութիւնները, փոյթ չէ թէ արգելափա-կեալ վիճակը խտրութիւն չդնէր իրենց միջեւ: Կալոօշ զաւեշտաթերթին խմբագիրը, Երուանդ Թոլայեան, որ երիտասարդներէ փառաւոր ծեծ մը կերած էր Ակնունին ծաղրելուն համար, հիմա չարախինդ գոհունակութեամբ մը կը դիտէր Ակնունին, որ ծփուն փողկապն ու մազերը հոփին, անընդհատ կ'երթեւեկէր, դառագեղին մէջ բան-տուած վագրի մը պէս:

Անկիւնէ մը այս տեսարանը դիտողները, Տքթ. Տա-ղաւարեան եւ իրեն արուեստակից Տքթ. Նազգաշեան, կը փորձէին հասարակաց կապ մը գտնել այս բազմութեան միջեւ ու չէին յաջողեր: Եթէ յայտնի յեղափոխականներն էին խնդրոյ առարկան, Ռուբէն Զարդարեաններն ու Գա-րեգին Խաժակները, ի՞նչ գործ ունին իրենք, սլահպանո-ղական թելին առաջնորդները: Եւ ըսենք թէ յեղափոխա-կանին ու պահպանողականին միջեւ տարբերութիւն չի դրուիր ու բանտ կը նետուին բոլոր կուսակցականները, բայց կան կուսակցութեանց հետ կապ չունեցող մարդիկ, ազգէ եւ ազգային կեանքէ կտրուած, մեկուսի ապրող մար-դիկ, որոնց դէմքը առաջին անգամ կը տեսնեն հայկական «հաւաքոյթի» մը մէջ: Լսուեցաւ քիչ անդին ճառող Շահ-

րիկեանի բամբ ձայնը որ հաւանօրէն կը պատասխանէր հարցումի մը.

— Անլուծելին լուծել մի՛ փորձէք: Լաւ է հաւաքաբար անտեղեակ մնանք, քան թէ մէկիս սխալ կարծիքով միւսները վարակենք...

— Թերեւս իրաւունք ունի Շահրիկեան, փախաց Տքթ. Տաղաւարեան ընկերոջ ականջին: Բացի հայութենէն, ուրիշ կապ չեմ տեսներ որ այս անձերը զօղէ իրարու: Բայց դիտէ սա տղան, ուղղակի մեղքցուելիք է: Եւ ցոյց կու տար Սիամանթօն, որ ձեռքերը խրած դրպաններուն խորը, ուսերը ներս քաշած եւ գլխահակ, կեցած էր անկիւն մը...

— Անոր համար աւելի դժուար է, քան մեզի, պատասխանեց Նազգաշեան, որ մտացի եւ սրամիտ մարդ էր: Մենք, հասարակ մահկանացուներս, միշտ հողին վրայ ենք, բանտը թէ դուրսը: Տեւաբար օդին մէջ սաւառնող մէկուն համար՝ անտանելի է հողին կարծրութիւնը, մանաւանդ պատերուն ետեւ...

Սիամանթօն առաջին օրէն չհասկցաւ թէ ինչ կը կատարուի: Գինովի պէս հետեւեցաւ ոստիկաններուն եւ նոյն վիճակով բերուեցաւ բանտ: Գիտակցութիւնը անգամալուծուած էր: Ֆիզիքական խոնջութիւն մը տարածուած էր բոլոր զգայարաններուն եւ ուղեղը կը մերժէր արձագանգ տալ մտածելու փորձերուն: Մարմինը, ձգողութեան ուժէն ձերբազատ, եւ ջիղերու ներգործութեան դէմ անզգայ, կարծես ծփար պարապին մէջ...

Կը յիշէր նման վիճակ մը, Փարիզ, երբ մէկ դրքոյկը հրատարակելու վրայ էր: Էջերը շարուած էին տեղ մը եւ պիտի տպագրուէր ուրիշ տպարանի մը մէջ: Կապարէ կապուած էջերը ձեռքի սայլակի մը վրայ դրած, կը հրէր դէպի այդ տպարանը: Փողոցը ուրկէ կ'երթար, բաւականին զառիվեր ըլլալուն, արիւն քրտինք մտած, հազիւ թէ

կը յաջողէր առաջանալ: Այն օրն ալ այսպէս էր: Ինքնիրմէ բացակայ, մտածելու անկարող, մարդամեքենայի մը պէս կը շարժէր ու կը մոլեգնէր հետզհետէ աւելի ծանրացող սայլակին դէմ ու տաժանքով կ'առաջանար:

Յանկարծ, պատահական հանդիպում մը: Երիտասարդ ուսանող Գասպար Իփէկեանն էր որ դէմը կանգնած կը հարցնէր.

— Ո՞ւր այսպէս, ընկեր Ատոմ, այս ինչ վիճակ է...

Նայեցաւ խօսակիցին, առանց հասկնալու, նոյնիսկ առանց ճանչնալու: Երիտասարդը կրկնեց.

— Ես եմ, ընկեր Ատոմ, Գասպարը, թող տուէք օգնեմ ձեզի:

Եւ մինչ ուսանողը կը լծուէր սայլակին, Միամանթօն, առանց պատասխանելու տղուն, խօսեցաւ ինք իրեն, ճակատին քրտինքը սրբելով.

— Մտածումիս երիվարն եմ...

Նոյն վիճակն է, նոյն անզգայութիւնը եւ իրեն հետ հոն գտնուողները, բանալի բոլոր ընկերները Գասպարներ են: Բայց ո՞ւր է իր մտածումը, ո՞ւր է երիվարը...

.

Նորեր կու գային: Բանտարկեալներու թիւը հիմա երկու հարիւր յիսունը կ'անցնէր: Ներսի սրահներուն մէջ շարժելու տեղ չկար: Քիչեր յաջողած էին ոստիկանատան մէջ բան մը ուտել: Անօթութիւնը կը ճնչէր: Բանտն էին, բայց բանալի օրէնքը դեռ չէր կիրարկուեր իրենց հանդէպ: Մտածող չկար իրենց մասին: Միայն նոր խմբակի մը դալը քիչ մը ալիք կը ստեղծէր, իսկոյն մարելու համար:

Բակէն ուժգին ձայն մը լսուեցաւ որ կ'ըսէր.

— Վերջապէս ես ալ եկայ: Գոնէ այս անգամ մոռցուած չեմ: Վերերը արդարութիւն կայ...

Սմբաս Բիւրատն էր, Բանտէ-բանտ ժողովրդական վէպին հեղինակը, որ պատահաբար սոսաջին դէմը ելլողին

— Գեղամ Բարսեղեանը — աւետիս կու տար: Յաղթականի դէմք մը ունէր: Յայտնի գրագէտներու հետ բանտ մտնելը գրական պատիւ մը կը համարէր իրեն համար, տեւաբար անտեսուած եւ արհամարհուած ըլլալուն վրէժը լուծուած կը համարէր:

— Քու բանտերուդ մէջ ուտելիք կու տայի՞ն, հարցուց Գեղամ, ներողամիտ համակերպութեամբ:

— Անշուշտ, անշուշտ, դեռ չտուի՞ն... կու տան, հոգ մի՛ ըներ, ապահովեց Բիւրատ: Եւ որպէս բանտային կեանքի փորձառու մասնագէտ, աւելցուց, — կառավարութիւնը աչքի լոյսին պէս կը սիրէ իր բանտարկեալները եւ թոյլ չի տար որ անսուղ մնան... Մինչեւ հիմա չէիք հաւատար ինծի, հիմա կը տեսնէք, բայց ո՞ր է Օշականը որ «սնտիքի շտեմարան» որակեց գրական վաստակս, հիմա որ իմ կալուածիս մէջ կը գտնուի, տեսնեմ իր հասակը...

— Դեռ չեկաւ, պիտի սպասես որ դայ, ըսաւ Գեղամ ու հեռացաւ այդ երջանիկ մարդէն...

.

Կեդրոնական բանտին մէջ լեցուած հայ մտաւորականները յստակ կը լսէին թնդանօթներու հեռաւոր պայթիւնները: Եւ այդ խուլ որոտները յոյսեր կ'արթնցնէին ոմանց մէջ:

— Կը բաւէ որ անգլիական զօրքը ցամաք ելլէ, փրկուած ենք, կը կրկնէր Ակնունին...

— Դժուա՛ր, կ'արձագանգէր Քէչեան, դժուա՛ր: Չմոռնանք որ եթէ կրակին կուրծք տուողը թուրք ղինուորն է, ռազմավարութիւնը ղեկավարողը գերմանական սպայակոյտն է, որ խնայելու պէտք չ'զգար մարդկային կորուստը: Մինչեւ վերջին թուրքը զոհելու պատրաստ են գերմանները: Ու յետոյ չմոռնանք, Անգլիան թէեւ կ'իշխէ ծովերուն, բայց ցամաքի վրայ թուական ղերակշռութիւնը

Թուրքերուն կը պատկանի: Եւ թուրքերը իրենց հողին վրայ պիտի կռուին: Պատրանքներ չունենանք...

Եւ արդարեւ, Տարտանէլի ճակատամարտին, երկու շարթուան մէջ թուրքերը աւելի զոհեր տուին, քան ամբողջ տարուան մը ընթացքին Կովկասեան ճակատի վրայ: Այդ կռիւներուն էր որ հերոսացաւ Թուրքիոյ ապագայ տիրակալը, որ դադրելով պոզ դուրտ (գորշ գայլ) ըլլալէ, դարձաւ Մուսթաֆա Քեմալ փաշան, եւ Տարտանէլէն չահաձ հռչակը պատուանդան ըրած՝ յաջողեցաւ ըլլալ Աթաթուրքը (Թուրքիոյ Նահապետը): Բայց օրին, յաղթանակ մը համարուելու տեղ, համատարած սուգի մը համեմատութիւնները առին Տարտանէլի կռիւները, այնքան որ մեծ էր թիւը մեռած զինուորներուն: Եւ ժողովուրդը կ'երգէր թուրք անանուն աշուղի մը կսկծալի երգը.

Չանաֆ ֆալէ պօղագը պիր տօլու տեսքի,
Անալար պապալար ումուտու ֆեսքի...

(Տարտանէլի նեղուցը փարչ մըն է լեցուն
կտրեցաւ յոյսը մայր ու հայրերուն):

Չանաֆ ֆալէ իչիմտէ վուրտուլար պեմի
էօլմէտէն մեգարայ գոյտուլար պեմի...

(Տարտանէլի մէջերը ես զարնուեցայ,
Ու դեռ չմեռած գերեզմանուեցայ):

Այլ կ'ըլլար կռիւին ելքը (եւ հայուլթեան ճակատագիրը) եթէ ռուսական նաւատորմը կարենար օգնել անգլիացիներուն: Բայց ռուսական ոչ-արհամարհելի ծովային ուժը բանտուած էր Հիւսիսը, Պալթիկ ծովուն մէջ եւ քանի մը թեթեւ միաւորներ խարսխած էին Սեւ Ծով: Այնտեղէն կատարուած միակ ուժբակոծում մը ազդեցութիւն չունեցաւ նաւամարտի ելքին վրայ:

Հայեր չկային այդ բախումին մէջ, բայց հոտ էր որ
լնքուեցաւ Հայութեան դժբախտութիւնը. . .

Աշխարհամարտին սկիզբն էր դեռ: Գալիք չորս տա-
րիներուն ընթացքին շատ աւելի ահաւոր կռիւներ տեղի ու-
նեցան ցամաքի եւ ծովու վրայ, միլիոններ բաղխեցան ու-
րիշ միլիոններու, պատերազմի բախտը քանիցս ճակատ
փոխեց, բայց այնտեղ, Տարտանէլի ջուրերուն մէջ էր որ
ընկղմեցաւ մանաւանդ հայ մտաւորականութիւնը. . .

Հայ ժողովուրդի բնաջնջումին խորհրդանիշ աշխար-
հադրական վայրը եթէ դարձաւ Տէր Զօր քաղաքը, ճակա-
տագրին սլաքը սակայն կանգ առաւ Տարտանէլի նեղուցին
մէջ. . .

.

Անօթութենէն աւելի, ցուրտը զգացնել տուաւ եղա-
նակին սառնութիւնը: Այլեւս բակին մէջ մնացող մարդ
չկար: Բանտի երկու ընդարձակ սենեակներուն մէջ թրխ-
մուած, շարժելու տեղ չկար եւ ամէն ոք կը ջանար հան-
գիստ նստելու տեղ մը ապահովել պատին կոնակ տուած,
դիշերը այդպէս անցընելու նպատակով, երբ դուրսէն ձայն
մը գոռաց.

— Ամէն մարդ դո՛ւրս. . .

Դրան մէջ կանգնած էր ոստիկանապետ Պէտրին:
Զինուոր մը, քովը, քարիւղի լապտեր մը բռնած գլուխէն
վեր, եւ անոր լոյսովը Պէտրին թուղթին նայելով կը կար-
դար եւ անունը լսողը դուրս կ'ելլէր: Եւ այսպէս, շուրջ հա-
րիւր յիսուն հոգի հաւաքուեցաւ բանտին առջեւի պղտիկ
հրապարակը, ուր ջոկատ մը զինուորներ շարքի կեցած էին:

— Չորս չորս շարուի՛լ, լսուեցաւ հրաման մը:

Հլու հնազանդ, բանտարկեալները թափօր մը կազ-
մեցին չորսական շարքով որմէ ետք զինուորներ շրջապա-

տեցին խամբը: Թուրքերէն կտրուկ հրաման մը զինուոր-
ներուն, որուն յաջորդեց շրջակոցը սուլիններուն, որ կ'ան-
ցուէին հրացաններուն ծայրը: Պէտրին մէկ կողմ կեցած
կը զրուցէր զինուորներու պետին հետ: Բաւական տեւեց
այդ խորհրդակցութիւնը, որմէ ետք յանկարծ լսուեցաւ
կտրուկ հրամանը.

— Քալեցէ՛ք...

Կարգի մտած թափօրը, լուռ, կ'առաջանար: Կը
լսուէին միայն զինուորներու կշռաւոր ռանաձայները, ո-
րոնց միացան, որոչ տասամասումներէ ետք, մտաւորական-
ներուն քայլերը: Պայծառ գիշեր մըն էր: Անամպ երկնա-
կամարէն լուսինը կը շողար եւ անոր ցոլփերուն տակ սուլին-
ները կը կայծկլտային խուսափուկ շողարձակումներով:

Սուլթան Ահմէտի հրապարակէն շարքը քալեց գէպի
Այա Սօֆիա եւ մտաւ Կիւլհանէի պարտէզը: Այդտեղ, բան-
դագուշական էր պատկերը: Ծառերու շուքերէն լուսինը
տեղ տեղ ստուերներ կը գծէր, լոյսի եւ շուքի խաղեր կային
սուլիններու փայլին հետ եւ մտաւորականներու խումբը,
հիմա այլեւս բոյորովին նոյնացած զինուորական քայուած-
քին, մարտական երթի մը կշռոյթը առած էր, կարծես
մարդուած ըլլային ու կը ատիէին գետինը:

Յանկարծ տեսուեցաւ ծովը: Սարայ Պուռնուլի քա-
րափին շոգենաւ մը կար որ ծուխ կ'արձակէր: Առանց կանդ
առնելու խումբը մտաւ շոգենաւէն ներս, ուր նոր հրաման
մը թնդաց.

— Բոլորդ ալ վա՛ր...

Լեցուեցան վարի խցիկներուն եւ միջանցքներուն
մէջ, սանդուխներուն վրայ, միշտ սուլիններու հսկողու-
թեան տակ: Շողենաւը անմիջապէս շարժեցաւ եւ իր բնօր
հասցույց Հայտար Փաշա, ուր մեկնելու պատրաստ կառա-
շար մը կը սպասէր, անհամբեր վայրաշարժի մը կապուած:
Հայերը շոգենաւէն դուրս բերուեցան ու նոյն կարգով տե-

դաւարուեցան վակոններուն մէջ, իւրաքանչիւր խցիկի տա-
ջեւ սախնաւոր մը:

Կայարանին մէջ անսովոր դէպք մը պատահեցաւ: Բոլորն ալ կը շարժէին մարդամեքենաներու պէս, լուռ, կա-
տարելով տրուած հրամանները, իւրաքանչիւրը անձնատուր
ներքին խոհերուն, կամ, ճակատագրապաշտօրէն մտածելով
որ ըլլալիքը կ'ըլլայ եւ չ'արժեր միտք յոգնեցնել: Միայն
հնչակեան Սագոն էր որ կառախումբին առջեւ, բարձրանալէ
առաջ, պոռաց ամբողջ ուժով.

— Կեցցէ՛ Հայաստան... կարծես զինք լսող հանդի-
սականներ գտնուէին ամայի կայարանին մէջ: Իրեն ընկե-
րացող զինուորը, անտարբեր, հրացանին կոթով մխթեց
Սագոն եւ մացուց շոգեկառք...

Արդէն կը լուսնար երբ շոգեկառքը ճամբայ ելաւ
դէպի Իզմիր եւ Պիլէճիք, անցնելով ամայի տարածութիւն-
ներէ եւ կիրճերէ: Պիլէճիքի մէջ վայրաշարժը ծանր խան-
գարում մը ունեցած էր եւ ուղեւորները վար բերուեցան
եւ նոյն հսկողութեան տակ տարուեցան քաղաքին բանտը,
որ պարպուելու վրայ էր: Մէկական հաց բաժնուեցաւ ի-
րենց: Յայտարարուեցաւ թէ միայն մէկ գիշեր պիտի մնան
այնտեղ, մինչեւ որ Պոլսէն նոր վայրաշարժ հասնի: Յարա-
բերական հանգիստի գիշեր մը եղաւ:

Չարդարեանին ուշադրութիւնը դրաւեց թուրք բան-
տարկեալներու խումբ մը որ տաք վիճարանութեան մը
բռնուած էր, առանց իրենց ուշադրութիւն գարձնելու: Մօ-
տեցաւ: Անոնցմէ մէկը դարձաւ Չարդարեանին եւ զինք
վկայ բռնելով հարցուց.

— Էֆէնտի, դուն ըսէ, սասանկ արդարութիւնը տես-
նուած բան է: Երկու ոչխար զողցողը եւ միայն մէկ տարի
դատապարտուողը մնայ, եւ մարդ մեռցնող եւ տասներհինգ
տարուան մահճումը ներման արժանանայ եւ ազատ ար-
ձակուի... քու խելքդ կը հասնի՞ այս արդարութեան...

Առանց ուղղակի պատասխան տալու, Զարդարեան ձեռքի ու դէմքի շարժումներով հասկացուց մարդուն իրեն հետ համամիտ ըլլալը: Տասնեակ մը դժնետեսիլ դէմքերով մարդիկ էին այդ բանտարկեալները, հաւանաբար թուրք եւ քիւրտ խառնուած: Ոչխարի գողը անոնց մաս կը կազմէր, բայց որոշապէս դուրս ձգուած էր եւ մեկուսացուած: Լայն եւ առատ պեխերով հսկայ մը, որ խումբին ղեկավարը ըլլալ կը թուէր, կը բացատրէր շրջապատին, ուրախ եւ խանդավառ, բանտապետէն լսածները:

— Թէեւ զէնք պիտի ունենանք, բայց զինուորի հագուստ հագնիլ չկայ: Պատերազմին հետ ալ գործ չունինք: Մեր անունը պիտի ըլլայ Թէշֆիլաթը Մախսուսէ: Պիտի հետեւինք կարաւաններուն: Մեզի արգիլուած է քաղաքներ եւ տուններ մտնել: Պիտի «գործենք» միայն ճամբաներուն վրայ: Ամսականնիս կէս ոսկի է, եւ ինչ որ ձեռք անցնենք մեզի կը պատկանի:

— Ետքէն դարձեալ բանտ պիտի դառնա՞նք, հարցուց մէկը:

— Ատիկա մեր ձեռքն է: Որքան լաւ «աշխատինք» եւ գոհ ձգենք մեր մեծը, այնքան աւելի աֆ (ներում) ձեռք կը բերենք...

— Ո՞վ պիտի ըլլայ մեր մեծը:

— Ես, ըսաւ աժտահան, ես պիտի ըլլամ ձեր մեծը, ինծի պիտի հնազանդիք: Ես ալ հրամաններս պիտի առնեմ ուրիշ մէկէն, որ վաղը պիտի դայ մեզ այստեղէն դուրս հանէ եւ զէնքեր բաժնէ: Բանտապետ Խալիլ ազան ուրիշ բան չըսաւ: Բայց վաղը աւելին կը գիտնանք: Հիմակուհի-մա գիտցածս այն է, որ Թէշֆիլաթին մաս պիտի կազմեն միայն անոնք որ արիւն թափած են (դան տէօֆէնլեր):

Զարդարեանին հարցում տուող մարդը անձկալիլ դէմքով մտիկ կ'ընէր այս ամէնը եւ ցաւագինձրէն կը ճմռթկէր մէկ ձեռքը միւսին մէջ, չհաւատալով լսածին

բայց նախանձելով ընտրեալներուն: Մինչ այդ խաժակն ալ մօտեցած էր եւ ուշադրութեամբ կը հետեւէր:

— Ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց Չարդարեան:

Յետոյ դարձաւ խաժակին, եւ ըսաւ.

— Քու խելքդ կը հասնի՞, խաժակ:

— Պարզ է, ըսաւ խաժակ, մեր ժողովուրդին համար կը շղթայազերծուին այս մարդասպանները: Հասարակ գողը երկչոտ մարդ է եւ չի կրնար ոճիր գործել: Ոճրագործներ պէտք են ոճիրի համար: Թուրքերը այսպէս վարուեցան անցեալին Յոյներու եւ Ռումէններու հետ: Բանտերէն արձակել արիւնախում մարդասպանները, որպէսզի զինուորին «բեռը թեթեւնայ...»:

Յաջորդ օրը ճամբայ ելաւ կառախումբը, նոյն արարողութեամբ ընդունելէ ետք իր կալանաւորները: Էսկի Շէհիրի կայարանը վախժանելով քանի մը հայեր մօտեցան եւ պատուհաններէն դուրս նայող մտաւորականներուն հետ խօսքի բռնուեցան, բայց զինուորներէն բիրտ կերպով հեռացուեցան: Ճամբայ ելլելէ հինգ ժամ վերջ շոգեկառքը անսպասելի կերպով անշարժացաւ Սինճան Քէօյ կոչուող անշուք կայարանը: Քսանի չափ ճիակառքեր մէկտեղուած էին այնտեղ, մէկ քանի հատը միայն մարդատար, միւսները վրան բաց, ցորեն կամ ապրանք փոխադրելու սահմանուած: Հայերը չորսով-հինգով տեղաւորուեցան կառքերուն մէջ, կառապաններուն քով մէկական ոստիկան:

Այդ առաջին խումբը Այաչի հիւրերը պիտի ըլլային:

Մինչ Պոլսոյ կեդրոնական բանտին մէջ աքսորեալներու երկրորդ կարաւանը կը պատրաստուէր նոյն ձեւով ճամբայ հանուելու, Ռուբէն Սեւակ դեռ կը մնար իր թաղին ոստիկանատունը: Առանձին սենեակ մը դրած էին: Երկաթէ մահճակալ մը ունէր եւ կրնար շուկայէն բերել տալ ուզածը, բայց արգիլուած էր դուրսի հետ յարաբերութիւն ունենալ: Յայտնապէս, անյայտ տեղէ մը միջամտութիւն մը եղած ըլլալու էր այս բացառիկ վերաբերումին արժանանալու համար: Որոչ կերպով յայտնի կ'ըլլար թէ տատամսում մը կար իր անձին շուրջ, միւսներուն խառնելու: Քանի որ Մեմտուհը չէր կրնար եղած ըլլալ թալաթի լուացողականէն ետք, պէտք է ընդունիլ թէ Հարպիյէի հազարապետն էր:

Փանին չէր գիտեր Ռուբէնին ուր գտնուելը, երբ առաջին անգամ ըլլալով դեսպանատուն մտաւ: Սպասման սրահին մէջ երկար մնաց: Ոչ ոք ուշադրութիւն դարձուց

իրեն, ի բաց առեալ իրեն պէս սպասող քանի մը գերմանացիներէ սրոնք կարգապրելիք խնդիր մը ունէին զեսպանատան մէջ: Անոնց հետ իր զրոյցները անդին չանցան Պոլսոյ օդին ու ջուրին շուրջ փոխանակուած կարծիքներէ: Կէսօրուան ճաշի ժամը կ'անցնէր, երբ երկրորդական քարտուղար մը ներկայացաւ իրեն, անուն մականուն հարցուց եւ ուզեց հասկնալ զեսպանը տեսնել ուզելուն շարժառիթը: Յետոյ բացատրեց.

— Օրէնքով զեսպանը չի կրնար այցելուներ ընդունիլ, առանց ժամադրութեան: Այսօր եւ վաղը ժամանակացոյցը լեցուն է: Գրաւոր պէտք է ներկայացնէք ձեր խնդիրը ու եթէ զեսպանը յարմար դատէ, ժամադրութիւն մը կը ճշդուի յառաջիկայ օրերէն մէկը:

Ժանին զուր փորձեց համոզել թէ իր հարցը սովորական է, անմիջական միջամտութեան մը հարկ կայ, թէ անչափահաս երկու զաւակները տունը կը սպասեն, եւայլն եւայլն: Ի զուր: Պաշտօնեան մեքենայի պէս նոյն բաները կը կրկնէր, ամէն անգամ թեթեւ մը խոնարհելով: Ճարահատ, դարձաւ տուն, պահանջուած նամակը գրելու: Սաթենիկն ու Վարսենիկը իրեն անհամբեր կը սպասէին: Տխուր դէմքը եւ յոգնած ձեւերը պերճախօս էին: Չհամարձակեցան հարցուփորձ ընել: Ինքն էր որ հարցուց Սաթենիկին.

— Լեւոնիկը հանդարտ կեցա՞ւ, նեղութիւն չտուա՞ւ:

— Հրեշտակի պէս խելօք էր ձագուկս, միս մինակ խաղաց Շամիրամին հետ, ըսաւ Սաթենիկ, ուրախ լուր մը հաղորդողի դէմքով:

Բայց այդ ուրախ լուրը չգոհացուց ժանինը: Նոյնիսկ մտահոգութիւնը շեշտուեցաւ: Լեւոնիկ եկած, լուռ փաթթուած էր ծունկերուն: Անբնական կը դտնէր: Զաւկին այդ կանխահաս լրջութիւնը բարենչան չէր համարեր: Աւելի գոհ պիտի ըլլար եթէ պոռար կանչէր, հայրը պա-

հանջէր: Չարտայայտուելով եւ այդպէս լուռ մնալով, ի՞նչ տազնապ կ'անցընէր արդեօք երեքը նոր լմնցուցած այդ տղան: Անսովոր բան է այդ տարիքին լրջութիւնը: Գրկեց, համբուրեց, շոյեց ու վար դրաւ: Փղձկելու փափաք մը կար մէջը որ հազիւ զսպեց:

Յետոյ նստաւ պահանջուած նամակը գրելու: Բացատրեց իր կացութիւնը, յուզիչ բառերով դեսպանին միջամտութիւնը խնդրեց ամուսինը իրեն վերադարձնելու: Չմոռցաւ ըսելու թէ Ռուբէնը ինչ պատրաստակամութեամբ առաջին օրէն մտած էր բանակ, յիշեց անոր դործունէութիւնը հիւանդապահներ պատրաստելու, ամէն կերպով բանակին օգտակար ըլլալու: Գրական շնորհներ ունէր ժանին: Լաւ կը տիրապետէր մայրենի լեզուին եւ նոյնքան ֆրանսերէնին: Ռուբէնի հետ իր սիրային նամակները տարիներով եղած էին ֆրանսերէն: Անթերի էր դեսպանատան նամակը, ձեւով եւ խորքով: Կը պատկերացնէր որ դեսպանը չի կրնար անտարբեր մնալ: Կարելի բան չէ որ չուղէ օգնել: Եւ անկարելի է որ Ռուբէրն ալ մերթէն Գերմանիոյ դեսպանին մէկ խնդրանքը...

Ժանին հասկցած էր այլեւս թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ: Ռուբէնէն գիտէր, Պոլիս գալէն առաջ: Հայ ու Թուրքի յաւիտենական պատմութիւնն էր: Այդ չէ՞ր պատճառը որ երկար ատեն դէմ կեցաւ Պոլիս փոխադրուելու գաղափարին: Անշուշտ հիմա ինքն ալ ինծի պէս կը խորհի եւ զղջացած է գալուն, մտածեց ժանին, բայց մաղթենք որ բարևով վերջանայ, անդարմանելի բան մը չպատահած...

Սաթենիկ ափսէի մը մէջ ճաշ բերաւ քովը եւ անշուշտ հեռանալու վրայ էր, երբ ժանին հարցուց.

— Ի՞նչ կը խօսուի, Սաթենիկ, ի՞նչ նսրութիւն կայ:

— Տիկինս, խօսուածներուն մէջ լաւ բաներ չկան: Գուրսերը բոլոր հայերը սեփեբապերիկ են: Պոլսէն ալ բո-

լոր գաւառացիները հաւաքեր տարեր են: Պոլսոյ հայերը ապահով են: Թալաթ փաշան ըսեր է որ Պոլսեցիներուն նեղութիւն չտան եւ ամէն մարդ իր դործին նայի...

— Ռուբէնի ընկերներուն համար ի՞նչ կը խօսուի:

— Կ'ըսուի որ անոնց համար օթէլներ պատրաստուած են Գոնիայի մէջ եւ հոն պիտի ապրին մինչեւ որ պատերազմը վերջանայ: Բայց անշուշտ Տքթ. Ռուբէնը անոնց մաս չի կազմեր, ետ պիտի գայ, այնպէս չէ՞, տիկինս, առիթը եկած համարելով վերջապէս հարցուց Սաթենիկ:

— Այո, նամակ գրեցի դեսպանին, վաղը կը տանիմ: Հարկաւ պէտք եղածը կ'ընէ, պատասխանեց ժանին, իր լաւատեսութիւնը ուղելով փոխանցել սպասուհիին:

— Աստուած ձայնդ լսէ, ըսաւ բարի կիներ խաչակընքելով եւ մտքէն անիծելով թուրքերը — Աստուած ատոնց արմատը չորցնէ...

Ժանին պէտք տեսաւ պզտիկ սրբագրութիւն մը ընել նամակին մէջ եւ հարկ եղաւ ծայրէն ընդօրինակել: Մինչ այդ, օրը իրիկուան կը հասնէր եւ յանկարծ մզկիթներէն սկսան կանչերը: Տարօրինակ: Մինչեւ հիմա լսողական անհանգստութիւն մը միայն կը պատճառէին այդ կոչերը, հիմա, Ռուբէնին բացակայութեան, մարտահրաւէր մը կը թուէին, սարսուռ տուող դաժանութեամբ: Կ'ուզէր ականջները փակել չլսելու համար: Պատուիրեց Սաթենիկին որ բոլոր պատուհանները գոցէ: Գազաններու ոռնոցներ դարձած էին աղօթքի այդ հրաւէրները...

.

Յաջորդ առաւօտ ներկայացաւ դեսպանատուն: Նոյն պաշտօնեան առաւ նամակը, տետրակի մը մէջ արձանագրեց ստացուելուն օրն ու ժամը եւ ըսաւ նոյն քաղաքավար խոնարհումներով:

— Երեք օր վերջ կը ստանաք պատասխանը:

— Բայց, ըսաւ ժանին, զայրոյթէն դողահար ձայնով, իմ գործս ձգձգելու չի դար, ըսած եմ նամակիս մէջ, ստիպողական է, զաւակներս...

— Տիկին, դեսպանատան օրէնքները կարելի չէ խախտել եւ ճշդուած կարգէն շեղիլ, արտասանեց մեքենական նոյն միօրինակ ձայնով:

— Օրիորդ Ռաֆայէլլան կրնա՞մ տեսնել, հարցուց ժանին, գաղափար մը յղանալով:

— Ի՞նչ խնդրով:

— Խնդիր չունիմ հետը: Պարզապէս ընկերուհիներ ենք:

— Անձնական յարաբերութիւնները արգիլուած են դեսպանատան մէջ, բայց — մե՛ծ զիջողութիւն մը — յայտնեմ իրեն, եթէ փափաքի:

Վայրկեան մը վերջ ժանինի առջեւն էր Ռաֆայէլլա: Միրալիր ողջագուրեց, թեւը մտաւ եւ տարաւ իր դրասենեակը: Զինուորական տարազով երիտասարդ մըն ալ կար հոն, բայց ուրիշ սեղանի մը առջեւ, բաւական հեռու Ռաֆայէլլայի սեղանէն: Նստան դէմ դիմաց եւ սկսան ցած ձայնով խօսակցիլ:

— Մեմտուհին հետ ո՞ւր հասար, եղաւ ժանինի առաջին խօսքը:

Միւսը, թեթեւ մը շիկնելով եւ ձայնը աւելի ցած-ցրնելով, մըմնջեց:

— Երէկ գիշեր միասին էինք: Այս իրիկուն ժամադրուած ենք միասին ընթրելու...

— Օհօ՛, կը տեսնեմ որ ժամանակը պարապ չէք անցներ, ըսաւ ժանին ուրախ:

— Գէշ տղայ չէ, բայց տարօրինակ են այս թուրքերը: Ռօմանթիզմ բնաւ չունին: Առաջին օրէն կ'ուզէր զիս պանդուկ մը տանիլ...

Մեղմ խնդացին, նշանակալից արտայայտութիւններով: Յետոյ ժանին խօսեցաւ դեսպանին գրած նամակին մասին: Ռաֆայէլլա, անմիջապէս լրջացած, ըսաւ.

— Երէկ դեսպանը կը խօսէր Փօն Նէօրաթի հետ: Ռուբէնին անունը լսեցի եւ այդ պատճառով քիչ մը տնտրնացի, բայց որոշ բան մը չկրցայ հասկնալ: Կարծեմ տարակարծութիւն մը կար մէջերնին եւ դեսպանը խիստ կը խօսէր: — «Ռուբերու դործին չխառնուիլ», միակ նախադասութիւնը որ լսեցի:

— Ես խնդիրը բացատրած եմ նամակիս մէջ, ըսաւ ժանին, բայց դուն նորէն ականջդ բաց: Միւս կողմէ, հասկըցիր թէ Մեմտուհը չի՞ կրնար բան մը ընել:

— Չեմ կարծեր: Իր նախարարը շատ խիստ մարդ ըլլալու է: Երէկ կ'ըսէր — «Ամօթով եմ ժանինին առջեւ, չկրցայ նախարարս համոզել...»:

Ռուբէն չորս օր մնաց Բանկալթիի ոստիկանատու-
նը: Դժգոհելու մեծ պատճառ մը պիտի չունենար, եթէ
դուրսի աշխարհին հետ յարաբերելու արդելքը չըլլար: Ա-
ռաջին օրուան բրտութիւնը մեղմացած էր: Վերաբերում-
ները սիրալիր էին: Նոյնիսկ ոստիկանապետը քովը եկած եւ
որպիսութիւնը հարցուցած էր: Իր դրան առջեւ պահակ կե-
ցող ոստիկանը օրը քանի մը անգամ կը հարցնէր թէ բանի
մը պէտք ունի՞: Անգամ մը նոյնիսկ ուտեստեղէններու
ծրարին հետ պզտիկ շիշ մը օղի սահեցուցած էր ներս:
Դրամի նեղութիւն չունէր, որովհետեւ հազարապետը սպա-
յի մը հետ երկու դեղին ոսկի զրկած էր որպէս Ռուբէնին
երկու ամսականները: Բայց իր բոլոր փորձերը, տունը
երկտող մը հասցնելու, զուր անցան:

Չորրորդ օրուան իրիկունն էր որ հանուեցաւ ոստի-
կանատունէն եւ տարուեցաւ կեդրոնական բանտ ուր երկ-

րորդ կարաւանը կը պատրաստէին: Դարձեալ Պէտրի Պէյն էր գործողութեան հսկողը: Բանտին մէջ ազատութիւն գտնել կարծեց Ռուբէն Երբ այնպէս տեսաւ Վարուժանը, Բիւզանդ Քէչեանը, Կոմիտասը եւ այլ բազմաթիւ ծանօթներ: Երբ իմացաւ սուղին կարաւանով մեկնողներուն անունները, մտքին մէջ արագ դասաւորում մը կատարուեցաւ: Մէկ խումբով ճամբուած էին «վտանգաւոր» համարուածները, յեղափոխական դէմքերը — Զարդարեան, Ակնունի, Շահրիկեան, Խաթաղ... Այս, ուրիշ կերպ չէր կրնար եղած ըլլալ: Մանաւանդ անոնց մէջ գտնուելը Քրիս Թեներճեանին, Սիլվիո Ռիչչի կեղծ անունով ծանօթ: Երկտրդի Ռումբին հանրածանօթ հերոսը՝ գոյն կու տար կարաւանին: Եւ հակադարձաբար իրենց հետ գտնուելը Տիրան Քէլէկեանին եւ խումբ մը վարդապետներու, «մեղմութեան» երանգ մը կու տար իրենց խումբին:

Զարմանքներուն գարմանալին՝ է՛ր եւ կը մնար Տիրան Քէլէկեանը: Ի՞նչ գործ ունէր այստեղ, պահ մը ընդունելով որ միւսներուն հայութիւնը ինքնին բաւարար պատճառ սեպուէր կարաւանին իրաւունքը: Քէլէկեանն ալ հայ էր, բայց անիկա թուրք մեծագոյն թերթին Սապահի խմբագրապետն էր, պետական համալսարանին եւ Սպայից վարժարանին աչքառու դասախօսը, Փրանսերէն եւ անգլերէն աշխարհի մեծագոյն թերթերուն փնտռուած աշխատակիցը (Պուրս Էթիփսիէն, Տէյլի Մէյլ, Տէյլի Կրաֆիֆ, եւ այլն):

Արդարութիւն չէ եղած, նոյնիսկ բացայայտ անարդարութիւն մը կայ այս մեծատաղանդ հայուն հանդէպ: Զօհրապ, Զարդարեան, Սեւակ եւ միւս բոլոր նահատակները կը ճանչցուին մեզի կտակած իրենց ստեղծագործութիւններով, ու Եղեռնով կէս մնացած իրենց գործին հանդէպ մեր կսկծանքով: Բայց Տիրան Քէլէկեանը, այս բազմաատղանդ փիլիսոփայ-գրողը, անուն մը կը մնայ լսել ու

կը յիշուի սոսկ իր անունով, որովհետեւ օտար լեզուով կը գրէր եւ քիչ անգամ հայերէն: Հայաստանի թէ Սփիւռքի մէջ այնքան շատցող «բանասիրական թեկնածուներուն», «գրականութեան սօքթօրներուն» մէջէն մէկն ու մէկը եթէ ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնէր Քէլէկեանը, ոչ միայն արդարութիւն ըրած պիտի ըլլար մեծ նահատակին, այլ հայ գրականութիւնը ճոխացուցած պիտի ըլլար եղական մտքի մը իմացական գանձերով: Քէլէկեան, որ յիսուն տարեկանին թողուց կեանքը շարագործներու Մաֆիայի վերածուած Կառավարութեան մը հրամանով, հրապարակագրական իր բեղուն վաստակը իրագործեց՝ առաջնորդ ունենալով միայն ու միայն ճշմարտութիւնը: Ըճմարտութիւն մը, որ առանց կորսնցնելու իր իսկութիւնը, կը կրէ Քէլէկեանի բարեկիրթ անձին ազնուական շնորհը: Ահա այն կտակը, որ այս մեծ հրապարակագիրը կը թողու իր յետնորդներուն. —

«Ճշմարիտէն մի՛ գատուիր, սակայն, հշմարտութիւնը ժողովրդեան գլխուն մի՛ նետեր: Երբ հշմարտութիւն մը անհաճոյ է ընթերցողին, գայն ներկայացուր այնպէ՛ս ինչպէս բարեկիրթ մարդ մը սրահին մէջ կը ծանօթացնէ իր համակրելի ընծայել ուզած մէկ անծանօթը»:

**

Նոյն ուղղութեամբ ճամբայ ելած շոգեկառքին մէջ, ամէնէն ուրախ մարդը Ռուբէն Սեւակն էր: Արձակուրդով զբօսնելու ելած ուսանողի մը կը նմանէր: Բոլորին հետ կատակներ, քաչքչուքներ, մանաւանդ իրմէ մեծերուն հետ: Մեծ մասը, ընկճուած բանտային քանի մը օրերու նեղութենէն, բայց աւելի շատ անստոյգ ասպազայի հեռա-

նկարէն՝ խօսելու տրամադրութիւն չունէր: Ռուբէնն էր միայն որ քիչ մը կը շէնցնէր շրջապատը: Իր կամիթներուն մնայուն գոհը Բիւզանդ Քէչեանն էր, որ ստոյիկեան համբերութեամբ կը կրէր Սեւակի բոլոր կատակները: Ձեռք առնուելու համար, ուրիշ պատճառ մըն ալ տուած էր Քէչեան: Անկողին մը ունէր: Բոլորին մէջ միայն ինքը յաջողած էր այդ սխրագործութիւնը կատարել եւ հիմա առեղծուած մը կը մնար թէ Քէչեան ի՞նչպէս յաջողած էր առնէն անկողին բերել տալ, բացարձակ մեկուսացումին հակառակ: Արդարեւ, բանտարկեալներէն ոչ մէկը կրցած էր կապ մը պահել դուրսին հետ եւ Քէչեանի այդ անկողինը դադտնիք մը ըլլալէ ետք նաեւ ընդհանուր խօսակցութեան նիւթ էր: Բոլոր քաջքշուքներուն մէկ պատասխան ունէր Քէչեան.

— Խնդացէք, խնդացէք, տեսնենք ո՛վ կ'ըլլայ վերջին խնդացողը:

Իսկ Ռուբէնին՝ առանձին պատուիրան մը ունէր.

— Եթէ դուն աւելի մօտիկ ըլլայիր Բիւզանդիոնին քան Ազատամարտին, կը սորվէիր թէ իմաստութեան սկիզբը Տիրոջը վախը ըլլալէ ետք, նաեւ հեռատեսութիւնն է...

Շողեկառքը կանգ առաւ բաց դաշտին մէջ անանուն գիւղ մը: Խեղճուկ տնակ մը միայն կը յիշեցնէր թէ այդ վայրը կրնայ կայարան մը եղած ըլլալ: Բեռնատար նոյն կառքերու շարքը, կառապաններ, ոստիկաններ: Ձինուորները համրելով եւ անուններ կարդալով ոստիկաններուն յանձնեցին իրենց պատանդները, ստացադիր առին եւ մեկնեցան նոյն կառախումբով: Երկաթուղիէն երկու ժամ հեռու գտնուող գիւղաքաղաք մըն էր վերջին կայանը՝ Չանկըրը...

Չանկըրըն շուրջ քառասուն հազար բնակչութեամբ քաղաք մըն էր, Այաչի երկուորեակը: Քաղաքէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ զանգուածեղ շինութիւն մը կար, սեւ

քարերով զօրանոց մը, լքուած եւ ամայի, որուն քովէն յարդ աղբիւր մը ծայր կ'առնէր եւ ընթացքին մէջ առուակի մը վերածուելով կ'երթար, եզերելով քաղաքը: Բանտարկեալներուն իջեւանը կազմեց զօրանոցը:

Յայտնի եղաւ, որ ամիսներէ ի վեր անբնակ, կեղտի եւ փոշիի մէջ թաղուած տեղ մըն է: Հիւրերը ընդունող տանուտէրի մը լրջութեամբ եւ առանց ժպտելու, ոստիկաններուն պետը յայտարարեց.

— Բարի եկաք, էֆէնտիներ, դուրս ելլելը արգելուած է, բայց ձեր կողմէ նշանակուած քանի մը հոգի կրնան քաղաք իջնել եւ ուտելիք բերել: Քիչ վերջ գայմազամ պէյը (քաղաքապետ) կու գայ եւ պէտք եղածը կը խօսի: Եւ հինգ-վեց ոստիկան ձգելով, մեկնեցաւ միւսներուն հետ:

Ընդարձակ սրահներ կային, բայց յետին ծայր աղտոտ եւ գետինը մատ մը փոշի: Զինուորները զօրանոցէն պարպուած էին հոն ծագած ժանտատենդ համաճարակի մը պատճառով, եւ վայրը հականեխուած չէր: «Հիւրերը», ատեն մը շուարած մնալէ ետք, դործի անցան: Երկու սրահներ մաքրեցին փոշիներէն, ջրեցին, աւլեցին եւ տեղաւորուեցան: Տիրող մթնոլորտը, սոլասուածին հակառակ, մռայլ չէր: Մաքրուած անկիւն մը իր անկողինը փռելով, Քէչեան նստաւ վրան եւ յայտարարեց.

— Այժմ կարգը եկաւ խնդացողին...

Բայց, մենաշնորհեալի իր դիրքը երկար չաւեց: Քաղաքին մէջ շուրջ յիսուն հայ ընտանիքներ կային: Երբ լսեցին տարագիրներուն ժամանումը, մէկտեղուեցան եւ անմիջապէս անկողիններ հասցուցին զօրանոց, թիւով քառասուն, եւ նաեւ տաք կերակուրներ: Իրիկուան դէմ երբ քաղաքապետը եկաւ, զգացին թէ այնքան ալ գէշ ձեռքերու մէջ չեն գտնուիր: Մարդուն կարճ յայտարարութիւնը եղաւ.

— Ձեր մասին եկած հրամանը որոշ չ'ըսեր թէ ինչպէս պէտք է վարուիլ ձեզի հետ: Ըսուածը այն է, որ... բայց աւելի լաւ է որ կարգամ եւ իմանաք:

Թուղթ մը հանեց գրպանէն եւ կարդաց.— «Պուլտէն ձեզի ղրկուած հայերը հսկողութեան տակ պէտք է ապրին Չանկըրըի մէջ: Կրնան իրենց տուները նամակ գրել, պայմանով որ կարճ ըլլայ»:

Թուղթը գրպանը դրաւ եւ շարունակեց խօսիլ.

— Հսկողութեան տակ՝ չի նշանակեր բանտարկուած: Որքան կը հասկնամ, արգելք մը չկայ, որ չըջիք քաղաքին մէջ: Բայց որովհետեւ այնքան ուստիկան չունինք որ ընկերանայ ամէն մէկուդ, աւելի լաւ է որ պզտիկ խումբերով եւ կարգով իջնէք քաղաք: Աւելի մանրամասնութիւններ պահանջած եմ: Յնոր կարգադրութիւն, այս է ձեր վիճակը:

Եւ իմանալով որ հռչակաւոր Տալ Քեաֆն ալ խումբին մէջ կը դտնուի, յարգանքով մօտեցաւ Տիրան Քէլէկեանին եւ կ'ուզէր ձեռքը համրուրել, մինչ Քէլէկեան, ամօթխած, ձեռքը ետ կը քաշէր ու կը պահէր: Քառասունի շուրջ, համակրելի դէմքով մարդ մըն էր քաղաքապետը: Անոր մեկնելէն ետք, բացատրեց Քէլէկեան.

— Այս շրջանի երեսփոխանը Իթիլաֆական էր (Իթթիհատի հակառակորդ կուսակցութիւնը, «Սահմանադիր Ազատական») այդ սրտաճատով յաջողած են քաղաքապետը իրենց կուսակցութենէն նշանակել: Արդէն տեղացի հայերը չէին կրնար այնքան ազատ եւ արագ շարժիլ, եթէ իր հաւանութիւնը չունենային: Կը մնայ հասկնալ թէ ինչ դոյն ունի տեղւոյս գինուորական հրամանատարը, որմէ շատ բան կախուած է...

Այս տեղեկութիւնները որոշ չափով հանգստացուցին միտքերը եւ ամէն ոք տարուեցաւ «առտնին» հոգերով: Անկողինները բաւարար չէին: Երկուքով-երեքով պէտք էր

բաւարարուիլ մէկ վերմակով: Եղանակը այնքան ցուրտ չէր, բայց սրահին ապակիները կտտրտուած ըլլալուն, սաստիկ հով մը ցրտութիւն կը բերէր: Օրերով ձերմակեղէն փոխած չըլլալուն, ոմանց համար դժուար էր հանգիստ մնալ: Հոգեկան տագնապները նուազած, Փիզիքական տաղտուկները կը տիրապետէին:

Առաջին գիշերը համեմատաբար լաւ տրամադրութեամբ անցուցին: Պոլսոյ բանտին մէջ կրուած յոգնութիւններէն եւ շոգեկառքին ցաւցնող ցնցումներէն ետք, երանութիւն թուեցաւ հանգիստ ներքնակներու վրայ երկարիլ ամբողջ հասակով, փոյթ չէ թէ երկուքով-երեքով մէկ վերմակ ըլլար: Խաղաղութիւնը իջաւ հոգիներուն վրայ, երբ, չես գիտեր ուրկէ, թուղթեր եւ բացիկներ ձարուեցան եւ իւրաքանչիւրը կրցաւ գրել իր տունին «ողջ առողջ» ըլլալը եւ ուր գտնուիլը:

— Ես Վարուժանը ունիմ անկողնակից, բարձր լսուեցաւ Սեւակին ձայնը մութին մէջ, յուսամ, յանուն Յեղին Սիրտին, մեր պառնասեան խաղաղութիւնը խանգարող չի գտնուիր...

— Յեղին սիրտը ես ապաշտ է ուրեմն, որպէսզի երկու հոգիով ամբողջ անկողին մը գրաւէ եւ մեզ այս վիճակին մատնէ, բողոքեց մէկը հեռուէն, որ յուսահատօրէն կը փորձէր վերմակի մը ծայրը իրեն քաշել...

Ռուբէն շարունակեց դեռ խօսիլ, ցած ձայնով երկար խօսեցաւ ժպիտ մը բերելու համար Վարուժանի դէմքին, որ կղպուած ու լուռ կը մնար տեւաբար: Ձերբակալուած վայրկեանէն ի վեր լուռ էր: Գիշերը առաջացաւ: Ձայները լռած էին: Խուրմփոցներ կը լսուէին:

— Գրաւի կու գա՞ս, խռկացողը Բէչեանն է, ըսաւ Ռուբէն Վարուժանին, բայց պատասխան չառաւ:

Գլուխը բարձին դրաւ եւ լռեց: Շատ ետքն էր, որ Վարուժան, գլուխը բարձրացուցած, ըսաւ:

— Ռուբէ՛ն, Վերօնս կարօտցայ... :

— Հապա ես կեւո՞նս, ըսաւ Ռուբէն եւ միւս կողմ դարձաւ :

Յայտնի չէ, թէ ամբողջ գիշերը երկու բանաստեղծները կը քնանայի՞ն, թէ բաց աչքերով կ'երազէին, իրարմէ պահելով իրենց լուռ արցունքները...

Առտուն, գիշերուան լաւատես տրամադրութիւնները տւելի լայնցան : Դժգոհելու մասնաւոր պատճառ մը չկար : Աքսորականներ էին, ոչ բանտարկեալներ : Իրենց բնակարանին դժնետեսիլ երեւոյթն էր միայն, եւ ջախջախուած պատուհանները, որ դժնդակ պատկեր մը կու տար վայրին : Այլապէս ուրիշ պատճառ չկար սղբալու : Պահակները, առանց զէնքի եւ սուլինի, տանելի տեսք մը ունէին եւ լաւ կը վարուէին իրենց հետ : Երկու հոգի հաւաքուած նամակներն ու հեռագիրները նամակատուն տարին ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ : Համայնքին անտեսականը կազմակերպուեցաւ կեդրոնական պիւտճէ մը ստեղծելով : Ունեցողը տուաւ ընդհանուր գանձին որքան որ կրնար : Դրամ չունեցողներ կային, անակնկալ ձերբակալութեան պատճառով : Բիւզանդ Քէչեանն էր սր հաստատեց օրէնսդրութիւնը :

— Ճաշերուն՝ ընդհանուր հաւասարութիւն : Դրամ տուողի կամ չտուողի հարց չկայ : Գալով անհատական ծախքերուն, սիրակէթ եւայլն, ամէն ոք իր գլխուն :

— Ուրեմն սահման ծխելեաց՝ գրպան իւրեանց, արձագանգեց Սեւակ իր բնական շէնութեամբ :

Չորս հոգի ընտրուեցան շուկայէն պարէն բերելու : Կերակուր եփելը ետքի ձգուելով, որոշուած էր առայժմ գոհանալ չոր ուտելիքներով :

— Գիւղացիներուն հետ չսակարկել, պատուիրեց Քէչեան շուկայ գացողներուն, խանութպանները ինչ որ ուզեն տուէք : Խորամանկ բայց նոյն ատեն պարզամիտ մար-

դիկ են Անատոլուցիները: Անկարեւոր չէ որ տեղացի թուրքը լու կարծիք կազմէ մեր մասին:

Քէլէկեան այդպէս չէր մտածեր: Ըսաւ.

— Սիրաշահեւու փորձերը օգուտ չունին: Անհատական տրամադրութիւնները ինչ ալ եղած ըլլան, ասոնք կուրորէն պիտի ենթարկուին կեդրոնէն եկած հրամաններուն: Կրօնական մոլեռանդութիւնը եւ Կառավարութեան որոշումներուն հանդէպ գետնամած հնազանդութիւնը հաւասար կ'ապրին թուրքին մէջ: Ես թուրքը կը ճանչնամ...

— Կրնայ ըլլալ, առարկեց Քէչեան: Բայց քաղաքավարութիւնը երբեք վնաս պատճառած չէ քաղաքականութեան: ԾՅ-ի ջարդերուն ալ, հրաման տուողը Համիտն էր, բայց ամէն տեղ նոյն ուժգնութեամբ չիրագործուեցան ջարդերը: Որոշ վայրեր նոյնիսկ չենթարկուեցան հրամանին:

— Եթէ Իթթիհատի մարդիկը մօտէն ճանչնաս, Համիտը պիտի փնտռես, ինքնիրեն եզրակացուց Քէլէկեան: Թուրք ժողովուրդին մէջ դեռ մնացող մարդկայնութեան ծիւերն անգամ չորցուցած են ասոնք: Ասոնք թուրք ալ չեն: Իթթիհատի մարդիկը թուրքէն զատ ուրիշ ցեղ մըն են: Ասոնց արմատը գտնելու համար մինչեւ Ասիոյ խորերը պէտք է երթաս կամ միջնադարեան ժամանակները: Մուհամմէտի կրօնքն ալ անաղարտ չէ ասոնց մօտ: Մովսէսի կրօնքէն Իսլամին դարձած տէօնմէներու ջոլիբ մըն ալ կայ իրենց մէջ: Միշտ խրտչած եմ կուսակցութիւններէն, գիտես: Բայց Իթթիհատը ճանչնալէս ետք, անդամագրուեցայ Իթիլաֆին պարզապէս ասոնց դէմ պայքարելու համար, բայց աւաղ, Իթիլաֆը տկար դուրս ելաւ եւ մեր Հնչակեաններն ալ անոր զոհ գացին:

— Իսկ Դաշնակցականները որ յաղթական Իթթիհատին հետն էին, ի՞նչ շահեցան:

— Ասոնք հիմա Այաշի բանտին մէջ շահու-վնասի իրենց հաշուեկշիռը ընելու վրայ են, ըսաւ Քէլէկեան, հեզ-

նական շեշտով, բայց իր դէմքը աւելի տխրութիւն ցոյց կու տար քան հեգնանք. . .

Իրիկուան դէմ լուր տարածուեցաւ թէ քաղաքապետը կու գայ: Մարդը աշխուժով վար ցատկեց ձիէն եւ երկու սրահներու աքսորականները խմբուեցան բակին մէջ լսելու:

— Ձեր խնդիրը նորէն ուսումնասիրեցի երէկ գիշեր, սկսաւ խօսիլ: Հսկողութեան սակ սլահելու կէտէն զատ ուրիշ բան ճշգուած չէ: Ուրեմն սուներ վարձելով կրնաք բնակիլ քաղաքին մէջ: Բայց այդ սլարադային հսկողութիւնը կը դժուարանայ: Ձեզմէ անոնք որ հանգիստ չեն այստեղ, միայն տասը հոգի, ոչ աւելի, կրնան քաղաք իջնել եւ հսկողութիւնը կը դիւրանայ: Ես մասնաւոր սենեակ մը կարգադրած եմ արդէն Տիրան Էֆէնտիին եւ իր սեզած ընկերոջ համար, եթէ փափաքի:

Քէլէկեան քաղաքավար կերպով շնորհակալութիւն յայտնեց քաղաքապետին, ըսելով որ կը նախընտրէ ընկերներուն հետ մնալ: Որուն վրայ, Տքթ. Տինսնեան մը, որ անուանի վիրաբոյժ էր եւ գործը գիտցող մարդ մը.

— Ես բժիշկ եմ, կրնամ քաղաք իջնել եւ արուեստս կիրարկել, հարցուց քաղաքապետին:

— Անշո՛ւշտ, եռանդով սլատասխանեց քաղաքապետը, եւ շատ լաւ բան մը ըրած կ'ըլլաք: Ամբողջ քաղաքին մէջ միայն չորս բժիշկ ունէինք, երկուքը զինուոր գացին: Լաւ կ'ըլլայ վաղն առաւօտ իսկ իջնէք քաղաք, եւ մեկնեցաւ:

Մատակարար յանձնախումբը — Քէչեանը այդպէս մկրտեց — քաղաքէն վերադարձաւ ուտելիքի սլաշարներով եւ լուրերով: Գնումները իշուկի մը վրայ բեռցուցած էին որուն կ'ընկերանար ոտաբոպիկ տղեկ մը: Լուրերէն գլխաւորը այն էր, որ Չանկըրըի մէջ հայկական եկեղեցի մը կայ: Քաղաքին հայերը, թիւով 185 անձ, հաշուելով նաեւ կիներն ու մանուկները, հակառակ իրենց փոքրաթիւ համրանքին, այդ ափ մը ժողովուրդը յաջողած էր ուրեմն եկե-

ղեցի ունենալ: Այս լուրը առիթ սուաւ լայն խորհրդածու-
թիւններու, Քէլէկեանին եւ Քէչեանին միջեւ:

— Այս ծով թրքութեան մէջ սլատառ մը հայութիւնը
ինչպէ՛ս կրցած է այդ եկեղեցին շինել, ըսաւ Քէչեան, կ'ու-
զէի տեսնել, բարեկեցիկ անձեր ըլլալու են:

— Եկեղեցի շինելը հարուստի—աղքատի խնդիր չէ,
միշտ շինած են, ըսաւ Քէլէկեան: Խնդիրը հոն է որ սա ցիցի
պէս տնկուած մզկիթներուն քով — եւ ցոյց կու տար հե-
ռուն, քաղաքին մէջ սիւներու պէս ցցուած մզկիթները —
իսլամը միշտ ակնածանքով դիտած է քրիստոնեայ եկեղե-
ցին:

Ուղղափառ Սիւնիին աչքով, աղօթքի վայրերը
նուիրական են: Ղուրանէն կը ներշնչուին: Իթթիհատի տե-
սաբաններն են որ խաթարեցին Մարգարէին հանդուրժո-
ղական գաղափարը, վերածելով ցեղապաշտօրէն այլա-
մերժ մոլեռանդութեան մը:

Կոմիտասն էր որ ընդմիջեց Քէլէկեանին այս կրօնա-
փիլիսոփայական ճառը.

— Պարոն Քէլէկեան, Զատիկը կը մօտենայ, խնդրե-
ցէք քաղաքապետէն որպէսզի հաւաքարար եկեղեցի եր-
թանք:

Քէլէկեանին տեղ Քէչեանը պատասխանեց.

— Խնդրանքդ թերեւս իրագործուի, պայմանաւ որ
Արեւազալի շարականները դուն մինակդ երգես, հայր
սուրբ:

— Անշուշտ, անշուշտ կ'երգէ, ուրախ բացազանչեց
Պալաքեան վարդապետը որ Կոմիտասին հետն էր այդ պա-
հուն:

Տքթ. Տինանեանը առանց ժամանակ կորսնցնելու
գործի անցաւ: Ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ քաղաք
գնաց, հրապարակի վրայ սենեակ մը վարձեց, տախտակի
մը վրայ խոշոր տառերով գրեց անունն ու հանգամանքը եւ

կախեց դրան վրայ: Բայց խոհեմութեան համար զեղչեց մահանունին եանը ու եղաւ [Տքթ. Տինան]: Երկրորդ զգուշութիւն, յարմար տեսաւ մինակ չմնալ քաղաքին մէջ: Գիշերը կը դառնար զօրանոց: Դրամը սիրող մարդ էր, բայց կեանքը աւելի կը սիրէր: Բայց երբ զգաց թէ ժողովուրդին մէջ մասնաւոր թշնամութիւն մը չի նկատեր եւ ընդհակառակը օրէ օր կ'աւելնան իր հիւանդները, սովորութիւն ըրաւ գիշերն ալ տունին մէջ անցընել: Հետեւորդներ ալ ունեցաւ:

Մէկ շաբաթը բաւեց, որպէսզի աքսորականները տանելի մթնոլորտ մը ստեղծեն: Մեծ մասամբ ծանօթներ, նոյնիսկ բարեկամներ էին արդէն, առնուազն իրենց անուններով իրարու ծանօթ: Այնպէս որ դժուար չեղաւ իրենց նիստուկացին տալ համակեցութեան ընդունելի վիճակ մը ուր ոչ ոք խորթ կը զգար եւ կենցաղային առօրեան կը թեթեւնար:

Բացառութիւն մը կար: Քիչ մը մաշած եւ անմաքուր հագուստներով քառասուննոց մարմնեղ եւ մեղմախօս մարդ մըն էր, որ աքսորականներուն մէջ ծանօթ մը չունէր եւ ոչ մէկէն կը ճանչցուէր: Եւ քանի օրերը կ'անցնէին, այս մէկին ընկերային մեկուսացումը կը շեշտուէր, թէեւ ինք, միշտ պատրաստակամ ու ծառայասէր, բոլորին կը մօտենար յայտնի խոնարհութեամբ մը, օգտակար ըլլալու մնայուն ճիգով մը: Խօսուածքէն դատելով անգրագէտ մէկն էր եւ յամենայնդէպս իր անձը դարձած էր հանելուկ մը: Քէչեանի եւ Քէլէկեանի միջեւ այս մարդուն ինքնութիւնը կը մնար լուծումի կարօտ հարց մը: Իրենց բոլոր հետազօտութիւնները ապարդիւն անցած ըլլալով, օր մը որոշեցին ջուրը աղբիւրէն խմել: Մօտեցան մարդուն եւ Քէչեանն էր որ սկսաւ.

- Դուն ո՞րտեղացի ես, բարեկամ:
- Հրամանքնիդ, ես Սուլու Քուլեցի եմ:
- Ընտանիք ունի՞ս, գործդ, անունդ կ'ըսե՞ս մեզի:

— Ինծի իթլեր միւտիրի (չուներու տնօրէն) Վարդան Փափաղ կ'ըսեն, բայց Փափաղեան եմ թուղթով եւ միւռոն ունիմ...

— Ինչ գործ է ատիկա...

— Ես, փողոցի շուները կը մեռցունեմ կառավարութեան հրամանով: Մեռցուցած շուներուս ականջները կը կտրեմ, կը տանիմ Սերայի պէֆնիներու մեծին, կը համրեն, եւ ամէն մէկ շիֆթ ականջի համար վաթսուն փարա կուտան...

— Գործդ աղէկ կ'երթա՞յ, օրականդ կը հանե՞ս:

— Օրը գիտէ, պարոնս, Աստուծոյ օրը չորս-հինգ մը կ'ըլլայ: Բայց Ռամազանի օրերուն կ'աւելնայ...

Պահ մը կեցաւ, չրթունքները կծկեց, եւ գաղտնիք մը հաղորդողի ձեւով, ըսաւ, աւելի ցած.

— Անգամ մը, պարոնս, Վարդավառի գիշերն էր, տասնըմէկ հատ...

Եւ այս սխրագործութեան համար սպասեց խօսակիցներուն հիացումին: Անոնք յայտնի չըրին իրենց զգացումը, երկիմաստ «մաշալլահ» մը ըսին միաբերան ու հեռացան: Երբ սուանձին մնացին, Քէլէկեան ըսաւ.

— Բիւզանդ, այս մարդը անունի նմանութեան մը դոհը ըլլալու է: Հաւանաբար շփոթած են գրագէտ Վրթանէս Փափաղեանին հետ որ Պուլկարիա կը գտնուի: Գաղափար մը ունիմ: Կը մտածեմ հեռագիր մը ընել թալաթին: Նախ, այս մարդը ազատելու յոյսով, ու յետոյ դաս մը տալու համար իրեն: Թող հասկնայ, թէ կրնայ մեր ազատութիւնը խլել, բայց ոչ մտային կտրովը: Եւ խօսքը գրչին միացնելով, Քէլէկեան տեղն ու տեղը հեռագիր մը խմբագրեց.

Ներքին նախարարութիւն,

Անձնապէս թալաթ փաշայի ուշադրութեան.

«Չանկըրը աքսորեալներս կ'անգիտանանք թէ ին-

չու այստեղ կը գտնուինք: Բայց Կառավարութեան մասին մեր ունեցած համարումը կը մղէ մեզ յուսալու, թէ արդար կարգադրութիւն մը մեր մասին կրնայ չուշանալ: Մինչ այդ ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք մասնաւոր պարագայ մը: Մասնորականներու մեր խումբին մէջ կը գտնուի Վարդան Փափազեան անունով մարդ մը որուն միակ զբաղումը եղած է ցարդ Պոլսոյ փողոցներէն հաւաքել թափառիկ շուները եւ այդ աշխատանքին համար վճարուիլ Քաղաքապետութենէն: Յայտնապէս, այս անձին մեզի հետ գտնուիլը թիւրիմացութեան մը հետեւանք պէտք է ըլլայ: Ուրեմն կը խնդրենք ձեր վստահութենէն որ անմիջապէս սրբապրուի այդ սխալը եւ այս խեղճ մարդը վերադարձուի իր օգտակար աշխատանքին, նախ՝ յանուն մայրաքաղաքին փողոցներուն մաքրութեան, ու յետոյ՝ դրչի մարդիկ շուներ հաւաքողի մը մակարդակին իջնելու ամօթէն զերծ մնանք»:

Ձերդ խոնարհաբար
Տիրան Քէլէկեան (Տ. Ք.)

— Տիրա՛ն, մարդը պիտի կատղեցնես այս սուր հեգնանքովդ, ըսաւ Քէչեան, կարդալէ ետք:

— Ձեմ կարծեր, պատասխանեց Քէլէկեան: Պիտի տեսնես որ լուրջի պիտի առնէ: Իթթիհատի ղեկավարներուն գլխաւոր յատկանիշը այն է, որ ղուրկ են հիւմըրի զգայարանքէն: Եւ անոնց մէջ ամէնէն բութը Թալաթն է:

Հեռագիրը ղրկեցին: Տասը օր չեղած Վարդան Փափազը ազատ արձակուեցաւ ու ղրկուեցաւ Պոլիս, առանց երբեք գիտնալու թէ ինչու բերուած էր հոն, ինչու ետ կանչուեցաւ: Մեկնած օրը Քէչեան խորհուրդ մը տուաւ անոր ահանջին.

— Բարեկամ, գիներդ բարձրացո՛ւր: Հարիւր փարա ուղէ: Կու տան...

Ռուբէն ինքն ալ սկսաւ բժշկութիւնը կիրարկել, բայց Տքթ. Տինանին սկս ճշդած չէր այցեղինը եւ ոչ ալ մնայուն տեղ մը ունէր: Սրճարան մը ընտրեց եւ դարձուց իր ժամադրավայրը: Ամէն առաւօտ Վարուժանին հետ կ'երթար այնտեղ, միշտ ոստիկանին ընկերակցութեամբ: Բերնէ բերան ծանուցուած էր եւ կու գային սրճարանէն կը տանէին Սեւակը: Մինչ Տքթ. Տինանեանին այցեղինը կանխիկ արծաթ մէճիտն էր, Ռուբէն որոշ գումար չէր պահանջեր: Կ'առնէր ինչ որ տային, առանց առարկութեան: Ռուբէնի բացակայութեան ոստիկանն ու Վարուժանը նարտ կը խաղային: Ռուբէն երբեմն բոլորովին ձեռնունայն կը վերադառնար, տեսնելով այցելած հիւանդին խեղճութիւնը: Թուրք հիւանդին եւ պարագաներուն օրհնութիւնը կ'ըլլար Ռուբէնին վարձատրութիւնը, որմէ բաժին կը հանէր Վարուժանին, խնդալով: Եւ ոստիկանն ալ տառացիօրէն չէր կատարեր հսկողութիւնը: Կը պատահէր, որ սրճարանը թողու Վարուժանն ու Սեւակը եւ ինք տուն երթայ կամ շուկայ, պայմանաւորուելով անոնց հետ զօրանոց մեկնելու ժամը: Նման պահերու, գլուխ գլխի մնացած երկու բանաստեղծները կ'անդրադառնային իրենց վիճակին.

— Որքա՞ն կը կարծես որ այստեղ մնանք, կը հարցընէր Վարուժան:

Հարցումը միշտ նոյնն էր, պատասխանն ալ միշտ նոյնը.

— Ռուսական ճակատէն կախուած է մեր փրկու-

թիւնը, կ'ըսէր Ռուբէն: Հո՛տ պէտք է ջախջախուին, որ մենք փրկուինք: Եւ Քէլէկեանին ալ կարծիքը նոյնն է: Այնքան ատեն որ թուրքերը ճերմակ դրօշ չեն պարզած, մենք այստեղ ենք, կ'ըսէ:

Ճշգուած ժամուն ոստիկանը կու գար, միասին գնումներ կ'ընէին, չմոռնալով ոստիկանին սիկարէթները, եւ կ'ելլէին գօրանոց:

— Եթէ գիտնայի թէ տարի մըն ալ պիտի տեւէ այս կացութիւնը, հոգս չէր, միայն թէ գիտնայի, ե՛րբ կը վերջանայ: Մշակականքս վերջացնելէ ետք, այլեւս մեր արքաներուն հետն էի, նախընտրաբար Մեծն Տիգրանը, ինչպէս կը սիրէր ըսել Զօհրապ: Բայց այս ընդմիջումը խանգարեց կարգը...

— Արքաները մոռցա՞ր, հարցուց Սեւակ:

— Ոչ, միշտ արքաներուն հետն եմ, որովհետեւ դիւցազներգութիւն մըն էր մտադրութիւնս եւ կը մնայ: Բայց այս անորոշութիւնը կը խանգարէ: Եթէ գիտնայի թէ ժամանակ ունիմ այստեղ, փոյթ չէ թէ աննպաստ պայմաններու մէջ, կրնայի փոխել ներչնչումիս ուղղութիւնը...

— Դէպի ո՞ւր, ըսաւ Ռուբէն:

— Միշտ արքաներուն: Այս աքսորը սկսած օրէն ի վեր կը չարչարուիմ Արշակ Բ.ով...

— Երնէ՛կ քեզի, Վարուժան, ըսաւ Ռուբէն բարի նախանձով, երնէ՛կ՝ որ կը յաջողիս իշխել ներչնչումներուդ, անոնց ուղղութիւն տալու աստիճան: Ես, երբ մտածում մը կամ ապրում մը ունենամ, անմիջապէս կ'իյնամ անոնց բռնակալութեան տակ, եւ չեմ ազատիր մինչեւ որ դուրս չգան: Եւ այն աստիճան, որ տպուելէ ետք կը տեսնեմ որ ժամանակ չեն թողած ինծի որպէսզի մշակեմ ինչպէս որ հարկն է...

Եւ աքսորական բանաստեղծները, ամէն մէկը անձ-

նատուր իր ներքին մտածումներուն, լուռ ճամբայ ինկան դէպի զօրանոց, ոստիկանն ալ իրենց առջեւէն...

**

Երբ առաջին նամակներուն եւ հեռագիրներուն պատասխանները սկսան գալ, որոշ հանդարտութիւն մը տիրեց աքսորեալներուն մէջ: Մասամբ քաղաքասլետին բարեացակամ վերաբերումին հետեւանք, եւ մասամբ տեսնելով որ անվնաս մարդիկ են իրենց հսկողութեան յանձնուած անձերը, ոստիկանները թուլցուցած էին հսկողութիւնը: Երեքով-չորսով կամ աղբիւրին մօտն էին, կամ շուկաները, առանց տեսանելի հսկողութեան մը:

— Յայտնի ըլլալ սկսաւ, եզրակացուց Քէչեան, այստեղացի ենք պատերազմի ամբողջ տեսուղութեան:

Բայց եթէ միօրինակ եւ ոչ անտանելի օրերը սկսան, վրայ հասաւ ամէնէն դաւադիր եւ մաշեցնող վտանդը — ճանճրոյթը: Գէշ աղէկ վարժուած էին աւօրեային, բայց անորոշութիւնը ժանգ կը կապէր հոգիներուն վրայ: Ապագան դադրած էր սուր սպառնալիք մը ըլլալէ: Միայն անհանգիստ ներկան էր, անհամբեր սպասումի իր մըղձաւանջով, որ կ'այլափոխէր ամէն մէկուն դիմագիծը: Միայն Վարուժանն ու Ռուբէնն էին ճանճրոյթէ չտառապողները: Ռուբէն գլուխ քերելու ժամանակ չունէր, որովհետեւ Տքթ. Տինանեան սկսած էր իրեն դրկել յաւելեալ հիւանդները: Իսկ Վարուժան, դպրոցականի տեսարակ մը գտած, ետեւ ետեւի կը շարէր իր «Մշակականք»-ին հնչեակները: Անգամ մը ըսաւ Ռուբէնին.

— Առանց զինուոր ըլլալու եւ գէնք դործածելու, կ'երեւի մեր այս վիճակով մենք ալ մեր բաժինը կը բերենք պատերազմին: Մեզի պարտադրուած այս վիճակը զմեզ կը դարձնէ կրաւորական ռազմիկներ: Գիտնայինք

միայն թէ ինչ դրութեան մէջ կը գտնուին Այաշի մեր ընկերները: Երանի մեր դրութեան մէջ գտնուէին:

— Կը կատարածիմ, ըսաւ Ռուբէն: Նախ, Այաշի քաղաքապետը մերինին պէս Իթիլաֆական չէ, այլ կծու Իթիլաֆական: Իմացած եմ որ աւելի խիստ հսկողութիւն կայ անոնց վրայ: Տեղացի հայերէն մէկը Այաշ դործ մը ունէր, քանի մը օրով հոն գնաց եկաւ: Բերած լուրերը վատ են: Մերինները ուղղակի բանսն են: Այստեղի մեր ազատութիւնը չունին:

Հանդուրժելի այս աքսորը յանկարծ դոյնը փոխեց, երբ Պոլսէն վերադարձաւ Իթիլաֆական տեղական մասնաձիւղին քարտուղարը, Օղուզ ձեմալ: Յիսուննոց մարդ մըն էր Օղուզ, բաւական դարգացած եւ Չանկըրըի երեւելիներէն: Գուլպայի համեստ գործատուն մը հիմնած էր քաղաքին մէջ ուր միայն թուրք աղջիկներ կ'աշխատէին: Հակառակ որ երեսփոխանական ընտրութեան մէջ պարտուած էր Իթիլաֆական իր մրցորդէն, դարձեալ կը համարուէր քաղաքին թիւ մէկ անձնաւորութիւնը, շնորհիւ Իթիլաֆականի յենարանին: Հայ աքսորականներու Չանկըրը հասած օրը Օղուզ Պոլիս կը գտնուէր Գերմանիայէն ապսպրուած հիւսուածեղէնի մեքենաները ստանձնելու եւ այդ պատճառով շուրջ ամիս մը կը բացակայէր: Հիմա կը վերադառնար գրպանին մէջ լիազօրագիր մը որով բացարձակ տէրը կը դառնար աքսորեալներու ճակատագրին: Պատերազմի հետեւանքով կախակայուած էին սահմանադրական բոլոր իրաւունքները եւ քաղաքապետն անգամ ենթակայ կը դառնար Օղուզ ձեմալին:

Սեղմումները սկսան: Քաղաք իջնելը բացարձակապէս արգիլուեցաւ: Բացի բժիշկներէն եւ գնումներու համար անհրաժեշտ երթեւեկներէն, հայ մտաւորականները դատաւարտուեցան փակուած մնալու զօրանոցին մէջ: Աւելցուեցաւ նաեւ սահակ ոստիկաններու թիւը:

Ռուբէնի բացակայութեամբ օրերը դարձան ժանիւնին համար անվերջանալի Գողգոթա մը: Մինակ էր, միս մինակ: Ռուբէնի մտերիմ բարեկամներէն զուր էր օգնութիւն սպասել: Անոնց տուներն ալ սուգի տուներ էին: Գաղտնիք չկար այլեւս եւ սարսափը ընդհանուր էր: Պոլսէն զատ Թուրքիոյ բոլոր քաղաքներէն ու դիւղերէն հայերը զանգուածաբար կը տեղահանուէին ու կը քշուէին դէպի Միջագետք: Երկար կը մտածէր եւ իրականութեան հետ չէր կրնար հաշտուիլ ժանիւն: Ի՞նչպէս կարելի էր միլիոնաւոր մարդիկ մէկ անգամէն խլել իրենց տուներէն ու այգիներէն եւ ոչխարի հօտերու պէս տանիլ հեռուները: Որքան ալ փորձէր կատարուածին զուգահեռ նախընթացներ յիշել պատմութենէն, չէր յաջողեր: Եւ այս բանը կը կատարուէր իր հայրենիքին աչքին առջեւ, անոր բացայայտ թոյլտուութեամբ, եթէ ոչ մեղսակցութեամբ: Կ'ամչնար Գերմանացի ըլլալուն: Հրապարակներուն վրայ գերմանական ինքնաշարժները, համազգեստները կը

վխտային: Գերմանական ռազմանաւերն էին որ ապահովեցին Տարտանէլի յաղթանակը, դեսպանատան երթեւեկութիւններուն ընթացքին հոն կը հանդիպէր զինուորներու, սպաներու, զօրաւարներու: Չէի՞ն դիտեր, չէի՞ն տեսներ:

Յետոյ, ընդհանուրէն կրկին կու գար մասնաւորին — անձնականի՛ն — Ռուբէնին հետ տարուած էին բազմաթիւ բժիշկներ, դիտուններ, Գերմանիա սուսած մասնագէտներ, դերման մշակոյթը իւրացուցած մասուորականներ, կրօնաւորներ: Ի՞նչպէս կարելի էր տեսնել այս ամէնը եւ լուռ մնալ: Գուցէ իրապէ՞ս չէին դիտեր: Դեսպանէն խնդրած ժամադրութիւնն ալ չկայացաւ, որպէսզի բարձր ձայնով պատմէ այս բոլորը, խմացնէ թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ երկրին մէջ, դերման ազգին պատիւը ազարտող ինչ խժոժութիւններ կը կատարուին: Այո, անկարելի է որ դերման ազգին պատիւը մարմնացնող դեսպան մը գիտնայ եւ չբողոքէ: Դեռ երէկ, Սաթենիկին ազգական պատանիի մը պատմածը: Երկու օր իր տունը մնաց տղան: Տրապիզոնէն փախստական այդ պատանին ինչե՛ր պատմեց: Անհաւատալի խժոժութիւններ, անգէն եւ անմեղ մարդոց վրայ, չինայելով նոյնիսկ կիներուն, մանուկներուն: Կարելի ըլլա՛ր այդ տղան ուղղակի դեսպանին տանիլ որ անձամբ պատմէ աչքովը տեսածները: Անդրադարձաւ իր անհեթեթ մտածումին: Ինքը հարազատ գերմանացի աղջիկ, ահա երեք շաբաթ է ոչ իսկ պատասխան ստացած էր իր նամակին, դեսպանը ժամանա՞կ պիտի տայ հայ տղայ մը լսելու...

Ուրիշ պահեր, մտածումին ուղղութիւնը կը փոխէր եւ հակառակ կողմէն կը մտածէր: Մեծն Գերմանիոյ դեսպան մը անկարելի է որ տեղեակ չըլլայ կատարուածէն: Երկաթուղիներուն ցանցը կը գտնուի գերման բանակին հսկողութեան տակ: Մեծ քաղաքներուն մէջ իրենց տեսածները անկարելի է որ դեսպանին խմացուցած չըլլան:

Ուրեմն դեսպանը տեղեակ է ու լուռ կը կենայ, կը մտածէր Ժանին դեսպանատուն մտած վայրկեանին եւ ծունկերը կը կ'թոտէին, տեսողութեան առջեւն սեւ շղարչներ կ'անցնէին: Յոյսը կը նուազէր, բայց ինք յամառօրէն կը շարունակէր դիմել:

Այլեւս ծանօթ ներկայութիւն մը դարձած էր ըստասման սրահներուն մէջ առօրեայ այցելութիւններով: Յարգանքով կը բարեւէին ու կ'անցնէին: Ռաֆայէլլան այլեւս չտեսաւ անոր վերջին այցելութենէն ետք: Իրիկուն մը աղջիկը տուն եկաւ, քանի մը անկարեւոր լուրեր տըւաւ, անկէ ետք չերենալու համար: Նոյնիսկ դեսպանատան մէջ փորձեց բայց չկրցաւ հանդիպիլ անոր: Պատահմունք չէր կրնար ըլլալ: Որոշապէս աղջիկը զգուշացուած էր եւ չէր ուզեր կապ պահել Ժանինի հետ: Արդէն երբ տուն եկաւ, խուսափողական ու երկչոտ էր իր պատասխաններուն մէջ: Ռաֆայէլլայէն իմացաւ թէ Մեմտուհի միջամտութեամբն է որ Ռուբէն քանի մը օր պահուած է ոստիկանատան մէջ: Եւ այդ մէկն ալ ըրած է ոչ թէ անձնապէս դիմելով Պէտրի Պէյին, այլ Հարպիէյի հաղարապետին խողովակով: Հիմա այլեւս կարեւորութիւն չունէին այդ բաները, երբ գիտէր թէ ուր է Ռուբէն եւ ինչ պայմաններու մէջ: Բայց եւ այնպէս հաճելի էր գիտնալ թէ Մեմտուհի փորձ մը ըրած է օգնելու իր բարեկամին: Իսկ Ռուբէնի կարճ բացիկները Չանկըրիէն, բան մը չէին ըսեր: Կարծես օդափոխութեան գացած ըլլար եւ գտնուած վայրը կը նկարագրէր, միշտ իր գուարթ բնաւորութեան հաւատարիմ, թէեւ, ի՞նչ կարելի էր սպասել ազատութիւնը կորսնցուցած մէկու մը դրչէն:

Սաթենիկին պատուէրներ տալէ ետք, դարձեալ գընաց դեսպանատուն: Այդ շէնքը իր «սլաշտօնատունը» եղած էր այլեւս: Կատարեալ ճշգրտահաստութեամբ կ'երթար այնտեղ, որոշ գործ մը կատարողի գիտակցութեամբ: Եւ այդ գործը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ սպասել: Սպասել նա-

մտկին պատասխանին: Այլ պատասխանին ուշացումը երկիմաստ եւ հակասական վիճակներ կը ստեղծէր իր մէջ: Դեսպանը ինչո՞ւ լուռ էր: Բանակ մը քարտուղարներ ունէր: Երկու բառով կրնար անոնց բացատրել ըսելիքը եւ անոնք կը խմբադրէին քաղաքավար պատասխան մը: Իր ուզածը պարզ ունկնդրութիւն մըն էր: Կրնար մերժել կամ ընդունիլ: Ի՞նչ իմաստ ունէր այս ձգձգումը: Բայց տեսակցութեան խնդրանքը պատճառարանեալ էր: Ռուբէնին աքսորը կար: Թերեւս դեսպանը միջոցներ կը խորհի, թերեւս թուրք կառավարութեան հետ բանակցութեան մէջ է: Պէտք է որ դեսպանը դրական կամ ժխտական ըսելիք մը ունենայ իրեն, որպէսզի կարենայ շնորհել այդ ունկնդրութիւնը: Դժուարութիւնը թուրքերէն կու գայ, ոչ դեսպանէն:

Այս հաւատքով մտաւ դեսպանատունէն ներս: Այս անգամ սպասելու սէտք չունեցաւ: Նոյն արարողապետը տնկուեցաւ սոջիւը եւ յայտարարեց.

— Տիկին Սեւակ, կանչուած էք ունկնդրութեան, հաճեցէք հետեւիլ ինձի:

Երկրորդ յարկ մը բարձրացան, նրբանցքներէ քալեցին ու կանգ առին կաշեպատ դրան մը առջեւ: Պաշտօնեան դուռը բանալով ժանիկը ներս մտցուց եւ դուռը փակեց, ինք դուրս մնալով: Լայն սեղանի մը առջեւ միակնոցով երխասարդ մը նստած էր որ անմիջապէս ստքի ելաւ եւ հրաւիրեց ժանիկը որ նստի: ժանիկն իսկոյն հասկըցաւ որ դեսպանին առջեւ չի դռնուիր: Հեռուէ հետուտեսած էր դեսպանին դէմքը եւ կը ճանչնար, թերթերու լուսանկարներէն: Դեսպանը աւելի տարեց էր եւ յաղթանդամ: Այս մէկը դեսպանատան առաջին քարտուղարն էր, Փօն Նէօրաթ, երխոսասարդ վիսանապէտ մը որ հետագային շատ սլիախ յառաջդիմէր ասպարէզին մէջ, Հիթլէրի նախարարական կազմին մաս կազմելու աստիճան:

— Դեսպան Վանկենհայմ կարգաց ձեր նամակը, ըսաւ Ծօն Նէօրաթ, ես ալ կարգացի: Կը շնորհաւորեմ ձեր մաքուր ոճը եւ բարձր զգացումները:

Ժանին լուռ էր: Այս յառաջաբանէն ետք, միւսը շարունակեց.

— Ձեր ամուսինը, Տոքթ. Ռուբէն Չիլինկիրեան, Օսմանեան հպատակ է: Մենք իրաւունք չունինք Թուրքիոյ ներքին գործերուն միջամտելու:

— Բայց ես գերմանացի եմ, զաւակներ ունիմ, ըսաւ Ժանին անտարբեր:

— Կը սխալիք տիկին, ամուսնութեամբ՝ դուք ալ ընդունած կ'ըլլաք ձեր ամուսնին հպատակութիւնը, ինչպէս ձեր զաւակները:

Եւ անմիջապէս յետոյ, աւելի մեղմ:

— Այլ կ'ըլլար կացութիւնը, եթէ տարիներով Զուլցերիա սպրած չըջանին Զուլցերիական հպատակութիւն ընդունած ըլլար ձեր ամուսինը, ինչ որ իրաւունք կրնար տալ մեզի միջամտելու:

— Բայց ես կ'ուզէի դեսպանը տեսնել անձամբ, անկարելի^օ է:

— Անկարելի չէ: Բայց յառաջիկայ տասնըփնգ օրերուն համար իր ժամանակացոյցը փակուած է: Անկէ ետք կարելի է օր մը ճշդել: Բայց իմ բերնովս դեսպանը կը խօսի արդէն: Ուրիշ ըսելիք չունի...

— Ես կ'ուզեմ դեսպան Վանկենհայմը տեսնել:

— Ձեր իրաւունքն է: Ինչպէս ըսի, Յունիսի վերջերուն համար կրնանք օր մը ճշդել, եթէ հաւանի, եւ վըստահ եմ, պատճառ չունի մերժելու: Մինչ այդ լիազօրուած եմ ձեզի յայանելու որ դուք եւ ձեր զաւակները կը դատուիք գերմանական դրօշին պաշտպանութեան տակ: Ձեր ամուսնութիւնը, Թուրքիայէն դուրս, օտար հողի վրայ կատարուած ըլլալուն, դուք կը պահէք գերմանացիի ձեր հան-

դամանքը եւ ապրուստի համար իրաւունք ունիք օգտուելու գերմանական Քօփերաթիվէն, եթէ պէտք զգաք:

— Բայց ամուսի՛նս, ամուսի՛նս, ճչաց ժանին, ո՞ւր է ամուսինս, ո՞ւր է, ի՞նչ կ'ըլլայ, ի՞նչ պիտի ընեն... .

— Ուրիշ ըսելիք չունիմ, տիկին, եւ չեմ սիրեր կրկնութիւններ ընել: Որքան գիտեմ, ձեր ամուսինը արտօր կը մնայ իր ընկերներուն հետ եւ իր կեանքը վտանգուած չէ: Պատերազմի դժուարութիւններն են: Համբերող պէտք է ըլլալ եւ սպասել:

Փօն Նէօրաթ ոտքի ելաւ, լռելեայն հրաւիրելով ժանինը որ նոյնը ընէ: Իսկ ժանին, դուրս ելլելէ առաջ պահ մը կեցաւ եւ հարցուց նոյն վրդովալի ձայնով.

— Դեսպա՛նը, ե՞րբ պիտի տեսնեմ:

— Այդ մասին ապահով զգացէք, անմիջապէս որ տրամադրելի ժամանակ ունենայ: Դուք այստեղ գալու պէտք չունիք: Մենք կ'իմացնենք ձեզի:

Փօն Նէօրաթ, որուն մէջ սկսած էր արդէն գործել ապագայ դիւանագէտը, պէտք տեսաւ մասամբ հանդարտեցնել խեղճ կնոջ ջղային վիճակը եւ փափկօրէն ծեծելով անոր ուսը, կրկնեց, ճամբու դրած տանն.

— Այսօր իսկ կը ստանաք ձեր քարդը, որով իրաւունք կ'ունենաք մեր Քօփերաթիվէն օգտուելու ձեր տունին պէտքերուն համար: Արհամարհելի առաւելութիւն մը չէ այս մէկը: Կեանքը հեազհետէ կը դժուարանայ երկրին մէջ: Քօփերաթիվով դուք ապահոված կ'ըլլաք ձեր ընտանիքին անտեսութիւնը... .

Ժանին չլսեց: Աւելի ճիշդը չհասկցաւ լսածը: Գինովի պէս դարձաւ տուն:

Քիչ մը Լեւոնիկին հետ խաղալէ եւ Շամիրամին շորերը փոխելէ ետք — Վարսենիկը ճամբուած էր Մայիսի ամսականը լրիւ ստանալով — նստաւ գրելու: Առաջին նամակը Ռուբէնին էր: Իրական զգացումներուն եւ մտա-

Հողութիւններուն բոլորովին ներհակ՝ լաւատեսութեան գունաւորում մը տուաւ նամակին: Խարողին խարող ու կէս՝ ինքն ալ հետեւեցաւ Ռուբէնին ռազմավարութեան: Ամէն ինչ կարգին է: Լեւոնը եւ Շամիրամը կատարելապէս հանգիստ են: Բանի մը պէտք չունին: Դեսպանատունէն աշխատանք կը տարուի որ Պոլիս վերադարձուի: Մեմտուհը չէ տեսած, բայց գիտէ որ ան ալ կ'աշխատի Ռուբէնին համար: Աղուոր սուտերու շարք մը...

Երկրորդ նամակը նոյնքան դիւրին չեղաւ: Մօրը կը գրէր: Ամէն տողէ ետք, գրիչը դադար կ'ունենար: Կը յիշէր ընտանիքին ընդդիմութիւնը իր ամուսնութեան, եղբօրը զայրոյթները «արեւելքցի»ի մը հետ կապուած ըլլալուն, հօրը քէները, մօրը խրատները: Եւ հիմա, իր կացութիւնը հաստատումը չէ՞ր անոնց յոռետեսութեան: Ի՞նչ երեսով պիտի գրէր պատահածը: Կը պատկերացնէր անոնց դառնութիւնը, զայրոյթները. — «Քեզի չըսի՞նք, յիմար աղջիկ»: Այո, սէրէն կուրացած առաւ այդ քայլը, ոտնահարելով ծնողական ամէն հեղինակութիւն, ամէն արգելք: Եւ հիմա...

Կրցածին չափ մեղմացուց կացութիւնը, պատմելով միայն չոր իրողութիւնը եւ «առժամեայ» բնոյթ մը տալով եղածին: Բայց բոլոր զգուշաւորութիւնները չկրցան խաբել Տիկին Արէլը, որ մայրական բնազդին ուժով կուահեց թէ աղջիկն ու թոռները նեղ օրերու մէջ են ու պէտք ունին իրեն: Ամուսինին հետ գիշեր մը խորհրդակցելէ ետք, առաւօտ կանուխ, հեռագրեց աղջկան թէ նոյն օրն իսկ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պոլիս: Ժանին չուրախացաւ այս լուրէն, յանցապարտութեան զգացումով: Ի՞նչպէս նայէր մօրը երեսը, քանի որ, ուշ կամ կանուխ, պիտի յիշուէին նախամուսնական վէճերը, անխուսափելիօրէն:

Թալաթի հետ վերջին տեսակցութենէն ետք հիմնովին յեղաշրջուեցաւ Զօհրապի ներաշխարհը: Մտածումները խառնակ, զգացումները շփոթ: Զօհրապը Զօհրապ չէր այլեւս: Վարդգէսն ալ նկատած էր այդ փոփոխութիւնը: Սովորաբար ինքն էր Զօհրապէն խելք հարցնողը, ստեղծուած հարցերուն համար լուծում փնտռողը: Բայց դերերը շրջուած էին հիմա: Զօհրապն էր որ յաճախ կը հարցնէր Վարդգէսին. — «Ի՞նչ ընել, ի՞նչ ընել...»: Յնցումը շատ ուժգին եղած էր: Անկումի մը կամ բախումի մը հետեւանքով ստեղծուած մկանային ճմլուածքի մը պէս, որ առաջին րոպէներուն ցաւ չի պատճառեր բայց որ ատեն մը ետք կը կապուտնայ, կ'ուռի եւ կը չտրչարէ՝ Թալաթի խօսքերը աճելով աշխատեցան Զօհրապի մէջ ու մնացին սյնտեղ բուլթ ցաւով մը: Ի՞նչ վայրագ էր դէմքը, եւ ի՞նչ շնական յանդըգնութիւն մը կար իր հեգնանքին մէջ երբ կը խօսէր կատարուածին մասին: Ոչ միայն չփորձեց հերքել տեղահանութիւնները, այլ «արարներուն հետ ապրելու» ծրագիրներ պարզեց: Ուրեմն ոչ ոքէ վախ ունի Թալաթ այդպէս խօսելու համար...

Պործատեղիի իր աշխատասենեակին մէջ փակուած, գլուխը ամբարուն մէջ, երկար կը մնար Զօհրապ ու չէր կրնար ելքի ճամբայ մը գտնել: Ամայի կղզիի մը մէջ ինկած միայնակ մարդն էր, նաւաբեկութեան ցնցումին ազ-

դեցութեան տակ ու դեռ չէր կրնար կազմնորոշուիլ: Քանի մը Իթիլաֆական պարտալլոխներու հետ տեսուեցաւ եւ գրաց անոնց սմբած վիճակը: Նոյնիսկ մտածեց զազտնի տեսակցութիւն մը ունենալ դերման դեսպանին հետ եւ անոր օգնութիւնը խնդրել, բայց անմիջապէս անդրադարձաւ այդ ձեռնարկին ասպարդիւն ըլլալուն, նոյնիսկ վտանգաւոր: Այդ տեսակցութեան յաջորդ վայրկեանին՝ Թալաթի ականջն էր, եւ «օտարներու հետ շփման մէջ գտնուելու» յանցանք մը՝ անոր աչքին: Ու դեռ Վարդգէսը իր «ինչ ընել»ներով...

Նորէն մէջտեղ հանեց իր ծոցի տետրակը, որ միշտ գրպանը կը պահէր: Առաջին էջին վրայ գրած էր. — «Նօթեր իմ մահուընէս վերջը ի հարկին հրապարակուելու համար, երբեք անկէ առաջ»: Շուրջ տարի մը առաջ սկսած էր այս նօթատետրը, որուն 40 էջերը լեցուած էին կապար մատիտով: Զօհրապ աւելի կը թղթատէր էջերը: Գրելու փափաք չունէր, բայց կարդացածներէն կը հետեւցնէր թէ 5-6 ամիսներու ընթացքին ինչ թաւալղլոր անկումներ ունեցած են իր տրամադրութիւնները եւ թէ ժամանակը ինչ ահաւոր վերիվայրումներ ստեղծած է հայ կեանքէն ներս: Կարդաց էջ մը, գրուած 16 Օգոստոս 1914: Երեքով անկապ գրոյց մըն էր, Վարդգէսին եւ Արմէն Գարոյին հետ, Մեծ Կղզի, իր ամառանոցին մէջ: Արմէն Գարօն էր որ առաջարկեց.

— Եկէք գուշակութիւններ ընենք եւ գրաւ բռնենք:

— Լաւ, ըսաւ Զօհրապ, բայց ամէն գրաւ պարգեւի մը իրաւունք կու տայ շահողին: Կորանցնողը ի՞նչ պատիժ պիտի կրէ, շահողը ի՞նչ պիտի ունենայ:

— Կորանցնողը մեծ ճաշկերոյթ մը կու տայ Թոքաթլեանի մէջ եւ շահողը իր ուզած անձերը կը հրաւիրէ, մինչեւ 12 հոգի:

Համաձայնեցան: Արմէն Գարօ պատրաստեց հարցարանը, եւ իրենցմէ իւրաքանչիւրը պատասխան տուած ըլ-

լալով, ստորագրեցին «պայմանագրութիւնը»: Հիմա կը կարդար Զօհրապ իր գրածը այդ առիթով:

«Այս միջոցիս Եւրոպան տակնուվրայ է. պատերազմին որ կողմէն յաջող թուելու մասին դեռ որեւէ յայտարար նշան չկայ. միւս կողմէ թուրքիոյ մէջ ալ կայութիւնը ծանր է. թուրքերը ներկայ խռովայոյց վիճակէն օգտուիլ կ'ուզեն. ոմանք՝ մեծ, խիստ մեծ չափով, ոմանք՝ պզտիկ, համեստ չափով: Մաս մը կայ որ Արշիպեղազոսի կղզիներուն վերստացումը միայն ունի մտքի առջեւ. մաս մըն ալ, Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ վտարումովը կ'ուզէ վերահաստատուիլը տեսնել իսլամական մեծ կայսրութեան մը որ Միջերկրականի հարաւային բոլոր ծովեզերքներէն պիտի հասնի եւ երկարի դէպի Կովկաս: Խրիմն ալ միասին առնելով մինչեւ թուրքեստան, ու թերեւս Հնդկաստանի եւ Չինաստանի իսլամութիւնն ալ կույ տայ: Ամէն թուրք, հրեաներու հետ միացած, գերմանասէր է եւ Օսմանեան գոյութեան դրաւականը կը համարէ Գերմանիոյ յաջողութիւնը: Ասոր համար քրիստոնեայ տարրը մտահոգ է եւ Գերմանիոյ յաղթութիւնը ազէտ մը կը համարեն: Թուրքիոյ քրիստոնեայ տարրին աւելի կամ նուազ պաշտպան Եւրոպան այսօր գոյութիւն ունենալէ դադրած է. չկայ նաեւ Ռուսիոյ վախը: Թուրք եւ իսլամ տարրը իր առեւտրութեանց մէջ ոչ ոքէ վախ ունի: Այս տարօրինակ կացութիւնը, երկու երեք դարէ ի վեր առաջին անգամն է որ ստեղծուած է ահաւասիկ. թուրքերը իրենք իսկ չեն հաւատար, այնքան անհնար կը համարուէր»:

Յետոյ աչքին դարկին Վարդգէսի եւ Արմէն Գարոյի ստորագրութիւնները գրաւի հարցարանին տակ: Հարցում.— Հայոց վիճակը պատերազմի միջոցին ի՞նչ պիտի ըլլայ: Այս հարցումին Զօհրապ պատասխանած էր.— «Մասնակի ջարդեր եւ թալաններ պիտի ըլլան»: Արմէն Գարօ կ'ըսէր.— «Պատերազմ պիտի ըլլայ, բայց ջարդ պիտի չըլլայ»: Նոյնը՝ նաեւ Վարդգէս:

Մաղթենք որ ես սխալած ըլլամ, ըսաւ Զօհրայ ինքնիրեն եւ անցաւ վերջին հարցումին.— «Խաղաղութիւնը վերահաստատուած ժամանակ, Թուրքիոյ հայութիւնը շահած քէ վնասած դուրս պիտի գայ»: Այս հարցումին, երեքն ալ պատասխանած էին օրինակելի միաձայնութեամբ.— «Շահած դուրս պիտի գայ»: Եւ ստորագրած ալ էին...

Բայց Զօհրայ կը մտածէր որ ներկայիս լսածներն ու տեսածները կը բաւէին, որպէսզի այդ հարցումին այդ պատասխանը չտար: Առաջ, քիչ մը լաւատեսութեամբ եւ բաւական մըն ալ ուժ տալով երեւակայութեան, կարելի էր այդպէս մտածել: Հիմա, շնչած օդին մէջ վառօդի հոտ կար: Պահ մը նոյնիսկ մտածեց այդ էջը պատռել եւ անհետացնել, բայց ետ կեցաւ, ինքն իր մտաւորական սլարկեչտութեան թոյլ չտալով այդ մէկը: Թո՛ղ տպագրայ սերունդները դիտնան իրենց առաջնորդներուն յստակատեսութեան աստիճանը եւ հաղեվիճակը, մտածեց:

Մշեցի ծերուկ դռնապանը վեր եկած եւ կիսաբաց դրան մէջէն կը հարցնէր, առանց ներս մտնելու.

— Բսնըմ կ'ուզի՞ս, պարտն Զօհրայ:

— Զէ՛, Խաչոյ աղբար, բան մը չեմ ուզեր, դուն կրնաս երթալ, ըսաւ Զօհրայ:

Յետոյ նայեցաւ իր բաց տետրակին եւ սնդրադարձաւ: Կարդալու համար չէր որ նստած էր հոտ: Կ'ուզէր ամփոփուիլ եւ քանիմը տողով օրուան կացութիւնը արձանագրել: Թալաթի հետ վերջին սեսակցութենէն ետք զարմանալի ապրումներ կ'ունենար: Երկար տարիներէ ի վեր ճանչցած անձը հիմա տարբեր դիմագիծով կը տեսնէր: Երբեք անվերապահ չէր եղած թուրքերու հանդէպ ընդհանրապէս եւ Թալաթի հետ մասնաւորապէս, բայց դործակցութեան երկար շրջան մը, ամէնօրեայ յարաբերութիւնները ստեղծած էին որոշ պատկեր մը, մարդը վե-

րաժած էին հանդուրժելի, եթէ ոչ սիրելի անձնաւորութեան մը: Այդ պատկերն էր որ կը քայքայուէր, խնամով ծեփուած պատի մը պէս սրուն ծեփերը մէկէն կը թափին երկրաշարժի ցնցումէ մը ու երեւան կու դայ պատին սառնութիւնը, տգեղ, կարծր, դաժան: Ի՞նչ կրնար գրել: Ի՞նչ գրել այսօր, 27 Ապրիլ 1915, երբ Պոլսոյ մտաւորականութիւնը աքսոր է, դաւառներու հայութիւնը կը տեղահանուի, ջարդի շուկներ կան նոյնիսկ, այո, ի՞նչ գրել որ պէսզի օրուան կացութիւնը ճշգրիտ տուած ըլլայ:

Յիշեց առջի օրուան իր հանդիսումը Մարուքէ Իբրանոսեան Հաճի աղային հետ եւ անոր խօսքերը: Թուրքիոյ բոլոր մեծ քաղաքներուն մէջ մասնաձիւղեր ունեցող այս մեծ առեւտրականը, իր կիսագրագէտ վիճակով մեծ տնտեսագէտ մըն էր նաեւ: Զօհրայ անոր մէջ կը տեսնէր պարզամիտ ողջմտութեան արիւարը եւ յաճախ մարդը նմանցուցած էր Վօլթէռի Քանախտին: Այդ պահուն Հաճի Մարուքէն ուղեցոյց եղաւ իրեն ու Զօհրայ գրեց տետրակին մէջ. — Կիրակի, 8 Մայիս, 1915:

«Իբրանոսեան վաճառատունը կարգախօս մը գտեր է իր բազմաթիւ մասնաձիւղերուն ղրկելու համար, որոնց գլուխը գտնուող պաշտօնեաները շարունակ ձերբակալուելու վրայ են. բոլոր սնտուկներուն մէջ թուղթի մը վրայ խոչոր տառերով գրուած երկու բառեր — ՎՀԱՏԵԼՈՒ ՁԷ, ՎԱԽՆԱԼՈՒ ՁԷ: Հաւնեցայ այդ երկու բառին: Այս կրնամ ըսել, երբ դժուարութեան հանգիսիմ»:

Զօհրայ փակեց տետրակը, ծոցի դրպանը դրաւ ա՛լ անկէ դուրս չհանելու համար: Օրագրի նօթերուն վերջին տողերը եղան ատոնք: Այդ տետրակը, վաթսուն տարիներ երկրէ երկիր թափառելէ եւ ձեռքէ ձեռք անցնելէ ետք, ի վերջոյ հանգստարան գտաւ Հայաստանի դրական թանգարանին մէկ դարակին մէջ...

Հակառակ Օղուզ ձեմալի չարաչուք սատուերին որ սկսած էր տարածուիլ աքսորեալներու անձին ու կենցաղին վրայ, տառացիօրէն յարգուեցաւ քաղաքապետին սուած արտօնութիւնը՝ հաւաքաբար ժամերգութեան մը ներկայ դտնուելու: Քարաչէն մատուռ մըն էր, առանց քահանայի: Տօնական օրերուն քահանայ մը կու դար էնկիւրիէն, տնօրհնէքներուն կը շրջէր, պատարագ մը կը մատուցանէր ու կ'երթար: Տարուան մնացեալ օրերը Չանկլըրիի հայութիւնը կիրակիները միայն կ'այցելէր եկեղեցի, խաչ մը կը հանէր, մոմ մը կը վառէր ու կը վերջանար:

Բայց այսօր, ժամերգութիւնը կը կատարուէր սպաւորիչ հանդիսաւորութեամբ, որուն կը մասնակցէին չորս հինգ վարդապետներ ու քահանաներ, պարագային տալով աննախընթաց շուք մը: Պատիկ եկեղեցին լեցուն էր բերնէ բերան: Տեղացի հայերը անխտիր ներկայ էին եւ յարգալիր անջրպետ մը ստեղծուած էր իրենց եւ նորեկներուն միջեւ: Իսկ մտաւորականներու խումբը, որոնց մէջ կային ոչ միայն կաթողիկ եւ բողոքական հայեր, այլ տարին անգամ մը եկեղեցի չհանդիպող ապակրօն անձեր, միաձուլուած ըլլալ կը թուէին միեւնոյն երկիւղած վերացումին մէջ: Սնօրինակ, անպատմելի խորհուրդ մը ունեցաւ այդ օրուան ժամերգութիւնը: Գաւառական անչուք այդ

մատուռին պատերուն մէջ, պլպլացող մոմերու աղօտ լոյսին տակ, վերացումով կ'ունկնդրէին Կոմիտասի վճիռ ձայնը որ կարծես իրենց հոգիներուն կ'արձակուէր եւ բոլոր հոգիները կը միացնէր նոյն տենդաճար սղասումին, վերապայ հասարակն մէջ: Անոնք, այդտեղ, մտայած էին իրենց անունները, համայնքները, տապալկները: Դարերէն փրթած հայութեան մէկ բեկորը ըլլար կարծես այդ պղտիկ դանդուածը, որ թօթալիւս ժամանակներուն փոշին, կը վերադանէր ցեղային խկութիւնը՝ բոլորին հաւասարապէս պարսազրուած ճակատադրի մը ճնշումով:

Վարսժան կանգնած էր Սեւակին քով ու վերացումով կը հետեւէր ժամերգութեան: Երբ բարձրացաւ Կոմիտասի «Տէ՛ր, սլորմեա»ն իր բիւրեղեայ սլորուն կարկաչով, երկարածիգ ու համակող, եկեղեցին վերածելով յոյսի եւ հաւատքի դերիւրական սրբատեղիի մը, չկրցաւ դիմանալ եւ չչնջաց Սեւակի տկանջին.

— Բոլոր քերթուածներս սլտի տայի հասնելու համար ներչնչումի այս բարձունքին...

Սեւակ լուռ մնաց եւ ձեռքի սեղմումով միայն հասկրցուց համամիտ ըլլալը: Ժամերգութենէն ետք, երբ դօրանոց վերադարձած էին խմբուելով տեղացի հայերուն պատրաստած մատաղին շուրջ, զինուոր մը եկաւ յայտնելու Քէչեանին թէ քաղաքապետը զինք կ'ուզէ տեսնել: Քէչեան մտահոգ էր մինչեւ քաղաքապետարան հասնիլը, բայց հազիւ քաղաքապետին ուրախ դէմքը տեսաւ, զգաց թէ դէշ բանի մը համար չի կրնար ըլլալ:

— Աստուած կ'երեւի աղօթքնիդ լսեց, ըսաւ ազնիւ մարդը եւ թուղթ մը երկարեց Քէչեանին: Պոլսէն, ներքին նախարարութենէն ստացուած հեռագիր մըն էր որ կը հրամայէր ազատ արձակել եւ Պոլիս վերադարձնել յիշեալ անձերը: Տասնըհինգ անուններ, որոնց մէջ կային Քէչեանի, Քէլէկեանի եւ Կոմիտասի անունները, այլոց շարքին:

— Կը մաղթեմ որ միւսներուն համար ալ ասանկ հեռագիրներ ստանամ, ըսաւ քաղաքապետը, անկեղծ խնդակցութեամբ: Քէլէկեանին համար մասնաւոր յիշատակութիւն մը կար.— «Կրնայ ընակիլ հայարնակ դաւաններէն դուրս ուր որ ուզէ»: Զօրանոց վերադարձի ճամբուն վրայ Քէչեան կը մտածէր թէ այս ներումը հաւանաբար արդիւնք եղած ըլլայ դահաժառանգ իշխանին ազդու միջամտութեան եւ Քէլէկեանին վերաբերեալ մասնաւոր կարգադրութիւնն ալ ուղղակի թաւաթի սաղայէլեան հանճարին: «Հայարնակ գաւառներէն դուրս» ի՞նչ կը նշանակէ, եթէ ոչ Քէլէկեանը ասլընցնել մոլեռանդ թրքութեան մը գրկին մէջ, անոր ճակատագիրը յանձնելով բախտին: Բայց Քէչեան իր խոհերը ստիպուեցաւ սրբագրել դէպի յոռեղոյնը, քանի որ նոյն իրիկունը աւանձին հեռագիր մը եկաւ Քէլէկեանին յասուկ.— «Պէտք է Սերաստիա զրկուի այնտեղ դատուելու համար»: Շունը բախտին ալ չի վստահիր եւ կ'ուզէ ապահով դործ տեսնել, խորհեցաւ Քէչեան: Պիտի չզարմանամ եթէ Քէլէկեանը Սերաստիոյ ճամբուն վրայ «աւազակներու» հանդիպի, որոնք իր քսակէն առաջ կեանքը սուսեն: Անշուշտ իր մտածումը իրեն սլահեց Քէչեան, բայց ճակատագիրը այնպէս ուզեց որ այդ մեծ Հայը ճիշդ ու ճիշդ այնպէս մեռնի, ինչպէս պատկերացուցած էր Քէչեան: «Աւազակներ»...

Այդ առաջին — եւ վերջին — խմբակին ազատազրումը բնական նախանձի կծկումներ սլառճառելէ ետք սքսորեալներուն, վերածուեցաւ յուսողրիչ նախանշանի մը:

— Կծիկը սկսաւ քակուիլ, խօսեցաւ Ռուրէն Սևալ, մեծերէն սկսան, կարգը պիտի դայ մեզի...

Ողջերթի երեկոյթ մը սարքուեցաւ ի պատիւ մեկնողներուն: Շուտափոյթ հանդիպումի մաղթանքներ կողան: Բժիշկ Տրնանեանը որ մեկնողներէն էր եւ նոյն օրը կուրաղիքի գործողութիւն մը ըրած էր թուրք աղջկան մը

վրայ, իր հիւանդը Սեւակին յանձնեց պատուիրելով եւ գգուչացնելով:

— Վիրակապերը ամէն օր փոխուելու պէտք ունին: Ամէն օր ջերմութիւն առնելը չմոռնաս: Աղջկան հայրը, որուն միակ զաւակն է, կոպիտ եւ գձուճ մարդ մըն է: Երկար սակարկեց սլասուագիւնին համար, որուն կէսը միայն վճարած է, մնացեալը քեզի կը թողսւմ: Իր մեկնումէն ետք, Ռուբէն հասկեցաւ որ բժիշկին արուեստի բարեխրղճութիւնը ուղիղ համեմատութեան մէջ չէ իր գրամատիրութեան հետ: Մեկնումի աճապարանքէ՞ն թէ սլարգապէս անսիրութեամբ, մարմնին խորթ սղախիկ իր մը մտոցած էր բացուած վէրքին մէջ եւ վաւթով կտոցած: Հիւանդը սղբալի կացութեան մը մատնուեցաւ, բարձր ջերմութեամբ մը որ կը մերժէր իջնել: Բորբոքումը կասեցնելու համար Սեւակ ստիպուեցաւ ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացընել այդ հիւանդին վրայ:

Ժամերով կը մնար Ռուբէն հիւանդին մօտ, մէկ կողմէ իր դարմանումը կատարելով, միւս կողմէ յուսադրելով տալիսալի մատնուած հայրը, որ խելացնոր կը սպասէր սղջկան սնարին վերել, պատրաստ բժիշկին պատուէրները կատարելու: Կինը մեռած էր: Կ'սպրէր սառաւ մօրը հետ եւ իր ամբողջ երջանկութիւնը այդ մէկ հատիկն էր, որուն սպառնացող վտանգին գիտակցութիւնը չունէր: Վիրարութեան դործողութենէն անկախ, թուրատապէ մը բռնուած էր հիւանդը եւ հետեւողական լուրջ խնամքի կը կարօտէր: Բժիշկին դէմքի արտայայտութիւններէն կը հետեւցնէր զաւակին վիճակը: Մայրն ալ քովը, երկուքով կախուած էին Ռուբէնի շարժումներէն եւ բառերէն: Սեւակ, միշտ լաւատես, սիրտ կու տար անոնց եւ կ'ապահովցնէր:

Մարդը յաջողեցաւ քաղաքապետէն ղիջողութիւն մը ձեռք բերել: Օղուզ ձեմալին ալ թոյլատուութեամբ,

որպէսզի քանի մը օրեր գիշերն ալ բժիշկը մնայ իրենց տունը: Օրէնքէ դուրս կարգադրութիւն մըն էր արդարեւ, բայց չէին կրնար մերժել Իսմայիլ աղային խնդրանքը: Արապածը Իսմայիլ Չանկըրըի մեծերէն կը սեպուէր: Արապանը պաշը (կառապաններու գլխաւորը) մակդիրը հինէն կու գար, երբ հասարակ կառապան մըն էր: Հիմա, գործի մէջ գրեթէ մրցակիցն էր Օղուզ Ճեմալին: Ճեմալ կտաւի գործարան մը սւնէր, ներքնազգեստի հայթայթիչն էր բանակին եւ այդ դիրքը նիւթական եւ բարոյական հեղինակութիւն մը կու տար իրեն: «Արապածի»ն, մակդիր մը ըլլալէ ետք դարձած էր պատուանուն մը Չանկըրըցիներու բերնին մէջ եւ վախ ու յարգանք կը ներշնչէր այդ անունը:

Ռուբէն Գերմանիայէն նոր ներածուած եւ Պոլսէն ստացուած հակատենդ շիճուկ մը ներարկելու վրայ էր, երբ Իսմայիլ աղային մայրը անգամ մը եւս համբուրեց ճակատը, պաղատագին գոչելով, երկու ձեռքերը միացուցած.

— Ճանր'մ տօքթօր, ֆուրթար Հասրէթիմի (հոգի'ս բժիշկ, փրկէ Հասրէթս):

— Քորֆմա, ֆորֆմա, ֆուրթուլուր (մի' վախնար, մի' վախնար, կ'ազատի) ըսաւ Ռուբէն շարունակելով իր գործը:

Բայց նոյն գիշերը, երեք օրուան բացակայութենէ մը ետք երբ զօրանոց վերադարձաւ, այնտեղ դէմքերը մռայլ էին, լուռ, ընկճուած: Անհետացած էր Քէչեանի եւ Կոմիտասի խումբին ազատուելէն առաջացած յսյսերու ուրախութիւնը: Ճակատները վայրահակ, կարծես ամէն մէկը գաղտնի զրոյց ունենար իր ներաշխարհին հետ: Անձնական մեծ կորուստ մը այնքան աւելի սմբեցնող պիտի չըլլար, աքսորուած մտաւորականներու այդ համայնքին մէջ, որքան որ եղաւ Պոլսէն հասած այդ հեռագիրը, որ

կ'ըսէր թէ ձերբազատուած են Գրիգոր Զօհրապ եւ Վարդգէս: Սահմուկեցնող էր լաւը:

Զօհրապ միշտ համարուած էր անխախտելին: Երեսփոխանի դիրքէն անկախ, թուրք շրջանակներու հետ մօտիկութեամբ եւ մասնաւորաբար թալաթի հետ անձնական կապերով՝ կը համարուէր անհպելին: Տեսակ մը խորհրդանիշ, որ շատ մը հայերու մտքին մէջ կը մնար յոյսի վերջին ապաւէնը: Այնքան տտեն որ Զօհրապը կար, իրենց բախտը, իրենց դատը պաշտպան մը ունէր: Համատարած, դուցէ՛ եւ չափազանցեալ այդ հաւատքին ուժօնութեամբն ալ զպայտեցաւ յուսարեկութիւնը: Այդ դէպքը, աքսորեալներուն աչքին թուեցաւ փայփայտուած յոյսի մը կորուստէն աւելի, ողջ հայութեան զլխուն իջնող լախտի հարուած մը: Առաջ, ամէնէն դժուար օրերուն, կը մտածէին. — «Դեռ Զօհրապը կայ, ուրեմն ներելի է յուսալ»: Հիմա, մտածելու կարողութիւն իսկ չկար: Եթէ Զօհրապը չկար, ի՞նչ կը մնար...

Ռուբէն, որ վերջին իմացողը եղաւ այս դոյժին, միւսներուն պէս ինկաւ մեկամաղձոտ մտմտութի մը մէջ: Վարուժանին հետ ըստ սովորութեան անկիւն մը մեկուսացած, կարծիքներ կը փոխանակէին ցած ձայնով, կռահումներ կ'ունենային: Բայց իրենց բոլոր ենթադրութիւնները լաւ տեղ չէին երթար: Սեւակ, որ ընդհանրապէս ամէն երեւոյթի զրահան կողմը ընդդժոյն էր, այս անգամ ըսելիք չէր պաներ: Զօհրապը, իր մտքին եւ շատերու մըտքին մէջ այն լայնանխառ կսթոյն էր, որ կրնար տոկալ բոլոր փոթորիկներուն, եւ որ ահա կը տապալէր, իր անկումին տակ ճղմելով բոլոր յոյսերը...

Այդ պիշեր դորանոցի երկու սրահներուն մէջ ալ քունը ուշացաւ եւ քնադողներուն քունն ալ հանգիստ չէր: Մղձաւանջներով չարչարալից պիշեր մը եղաւ...

Պոլսոյ հայ մտաւորականներու ձերբակալութիւնները, շատ աննշան տարբերութեամբ, միօրինակ դործողութիւններ եղան: Ճշդուած բեմական արարի մը պէս ամէն տեղ նոյն տեսարանը պարզուեցաւ: Երկու սատիկան, քաղաքացիի տարազով Խաֆիէի մը ընկերակցութեամբ այցելեցին բոլոր տուները, նոյն օրուան մէջ, միեւնոյն ժամուն եւ, քաղաքավար հրաւէր մը սատիկանատուն հանդիպելու՝ ու վերջ: Արարները տեղի ունեցան հանդիսականներէն պարպուած թատրոնի մը բեմին վրայ տեղի ունեցող բեմադրութեան մը պէս: Ոչ մէկ վկայ, ոչ մէկ հանդիսական: Հազուադէպ վերապրողներու բերնով միայն հասկցուեցաւ եղելութիւնը: Բայց օրին ականատես վկայ մը չգտնուեցաւ:

Բայց Զօհրապի ձերբակալութիւնը կատարուեցաւ բացառիկ պայմաններու մէջ, ի ներկայութեան բացա-

սիկ ականաակսի մը, որ պատմեց տանըհինգ տարի ևաք, Երեսունական թուականներուն: Չօհրապ իր դրասենեակին մէջ կը պահէր դաւառացի Երիտասարդ մը, Հայկ Պալեան, որ Տէօրթ Եօլէն Պոլիս եկած՝ իրաւաբանութիւն կ'ուսանէր: Բացատրիկ կերպով ուշիմ եւ ձեռներէց տղայ մը, որ լիովին շահած էր Չօհրապի համակրութիւնը եւ վստահութիւնը: Մանր-մունր ծառայութիւններով տղան դարձած էր Չօհրապի սիրելին: Երբեմն հետը տուն կը տանէր ճաշի: Հայկ Պալեան կերպով մը կը համարուէր տունին տղան: Այս պատանին հետագային դարձաւ յայտնի փաստաբան մը եւ կարեւոր դիրք մը գրաւեց իր ասպարէզին մէջ: Հաստատուեցաւ Ալեքսանտրէթ քաղաքը, արարական եւ Քրանսական խառն դատարաններուն մէջ մեծ դատեր շահեցաւ, նիւթապէս բարգաւաճեցաւ ու դարձաւ քաղաքին ամէնէն ազդեցիկ դէմքերէն մէկը:

Այս մարդը Պէյրութ ազգական մը ունէր, իրեն հետ համահուն, նոյնպէս Հայկ Պալեան, սրուն այցելութեան կ'երթար տարին քանի մը անգամ: Երկրորդ Պալեանը Ազդակ անունով թերթ մը հիմնած էր: Երկու ազգականներուն միջեւ խօսակցութեան նիւթը յաճախ Չօհրապը կ'ըլլար:

— Ա՛խ, կ'ըսէր փաստաբան Հայկը խմբագիր Պալեանին, չմեռած կ'ուզեմ որ գրուի թէ ինչպէս եւ ուր ձերբակալուեցաւ Գրիգոր Չօհրապ: Կ'ուզեմ ցոյց տալ Հայկպէն ընտանիքին զրկած հեռագիրները, նամակները որոնց մեծ մասը քովս կը մնան: Մէ՛կը գտիր ինձի, որ արժեւորէ այս ամէնը:

Երեսունական թուականներուն էր: Չօհրապի ընտանիքին բոլոր անդամները ողջ էին դեռ: Փաստաբանը կը թղթակցէր Չօհրապի մեծ աղուն, Արամին հետ որ Պուքրէշ հաստատուած էր եւ ցաւ կը յայտնէր որ Արամը այդ պատմական օրուան եղելութիւնները չէր գրեր: Եւ

օր մըն ալ խմբագիրը փաստաբանին ներկայացուց գրակա-
նութեան սիրահար ուսանող մը, որ նաեւ երկրպագուն էր
Զօհրային: Փաստաբան Պալեան նախ ցոյց տուաւ հեռա-
գիրներն ու նամակները եւ ապա սկսաւ պատմել:

— Այդ օր, իրիկունը, նորէն հետը տուն տարաւ
զիս: Մտաւորականներու ձերբակալութենէն ետք կերպա-
րանափոխուած էր Զօհրայ: Քիչ կը խօսէր եւ գրասենեակ
հանդիպողներուն հետ կարճ կը կապէր ու շուտ կը ճամ-
բէր: Ընթրիքին համար կէս ժամէն աւելի սպասեցինք
մինչեւ որ Արամը գայ: Զօհրայ սաստիկ բարկացաւ Արա-
մին վրայ որովհետեւ ընտանիքը լման կ'ուզէր շուրջը ճաշի
ատեն: Մայիսի վերջերն էր, ելակին եղանակը եւ Զօհ-
րային սիրած պտուղը: Երբ ելակը սեղան բերուեցաւ,
Զօհրայ անձեռոցը ծալլեց, սեղանին վրայ դրաւ եւ ըսաւ.

— Ամէն օր ես կ'ուտեմ ելակը, այսօր ալ ան զիս
թող ուտէ...

Շատ զարմացայ: Այդ խօսքը բնաւ Զօհրայական
չէր: Հայերէն թէ թուրքերէն խօսած ատեն, բռները միշտ
իմաստալից շարքով կ'ելլէին բերնէն: Այդ անիմաստ նա-
խադասութիւնը իրեն չվայելցուցի: Նոյն պահուն, դրան
զանգը հնչեց, ուժգին եւ երկար: Իրարու նայեցանք: Ոչ
ոք տեղէն չարժեցաւ: Ես կը պատրաստուէի ելլել եւ բա-
նալ, բայց Զօհրայ աչքով հասկցուց որ չչարժիմ: Սպա-
սուհին բացած էր արդէն: Երկու ոստիկաններ էին, Քէօսէ
Ահմէտի ընկերակցութեամբ, «Ռամազանի բարեկամը»:
Գիտէի թէ երբեմն Զօհրայ կարմիր ոսկի կը սահեցնէր
անոր ձեռքը: Երեսուննոց մարդ մըն էր, երեսները ողորկ,
առանց մազի եւ ներքինի բարակ ձայնով:

Ինչպէս յայտնի է, ծոմապահութեան օրերուն թուր-
քերը կանուխէն կը ճաշեն եւ կանուխ կը պառկին, լուսա-
բացի թնդանօթին արթննալու եւ մինչեւ երկրորդ թըն-
դանօթը նախաճաշը վերջացնելու համար, որմէ ետք մին-

չեւ իրիկուն ծոմ են: Սովորաբար այրերն են կանուխ ճաշող եւ քնացողները: Կիները կը հսկեն որ ասաւօտեան ճաշը պատրաստ ըլլայ եւ ուրիշ գործ չունին: Բարձր դասուհանրամեներուն մէջ սովորութիւն մը կար: Գիշերները դուրս կու գային սիրարկածներու, յասկապէս քրիստոնեայ սարրին հետ սեռային «ժամանցներ» փնտռելով: Այս Քէօսէ Ահմէտը Զօհրային հայթայթիչ միջնորդն էր, հայերէն բառով կուստը: Զօհրայն էր որ այդպէս մկրտած էր զինք — Ռամազանի բարեկամ...

Հազիւ ներս մտած, Քէօսէ Ահմէտ յանցաւոր երեւոյթ մը ատած եւ ծեփծեփուն, ըսաւ.

— Օ՛, Զօհրայ պէյ: Ճաշերնիդ խանդարեցի, խնդրեմ, վերջացուցէք, յետոյ կը խօսինք:

— Վերջացուցած ենք, ըսաւ Զօհրայ ոտքի ելլելով, ի՞նչ կայ:

— Աչք մը նետելու եկած ենք ձեր գրասենեակը, հրաման ունիմ:

— Որմէ՞ է այդ հրամանը:

— Ընդհանուր դատախազէն, ըսաւ Քէօսէ Ահմէտ, գրպանէն թուղթ մը հանելով ու երկարելով Զօհրային:

— Պէտք չկայ, հասկցայ, ըսաւ Զօհրայ, առանց նայելու թուղթին:

Ոստիկաններուն հետ չորսով մտան գրասենեակ: Ես ալ իրենց ետեւէն: Ոստիկանները թեւերնուն տակ ցորենի պարապ պարկեր ունէին, ծալլուած: Ահմէտն էր հաւաքողը, թղթածրարներ, թերթեր, գիրքեր: Միւսները կը լեցնէին պարկերուն մէջ: Զօհրայ, լուս, կը դիտէր: Գզրոցէ մը պզտիկ ատրճանակ մը գտնուեցաւ, սատափէ կոթով: Զէնք մը ըլալէ աւելի, խաղալիքի մը կը նմանէր: Ահմէտ այդ զէնքն ալ կ'ուզէր պարկին մէջ նետել: Զօհրայ փորձեց արգիլել:

— Ատիկա տղուս նուէրն է: Երեսփոխանները իրա-

ւունք ունին զէնք կրելու: Այդ օրէնքը ես քուէարկել տուած եմ Խորհրդարանին: Մէկուն համար դժուար է իր դրած օրէնքին բռնաբարուիլը տեսնել իր աչքերով:

— Հոգ չէ, Զօհրապ պէյ, արդէն դուք ալ մեզի պիտի ընկերանաք եւ այդպէս բաժնուած չէք ըլլար ձեր զէնքէն...

— Ո՞ւր պիտի երթանք...

— Մեզի հետ: Պէտրի պէյը քանի մը հարցումներ ունի: Պարզ ձեւակերպութիւն մըն է...

Պարկերը լեցուած էին: Ոստիկանները շալկեցին եւ սկսան իջնել սանդուխներէն: Զօհրապ հետեւեցաւ անոնց, Քէօսէ Ահմէտն ալ ետեւէն: Տնեցիներուն ոչ մէկ խօսք Զօհրապի կողմէ, ոչ մէկ յուզիչ տեսարան: Իրմէ առաջին հեռագիրը եւ նամակը եկաւ Գոնիայէն...

Փաստաբան Պալեանը այսպէս պատմեց ուսանողին, բայց իր պատմութիւնը այսքան կարճ չէր: Երկու ժամ խօսեցաւ եւ ուսանողը գրեց, երկու ժամ: Յետոյ գրածները կարգի դրաւ, անվերջանալի էջեր եղան ու տարաւ խրմբագրին:

— Վերնագիրը չես դրած, ըսաւ խմբագիրը: Ի՞նչ դնենք:

— Վերնագիրը ետքէն, դեռ չեմ մտածած, ըսաւ ուսանողը, թող շարուի, յետոյ կը դնենք: Ու մեկնեցաւ:

Գրութիւնը շարուեցաւ, լայնածաւալ օրաթերթին ամբողջ մէկ էջը բռնեց եւ էջէն ալ յորդեցաւ, այնպէս որ, չորս էջնոց իր թերթին վրայ, այդ թիւին համար խրմբագիրը անջատ թերթ մըն ալ աւելցուց եւ ըրաւ վեց էջ:

Ուսանողը այդ գիշեր չքնացաւ: Գրածները պատկերներ կը ստեղծէին երեւակայութեան մէջ: Ինքն ալ Զօհրապի տունին մէջ էր այդ պահուն, Հայկ Պալեանին հետ: Կը տեսնէր Քէօսէ Ահմէտը, լեցուող պարկերը: Զօհրապին հետ կ'իջնէր սանդուխներէն, եւ փոխանակ անոր պէս

բռնելու ծանր պարկին տակ կքած ոստիկանը որ գայթե-
լով իյնալու վրայ էր, կի'ց մը կու տար ու կը գլորէր պար-
կին հետ սանդուխներէն վար: Զօհրապին հետ անոր տապ-
նապները ապրեցաւ, տղամարդու կեցուածքին հիացաւ,
Զօհրապի պատկերին խառնեց Վարուժանը, Սեւակը, Սիւ-
մանթօն, միւսները...

Լուսաբացին՝ վազեց տպարան եւ դրան առջեւ սպա-
սեց որ գրաշարները գան: Ներս մտաւ անոնց հետ: Եւ է-
ջերը կազմող գրաշարապետին դիտուն վերեւ կանգնած,
ըսաւ Յովնանին.

— Այս յօդուածին վերնագիր դիր՝ «ԿԱՅԷՆԻ ՅԵ՛Ղ,
ԱՆԻԾՈՒԻՄ ԴՈՒՆ...»:

Մօտաւորապէս վաթսուն տարի առաջ էր: Այդ ու-
սանողը եօթանասունէն ութսունի ճամբով իր վերջալոյսին
գացող մարդն է հիմա, որ այս գիրքը կը գրէ...

Բայց չ'ուզեր Ազգակի հաւաքածոներուն մէջ ննջող
իր այդ յօդուածին վերնագիրը փոխել...

Չանկըրըի մէջ օրերը արդէն տաղտկալի, Չօհրապի ձերբակալութենէն ետք դարձան տաղնապալի:

Իր սեփական վարկէն եւ երեսփոխանի հանգամանքէն անկախ, Չօհրապ կը համարուէր կուսակցութիւններէն դուրս եւ Պատրիարքարանի հեղինակութենէն անջատ՝ Հայուն եւ Թուրքին միջեւ այն միակ շաղկապը, որ հասկացողութեան եւ փոխադարձ հանդուրժողութեան միջնորդ մը ըլլալէ ետք, դարձած էր խորհրդանիշ մը: Թուրք պետական աւագանիին հետ իր սերտ շփումները, փաստաբանի մեծ վարկը եւ պետական համալսարանին մէջ դասախօսի իր ամպիոնը բացարձակ անհպելիին դարձուցած էին զինք հանրային կարծիքին մէջ: Չօհրապի ձերբակալումով անուանի երեսփոխան մը չէր որ կը պակսէր հրապարակէն, այլ մտքերու մէջ կազմուած ամբողջ աշխարհ մը կը փլէր: Երազուած այն երանելի աշխարհը, ուր հայ եւ Թուրք հաշտ կ'ապրէին, եղբայրութիւնը կը տիրէր, անցեալի դժխեմ օրերը կը մոռցուէին...

Զօհրապը չէ՞ր որ նոյնիսկ Ատանայի կոտորածէն ետք դեռ Իթթիհատի կառավարութիւնը կը պաշտպանէր, պատահածը համարելով նոր ուժի մին «մանկական հիւանդութեան շրջանը», մոլեռանդ խաւի մը եղեռնագործութիւնը, Սամաթիոյ ակումբին բեմէն դոչելով. — «Այս, անցեալին ալ ջարդեր պատահեցան, բայց եղա՞ւ. կառավարութիւն մը որ պատասխանատուները դատի կանչէ եւ անոնցմէ հարիւր հողի կախաղան բարձրացնէ»:

Իր այս կեցուածքը որոշ հայ շրջանակներու մէջ քրթմնջիւններ առաջացուց — նախանձորդներ պակաս չէին — բայց Զօհրապը մնաց պատուանդանին վրայ, զինք լսողները վստահեցան իրեն եւ, իրենց քուէներով կրկին երեսփոխան ընտրեցին, իր անձին մէջ տեսնելով հայկական շահերու անկաշառ պաշտպանը, թուրքին հետ հայ դատին իրաւատէր ախոյեանը...

Եւ այդ ախոյեանն էր որ կը տապալէր, յատկապէս իր այնքան պաշտպանած մէկ կառավարութեան դաւադիր հարուածով...

Առաջին օրերու վախերն ու կասկածները վերագործան: Շրջան ընող գրոյցները միտքերը հանդարտեցնելու չէին ծառայեր: Կը զգային թէ Արեւմտեան մեծ նահանգներուն հայութիւնը տեղահանուելէ ետք կարող պիտի գայ էնկիւրիին, որուն մաս կը կազմէր Զանկըրըն: Տեղացի հայերուն վախերը փոխանցուեցան մտատորականներուն: Քաղաք երթեւեկութիւնները նուազեցան: Բացառապէս թշնամութիւն մը չէր տեսնուեր թուրք բնակչութեան կողմէ, միջադէպեր չպատահեցան, բայց որոշ կ'երեւէր թէ դէմքերը փոխուած էին, նայուածքներուն մէջ ոխակալ կայծեր կը նշմարուէին: Զաւեշտաբան Թուրայեանն ալ չկար — Պոլիս մեկնածներէն էր — որպէսզի իր կալուածութիւններով ծանրացող մթնոլորտը թեթեւցնէր:

Անստոյգ աղբիւրէ, բայց յամառօրէն կրկնուող լուր

մը տարածուեցաւ: Հաւանօրէն տեղացի հայերուն շրջանակէն, թէ՛ իսլամացող հայերը զերծ պիտի մնան տեղահանուելէ: Աքսորականներուն մէջ դանուեցան մարդիկ, որոնց աչքին «միակ լուծումը» համարուեցաւ ստիկա: Ռուբէն Սեւակ կ'ընդլղէր այդպէս մտածողներուն դէմ: Անգամ մը, զօրանոցին բակը երբ խումբ մը այդ նիւթը կը ծեծէր եւ որոշապէս թրքանալու տեսակէտը սլաշտպանողներ կային — Վարդանանց նախարարներուն օրինակը, առերեսս ուրանալը եւլն, — մօտեցաւ եւ սաստեց տկարացողները, ճառ մը խօսելով:

— Ամօ՛թ է ինչ որ կը մտածէք: Ես ջերմեռանդ հաւատացեալ մը չեմ, քիչ անգամ եկեղեցի կ'երթամ: Բայց կրօնափոխ ըլլալը հաւատքի առարկան փոխել չէ միայն, այլ հայ ըլլալէ դադրել, պիտի ըսեմ աւելին՝ մա՛րդ ըլլալէ դադրել է: Թրքանալը կրօնք փոխել չէ միայն, իր մարդկութիւնը ժխտել է: Լօզանի մէջ մարդ մը ճանչցայ, զարգացած, խելացի մարդ, որ ազատ կամքովը իսլամացաւ, որովհետեւ իսլամութիւնը աւելի յարմար կը դտնէր իր համոզումներուն: Կը յարդէի այլ մարդը: Կը վիճէի հետը, բայց չէի կրնար չյարդել: Իր համոզումն էր: Երկրորդ կին մը կ'ուզէր առնել: Բայց ասիկա Զուլեյքիական օրէնքին դէմ ըլլալուն, չէր կրնար: Օր մը ըսաւ. — «Կնոջմէս զաղտնի սիրուհի մը պահելու տեղ, կ'իսլամանամ եւ օրինաւորապէս երկուքն ալ կը պահեմ»: Այդ մարդը հիմա Պոլիս կ'ապրի եւ կարեւոր հաստատութեան մը տնօրէնն է: Բայց մեզի եղածը առաջարկ մը չէ, այլ սպառնալիք մը: Սպառնալիքի տակ կրօնք փոխելը ամէնէն նուաստացուցիչ բանն է մարդուն համար: Օր մը բոլորս ալ պիտի մեռնինք: Հայ մնանք թէ թուրք ըլլանք, մահը միշտ կայ եւ անխուսափելի է: Հայ ծնած ենք, եւ լաւ է որ հայ մեռնինք, եթէ պիտի մեռնինք...

Ու մեկնեցաւ հիւանդին քով, բայց քանի մը քայլ

հեռանալէ ետք կեցաւ, ետ դարձաւ ու կէս-հեգնական, կէս-լուրջ, ըսաւ.

— Եւ ի՞նչ գիտէք որ թուրքերը սլաշտօնապէս մեզ թրքացնելէ ետք պիտի խնայեն մեզի: Օրինակները սլակաս չեն: Թուրքերը մեզ չեն սիրեր, բայց չեն կրնար չյարգել: Իրենց շատ սիրած եւ շատ կրկնած խօսքն է.— «Ասլընը ինքեր էտէն հարամգատէ» (իր ծագումը ուրացողը անի-ծապարտ է): Քրիստոնէութիւնը ուրանալով, անիծեալներ չե՞նք ըլլար իրենց աչքին...

.

Բժիշկ Սեւակին հիւանդը լաւ ճամբու մէջ էր: Ձերմութիւնը նուազած, վէրքը այլեւս թարախ չէր տար: Վերջին անգամ վիրակապը փոխած ատեն, քովը կեցող հանիւն դարձաւ.

— Ասկէ ետքը դուն մինակդ կրնաս ընել: Իմ դալուս պէտք չկայ:

— Ձէ եավրում, չէ, քու ձեռքերդ օրհնուած են, կու գաս եւ ձեռքովդ կ'ընես, Իսմայիլը կը վճարէ պէտք եղածը:

Արապածին, որ նոյն պահուն ներս կը մտնէր, մօրը ըսածը հաստատեց դեղին ոսկի մը տալով Ռուբէնին եւ պնդելով, գրեթէ հրամայելով, որ ամէն օր գայ: Մարդը որ այնքան խիստ սակարկած էր Տքթ. Տինանեանին հետ, անկէ «գձուձ» որակուելու աստիճան, զարմանալի առատաձեռնութիւն մը ցոյց կու տար Ռուբէնին հանդէպ: Քսան օրուան մէջ այս երրորդ ոսկին էր: Ուրիշ օր մը պառաւր մառան առաջնորդեց Սեւակը, ցոյց տուաւ անոր նկուղին մէջ դիզուած ապրանքները, կտաւի հակերը, ցորենի ամբարները եւ ըսաւ.

— Ասոնք բոլորը հասրէթիս համար հաւաքած է Իսմայիլը...

Սկիզբները չհասկցաւ Ռուբէն: Համարեց պառաւ կնոջ կողմէ իր թողնիկը ազատող բժիշկին հանդէս սիրալիրութիւն մը, երախտագիտական ցոյց մը, եւ այդքան: Բայց հետզհետէ կացութիւնը յստականաւ սկսաւ: Մանաւանդ երբ հիւանդը ոտքի ելաւ եւ սէտք եղաւ, որ մէկուն կռթնած քայելու փորձեր ընէ, ինչ որ մեծ մօրը պարտականութիւնն էր, պառաւը հազար տեսակ պատըրուակներ գտնելով դուրս կ'ելլէր եւ թոյլ կու տար որ բժիշկն ու աղջիկը մինակ մնան: Իսկ այս վերջինը քսանամեայ քնքոյշ էակ մը, ամօթիած ու երկչոտ, բառ չէր արտասաներ: Միայն աչքերը կը խօսէին, բոցկլտալով: Իր բառերը եւ արցունքները «Աննէ»ին կուրծքին վրայ կը թափէր ամէն գիշեր, միակ անձը տունին մէջ որուն կրնար խոստովանիլ իր սէրը: Իսկ «Աննէն» օրը օրին տղուն կը փոխանցէր լսածները: Ուշիմ մարդ, Իսմայիլ կ'ըսած էր կացութիւնը:

Օր մը Ռուբէնին թեւը մտաւ, տարաւ հիւրասենեակը, սուրճեր ապսպրեց մօրը եւ պարզեց միտքը, շեշտ եւ ուղիղ, առանց յառաջաբանի եւ դարձուածքներու.

— Տղաս, սկսաւ Ռուբէնին — իր քառասունվեց տարիներով դժուար թէ հայր եղած ըլլար երեսնամեայ Ռուբէնին, բայց այդպէս սկսաւ մտերմութեան երանգ մը տալով խօսքին — տղաս, աղջիկս քեզ կը սիրէ: Հասրէթս մօրը պատկերն է: Չուղեցի նոր կին մը առնել, որպէսզի խորթ մայր չունենայ: Ամբողջ հարստութիւնս իրեն կը պատկանի: Կրնաս երջանիկ ապրիլ իրեն հետ...

— Բայց ես ամուսնացած եմ, կին եւ զաւակներ ունիմ Պոլիս, ըսաւ Ռուբէն, մեր օրէնքով երկու կին արգելուած է:

— Ձեր օրէնքը մոռցիր, ժամանակները փոխուեցան: Իսլամ կրօնքին կը դառնաս, եւ ազատ կ'ըլլաս երկու կին ունենալու, եթէ ուզես աւելին ալ...

— Ինծի համար անկարելի բան է ատիկա, չեմ կրնար:

— Մէկ անգամէն չէ մի՛ ըսեր, մտածէ այս դիշեր եւ վաղը նորէն կը խօսինք: Բայց լաւ մտածէ, որսկէսզի ետքէն չզղջաս...

Մինչ Իսմայիլ կը խօսէր, Ռուբէն զգաց թէ հասրէթ, մեծ մօրը հետ կծիկ դարձած, դրան ճեղքէն մտիկ կ'ընէին...

.

Յաջորդ օրը նոյն տեսակցութիւնը կրկնուեցաւ միեւնոյն բառերով: Արասպաճի Իսմայիլի բերնին մէջ Ռուբէնը միշտ «օղլում» էր, բայց դէմքը կորսնցուցած էր ժպտուն եւ համոզիկ արասպայտութիւնը: Կը խօսէր արաւ եւ կարուկ: Սկսու.

— Լաւ մտածեցի՞ր ըսածներուս:

— Մտածեցի: Չեմ կրնար:

— Լաւ չես մտածած, օղլում, թրքանալէ ետք, կիներ եւ գաւակներդ ալ կը բերես Պոլսէն: Ոչ մէկ արգելք կայ: Չկարծես որ իմ գործս ալ դիւրին եղաւ: Այսօր չէ վաղը, քաղաքապետը սլաշտօնանկ կ'ըլլայ: Չանկըրըրի մէջ մէկ հատիկ հայ պիտի չմնայ քանի մը օրէն: Դուք ալ պիտի դրկուիք անոնց հետ: Խօսեցայ Օղուզ Ճեմալին: Ինքն է հիմա քաղաքին տէրը: Դժուարութիւններ հանեց, բայց խոստացաւ ուզածս ընել: Կը հասկնամ: Քեզի համար դժուար է անմիջապէս իսլամանալ, ընկերներուդ աչքին առջեւ: Չհասկցող մարդ չեմ: Քեզ կը պահենք եւ անոնց մեկնելէն ետք կը կատարուի արարողութիւնը:

— Չեմ կրնար, Իսմայիլ էֆէնտի, չեմ կրնար, կրկնեց Ռուբէն յուսահատած ձայնով մը, չեմ կրնար, մի՛ պնդեր:

— Ծօ՛ հերիֆ, յանկարծ թրքացաւ Իսմայիլ, քա-

մամ խօսքը էչերուն կ'ըսեն, քեզի բացէն կ'ըսեմ, նորէն չես հասկնար: Հրամանը Օղուզ ձեմալին դրպանն է: Ձեզի ազատում չկայ: Բոլորդ ալ պիտի մեռնիք: Մեղք է երիտասարդութեանդ: Գնա՛ եւ այսօր ալ մտածէ: Եթէ միտքդ փոխես, վաղը եկուր եւ թեւերուս մէջ կ'ընդունիմ քեզ, բայց եթէ նոյն խօսքը պիտի ըսես այլեւս հոս դալու պէտք չունիս...

Վերջին նախադասութիւնը արտասանած պահուն Իսմայիլի դէմքը բոլորովին փոխուեցաւ, անձանաչելի ըլլալու տատիճան: Երբեք այդ դէմքով չէր տեսած մարդը: Ընդհանրապէս կուղպ ու անժպիտ, Ռուբէն չէր կրնար կռահել անոր տրամադրութիւնը: Կոպտութեան եւ չորսութեան իր արտայայտութիւններով Իսմայիլ քիչ անգամ կը դրսեւորէր մարդկայնութիւնը: Յատկապէս Հասրէթին հետ խօսած պահերուն էր որ փափուկ ժպիտ մը կու դար այտերուն, բառերը կ'ըլլային աւելի մեղմ, քնքսյշ եւ սղոքիչ ձայնով մը, կարծես վախնար ուժգին շնչատութեամբ վարդի թերթի մը վնասելէ: Այդքան կոպտութիւն եւ փափուկութիւն նոյն անձին մէջ՝ անըմբռնելի էր Ռուբէնին համար:

Իրեն հետ ալ նոյն քաղցրութիւնը ունեցաւ Իսմայիլ երբ կը փորձէր համոզել, եւ յանկարծ դարձաւ կարծր ու դաժան անձնուորութիւնը, Ռուբէնի մերժումէն ետք: Մտաբերուած պատկերով մը Ռուբէնին այնպէս թուեցաւ այդ պահուն, թէ Իսմայիլ մէկ ձեռքին մէջ ունի ծաղիկ մը եւ միւս ձեռքին մէջ կը շարժէ սպառնալից դաշոյն մը: Անհանգիստ գդաց: Իսմայիլի խօսքերը որքան ալ ուղէին հայրականօրէն խրատական շեշտը պահել, Ռուբէն կը զղար մարդուն դաժանութիւնը, զսպուած զայրոյթը իր ընդդիմութեան առջեւ եւ կ'ողգէր ժամ առաջ դուրս դալ այդ տունէն: Շուրջ ամիս մը այնտեղ յաճախելով, ընտանութիւն մը, գրեթէ մտերմութիւն մը սկսած էր զգալ: Բայց

Իսմայիլի այս վերջին խօսքը, կտրուկ եւ վախազդու, հասկցուց իրեն թէ թուրք տունի մը մէջ կը գտնուի, թուրք տանուտէրի մը դիմաց:

Ու ոտքի ելաւ, լուռ, առանց բառ մը արտասանելու: Լուռ մնաց նաեւ Իսմայիլ, ըսելիքը ըսած վերջացուցած ըլլալով:

Մեկնած պահուն, փողոցի դրան մէջ պառաւր բռնեց երկու ուսերէն եւ ցնցելով ու հեկեկալով մըմնջեց.

— Խնայէ՛ երիտասարդութեանդ, խնայէ՛ հասրէթիս...

**

Ռուբէն Վարուժանին եւ քանի մը ընկերներու պատմած էր իրեն եղած առաջարկը, բայց բոլորովին անլուրջ, կատակի ձեւով, իբրեւ թէ հաշուի առնելիք բան մը չըլլայ: Բայց հիմա կը մտածէր: Ոչ տալիք պատասխանին: Այդ մասին երկմտութիւն չունէր: Որոշած էր այլեւս ոտք չդնել Արաուածը Իսմայիլին տունը: Բայց մարդուն սուած տեղեկութիւնները կը մրճահարէին ուղեղը: Իրապէս դատապարտեալն^ը էին, թէ այդպէս խօսեցաւ, պարզապէս վախցնելու համար: Ճամբան քիչ մը երկարելու դնով, հայոց եկեղեցիին առջեւէն անցաւ: Դուռը բաց էր եւ ներսը երկու մարդիկ դործի մը լծուած էին: Մտաւ:

— Ի՞նչ կ'ընէք, հարցուց:

— Պարոն, լուրերը դէշ են, սեվֆիէթի հրաման ելաւ, ըսաւ մէկը մեռեալ ճայնով մը: Մտածեցինք որ վերջը ժամանակ չըլլայ թերեւս ասոնք հաւաքելու, պատրաստութիւն կը տեսնենք...

Տախտակէ տուփի մը մէջ կը գետեղէին խորանին ոսկի խաչը, քանի մը կանթեղներ, բուրվառ մը, մոմեր...

Մէկէն անշարժացաւ իբրեւ թէ հաղարապետին առ-

Չեւ գտնուէր: Երեւութապէս պարզ բայց արասկարգօրէն ցնցող տեսարան մըն էր: Զիզերը թուլցան, կարկամ ու անզգայ: Բուռն վազքին մէջ անտեսանելի արգելքի մը զարնուած ու կասեցուած մէկուն շփոթանքը կը պարզէր: Ռուբէն, անխօս, կը դիտէր մարդոց լսիկ-մնջիկ գործունէութիւնը եւ աստիճանաբար առնուեցաւ մտային ու զգացական երկրորդ վիճակի մը մէջ: Գաղտնի տեղէ մը յուզումի ալիքներ մթազնեցին իր ներաշխարհը: Աչքին պատկերացաւ ամիս մը առաջ աշնտեղ կատարուած անկրկնելի ժամերգութիւնը, ականջներուն մէջ հնչեց կոմիտաս Վարդապետի անդրաշխարհեան մեղեգին իր «սուրբ-սուրբ»ով, Վարուժանի վերացեալ ապրումը...

Այդ համեստ մատուռին մէջ այն օրը բովանդակ ազգի մը սիրտն էր որ տրոփեց, եւ հիմա, համազարկ այդ տրոփը, յետադարձ յորձանապտոյտով կը զարնուի սրտին, անսովոր բարախումներ ատաջացնելով: Այդ պահուն, հայերէն մէկը խոշոր գիրք մը ունէր ձեռքը, վստահարար Աւետարան մը: Համբուրեց, յետոյ անձեռոցի մը մէջ փաթթեց ու երկիւղած փափկութեամբ մը ղետեղեց արկղին մէջ, միւս իրերուն վրայ: Ռուբէն կարծեց թէ այդ ռամիկ հայը հարազատ ննջեցեալի մը մարմինն է սր կը դնէ զազազին մէջ, թէ երկու մարդիկը մետեյաթաղներ են, եւ ինք, սգակիր միակ յուզարկաւորը այդ թաղումին: Իրեն այնպէս թուեցաւ թէ Աւետարանին հետ կը պատանքուի նոյն ինքն Ս. Մեսրոպը, Եղիշէն, Նարեկացին, Շնորհալին... եւ ինչո՞ւ ոչ Գուրեանը, անգամ Վարուժանը, հազար հինգհարիւրամեայ հայ գրականութիւնը, մշակոյթը...

Անոնցմէ մէկը բան մը հարցուց: Ռուբէն չլսե՞ց թէ չհասկեցաւ: Շըմորած կը նայէր մարդուն, որ ակնածալից պատասխանի կը սպասէր: Յնցում մը ունեցաւ ու քայլ մը ետ դնաց: Գլուխը սաստիկ կը ցաւէր կարծես աքցանի մը

մէջ բռնուած: Բնագլխաբար նահանջեց, ազատագրուելու համար բանդագուշական այդ մթնոլորտէն, խոր զարմանքի մատնելով երկու հայերը: Օդը կը պակսէր: Խամայիլի վիրաւորական «հերիֆ»ը ականջներուն մէջ կը բզզար աստակի մը սաստիկութեամբ...

Դուրս ելաւ գլխահակ, առանց բռն մը արտասանելու: Շարունակեց վերելքի ճամբան դէպի զօրանոց: Որքան ուզէր հեռու վանել, քմայքոտ պատկերներ կը սողանցէին երեւակայութեան մէջ: Ահա՛ ամուսնացած է Հասրէթին հետ: Նոյնիսկ ժանիքն ու պղտիկներն ալ եկած են Չանկըրը: Պատերազմը վերջացած է, հայածանրներ չկան: Այս բոլորը մոռցուած են երազի մէջ անսնուած մղձաւանջի մը պէս: Ինք կը շարունակէ գրել և ստեղծագործել: Նոր գիրք մը հրատարակած է: Երկու հայեր կը խօսին իրարու հետ:

— Ռուբէն Սեւակի նոր գիրքը կարդացի՞ր, կ'ըսէ մէկը...

— Ո՞ր Սեւակը: Թրքացածին մասի՞ն ես, կը հարցընէ միւսը...

Ո՛չ, գոռաց յանկարծ Ռուբէն, ամբողջ ուժով, ամայի ճամբուն վրայ կանգ առնելով: Քմայքին ստեղծած այդ երկու հայերը առջեւը ըլլային կարծես, ո՛չ, թրքացող չկայ...

Յոււլիան ալ վերջաւորութեան կը հասնէր եւ Փանին դեռ չէր ստացած դեսպանատան խոստացուած հրաւերը: Քանի մը անգամ ինք գնաց դեսպանատուն, ի հեճուկս Թօն Նէօրաթի թելադրանքին, բայց ի դուր: Հրաւերը ստացաւ Օգոստոս 28-ին համար, այն ալ հաւանաբար շնորհիւ Տիկին Աբէլի Պերլինէն բերած ազդու յանձնարարութիւններուն:

Մօր եւ զաւկի հանդիպումը շատ յուզիչ եղաւ, բայց պահեց արժանաւորութիւնը, տխուր պարագային վայել լրջութիւնը: Տիկին Աբէլ փափկանկատ գտնուեցաւ եւ բնաւ չանդրադարձաւ աղջկան հետ ունեցած նախամուսնական վէճերուն: Վաթսուննոց կին մըն էր, սպիտակ մազերով, բայց երիտասարդական աշխոյժը պահած: Շամիրամը առաջին անգամ կը տեսնէր: Մեծապէս ուրախա-

ցառ եւ հիացումը յայսանեց Լեւոնին կայսաառութեան եւ հասակին, սր տարիքէն աւելի ցոյց կու տար:

Մեմտուհի պարագան առանձին տեղ մը կը դրուէր ժանինի մտքին մէջ: Ուշագրաւը, նախ, անոր ներքին անձնաւորութիւնն էր, կահուղ եւ շուա ազդուող անսր խառնուածքը, սրմէ կրած առաջին տպաւորութիւնը կը յիշէր կազմած ըլլալ Լօզանէն: Նկատած էր, աւարտաճառին սրբազրութեան ատեն, Մեմտուհի մեղմ եւ հաշտարար բնաւորութիւնը: Միշտ դիւրին զիջեցաւ, ոչ մէկ ընդդէմութիւն ցոյց առաւ երբ Ռուբէն հիմն ի վեր շրջեց իր որոշ տեսակէտները: Դիւրին համակերպող եւ թոյլ անհատականութեամբը բնական էր որ մինչեւ հիմա առնուած ըլլար պետական մեքենային պատուակներուն մէջ եւ չարժէր ու գործէր ճշդուած ուղղութեամբ:

Ու յետոյ, Մեմտուհին պաշտօնը որքան բարձր, նոյնքան ուժգին էր անոր անձնաւորութիւնը հարթող ու ճմրդ ճնշումը: Ամէն օր կը լսէր թէ թուրք պետական գեկաւարներուն մէջ ամէնէն մոլեռանդ եւ կամակոր դէմքը թալաթ փաշան է եւ Մեմտուհը յատկապէս այդ մէկին ձեռքին ասկ կ'աշխատէր: Մինչեւ հիմա դրոշմուած պէտք է ըլլար իր մեծաւորին կարծր կնիքով...

Ոչ, չէր կրնար մոռնալ Մեմտուհին յամառ պընդումները որպէսզի թողուն Պսլիսը եւ Լօզան փոխադրուին: Օրին, քօյարհուած եւ զգոյշ առաջարկ մը համարած էր ատիկա, բարեկամական խորհուրդ մը, բայց հիմա կ'ընդունէր թէ մարդը կարելին ըրաւ: Աւելին չէր կրնար ընել: Աշխարհին ու բախտին դէմ դառնութեան պահերուն, ժանին մեղմացուցիչ պարագայ մը կը գտնէր Մեմտուհին համար: Մարդը ըսաւ, եւ իրենք շահակցան: Ռուբէնն էր, իր անկոտորում լուսաստեղութեամբը որ շահակըցաւ եւ կորսնցուց առիթը: Եւ հիմա, Ռուբէնը աքսորի մէջ, Մեմտուհը կ'ամչնայ ձայն տալէ: Ժանին համո-

զուած էր, թէ չկամութիւնէ աւելի, բան մը ընելու անկարողութիւնն էր պատճառը Մեմտուհին բացակայութեան:

Եւ սակայն, ձերբակալուած հարիւրաւոր հայ մտաւորականներուն մէջ բացառիկ վիճակ մը չէ՞ր պարզեր Ռուբէն, գերմանացի կին ունենալուն: Ներկայ պայմաններուն մէջ անկարելորդ մանրամասնութիւն մը չէր ատիկա ի նպաստ Ռուբէնին: Այս կէտը զէնք մը չէ՞ր կրնար դառնալ Մեմտուհին ձեռքը միջամտութիւն մը փորձելու: Իրապէ՞ս անկարող էր բան մը ընելու թէ մոռցաւ բարեկամութիւն ու երախտիք...

Փոխն ի փոխ, մէկ դատապարտելով ու մէկ արդարացնելով յաճախ կը մտածէր Մեմտուհին մասին...

Մօրը դալէն ետք Ժանին Սաթենիկն ալ ճամբեց: Լեւոնիկը շատ լացաւ անկէ բաժնուելուն համար, բայց Ժանին ստիպուած էր խնայողութիւն ընել: Ամայացած տունին մէջ, ուր ոչ հիւրասիրութիւններ կ'ըլլային եւ ոչ ալ բազմամարդ ճաշկերոյթներ, խոհարարի եւ սպասաւորի պէտք չկար: Սկսած էր մտածել գերմաներէնի մասնաւոր դասեր տալու մասին, բայց ժամանակ չեղաւ իր մտածումը գործադրութեան դնելու: Մօրը բերած զգալի դումարը քանի մը ամիս եւս ընտանիքը գերծ կը պահէր կարիքէ:

Ժանինի միակ մխիթարանքը Ռուբէնի հետ փոխանակուած նամակներն էին: Հազիւ թէ նամակ կոչուելու արժանի ըլլային քսան-քսանհինգ տողնոց այդ բացիկները, գրաքննութեան կողմէ դրուած սահմանափակումով, բայց կը ծառայէին հոգեկան կապերը պահելու: Ի՞նչ հակասութիւն անցեալի հեղեղային նամակներուն եւ այդ չոր ու կարճ քարտերուն միջեւ: Երկա՛ր, անհուն նամակներ, հարիւրներով ու հարիւրներով, որոնց վերստին ընթերցումը Ժանինի միակ մխիթարանքն էր հիմա: Երբեմն

այնպէս կը թուէր, թէ ուրիշ զոյգի մը կողմէ ապրուած սիրային վէպ մը կը կարդայ այդ նամակներով, որուն հերոսը, նորօրինակ Վերթեր, Ռուբէնն է, բայց հերոսուհին ինք չէ: Նամակները շարած էր թուականի կարգով, ծաւալուն հատորի մը պէս խաւաքարաւ մէջ ամփոփած: Վեց տարիներու ընթացքին գրուած սիրային նամակներ, ամէն մէկը ցուցանիչ մը իրենց անսովոր սիրոյն եւ վկայութիւնը Ռուբէնի գրական տաղանդին:

Ժանին կը կարդար անկանոն կերպով, պատահաբար, վերապրելով ամէն մէկ նամակին տուն տուող առիթը, սլարագաները: Երկար կեցու սակայն նամակի մը վրայ: Այդ մէկը գրուած էր Պոլսէն, ուր գացած էր Ռուբէն կարճատեւ մը, սիրելի եղբոր թաղումին: Նամակ մը, որ իր կեանքին ընթացքը շրջեց, գեղարուեստական վարժարանի իր դասընթացքը խզելով: Ինք կը հետեւէր թատերական ճիւղին, իսկ Ռուբէն բացարձակապէս դէմ էր: Արուեստի ուրիշ ճիւղեր կան, կ'ըսէր, նկարչութիւնը կայ, երաժշտութիւնը, արձանագործութիւնը, ուրիշ ճիւղեր, ընտրէ՛ որը որ ուզես, բացի թատրոնէն: Եւ իրբեւ համոզիչ փաստ իր տեսակէտին, կը բացատրէր.— «Դերասանութիւնը պատճառ պիտի դառնայ որ եղծանուի խկութիւնդ: Օրինակի համար, եթէ քեզ թեւերուս մէջ առնեմ եւ համբուրեմ, եւ դուն փոխադարձեւ, միշտ պիտի մտածեմ՝ իմ սիրած ողջկա՞նս համբոյրն է, թէ բեմական համբոյր մը: Ո՛չ, ամէն ինչ, բացի թատրոնէն»:

Այդտեղ ժպտեցաւ Ժանին: Ռուբէնն էր, ի՛ր Ռուբէնը, որուն համար կեանքին իմաստը միախառնուած էր Ժանինի անձին, անոր սիրոյն հետ: Ի՛ր Ռուբէնը... Եւ Ժանին հրաժարեցաւ բեմէն... Հիմա գրականութիւնն էր սրտին խօսողը: Եւ ոչ անպայման Ռուբէնին հետեւելու համար: Ճիշդ է, սկսաւ Ռուբէնի կարգ մը բանաստեղծութիւնները թարգմանելով, բայց աստիճանաբար զգաց

Թէ բան մը կը խլրտի ներսը ու ելք կը փնտռէ: Եւ առաջին փորձէն իսկ զգաց, թէ իր ապրումները թուղթին յանձնել աւելի դիւրին կու գայ Փրանսերէնով քան թէ մայրենի լեզուով: Սկիզբը մտածեց թէ Ռուբէնի հետ երկար տարիներու Փրանսերէնով թղթակցութիւնն է պատճառը, պարզապէս վարժութեան հարց, բայց ոչ: Հիւկոյի լեզուն աւելի դիւրին եւ աւելի հեզասահ կու գար գըրչին, քան Կէօթէինը: Տարուած այդ մտածումներէն, պահ մը կը վերանար եւ անհամբեր էր գրած բանաստեղծութիւնները Ռուբէնին կարդալու, բայց յանկարծ կ'անդրադառնար որ Ռուբէնը չկայ, եւ սոսկալի էր այդ պահուն իր անկումը տխրութեան ճահիճներուն մէջ:

Զօհրապի ձերբակալութիւնը իրեն ալ ազդեց եւ աւելի թանձրացուց սրտին իջած ամպերը: Միայն մէկ անգամ տեսած էր այդ մեծ հայը, բայց Ռուբէնէն այնքան լսած էր անոր մասին, որ հարուածը իրեն ալ հասած կը զգար... Մանաւանդ կ'ազդուէր ուրիշներու ափսոսանքներէն: Ռուբէնի ընկերներուն կիները, իրենց բախտակից, ատենը մէկ կու գային, լուրեր կը փոխանակէին, իրար մխիթարելու յոյսով, բայց անգիտակցաբար իրենց յուսարեկութիւնները բարդելով իրարու վրայ: Վարուժանի Արաքսին մանաւանդ, լալով կու գար ու լալով կը մեկնէր, եւ Ժանին ինքն էր որ համբերութեան խրատներ կու տար անոր: Զարդարեանի կիներն ալ կու գար մեծ տղուն հետ, աւելի զգաստ եւ չափաւոր, բայց միշտ կ'ակընկալէր իրմէ թարմ լուրեր քաղել, գերմանացիի հանգամանքէն նորութիւններ յուսալով: Բայց շատ գէշ ազդուեցաւ, երբ օր մը, միշտ պաղարիւնը պահող տիկին Զարդարեանն ալ փղձկեցաւ, գոչելով.

— Եթէ Զօհրապն ալ տարին, ա՛լ ամէն յոյս կորսուեցաւ...

Դառնացած էր նաեւ Մեմտուհին դէմ: Ամիսներ ան-

ցան, ոչ երեւցաւ եւ ոչ ալ լուր մը զրկեց մէկուն հետ: Ռաֆայէլլան ալ չերեւցաւ: Այլեւս վստահ էր, թէ գեապանատան կողմէ զբուշացուած է: Ուրիշ ի՞նչ պատճառ կրնար ունեցած ըլլալ այնքան սրտբաց եւ հազարգական այդ ազջիկը իրմէ հեռու մնալու: Միակ դրական կէտը այս ամէնուն մէջ, Փօն Նէօրաթի կարգադրութիւնն էր գերմանական Քօփերաթիվէն օգտուելու: Սկիզբը կարելորութիւն չէր տուած այդ բանին, բայց երբ սննդեղէնի ստղնապը տճեցաւ քաղաքին մէջ եւ նիւթական հոգերն ալ վրայ եկան, նոր զգաց իրեն տրուած այդ բախտին տուաւելութիւնը: Աննչան վճարումով կրնար տունին շատ պէտքերը հոգալ Քօփերաթիվէն: Իր աչքին, այդ մէկը տնտեսական տուաւելութիւն մը չէր միայն: Կը նշանակէր, գեսպանատունը չէ լքած զինք, կը հսկէր եւ կը հոգար իր քաղաքացին: Դեսպանին մերժումը զինք ընդունելու, կըրնար քաղաքական պատճառներ ունենալ: Իրաւունք չունի ամէն ինչ սեւ տեսնելու: Ով զիտէ գեսպանը ինչ դժուարութիւններ ունի դաշնակից կառավարութեան հետ: Մանաւանդ որ ռազմաճակատներու լուրերը վստայուն չեն թէ Գերմանիոյ, թէ Թուրքերուն համար: Այս ահաւոր իրարանցումին մէջ ի՞նչ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ գերմանացի ազջկան մը ընտանեկան խնդիրը:

Խոհերու այս հանգրուանին, լիովին արդարացնելով գեսպանը, Ժանինի տրամադրութիւնները կը լարուէին Թուրքերուն դէմ: Միայն Ռուբէնը չէր զինք չարչարողը: Զգացումներու բնական զարգացումով հիմա կ'ատէր Թուրքերը, որ մեծ պատերազմի մը մէջ, ամէն ինչ մոռցած, կը տարուին իրենց քաղաքացիներուն մէկ մասը տեղահանելով եւ աքսորելով: Ռազմագիտական ի՞նչ կշիռ կրնան ունենալ խաղաղ բնակչութեան տեղահանութիւնները, աքսորները, կամ ջարդերը՝ եթէ ճիշդ են լսածները: Դպրոցները զրկել ուսուցիչներէ, հիւանդները բժիշկներէ, եկե-

ղեցիներն անգամ իրենց կրօնաւորներէն, ինչո՞վ կը նպաստեն յաղթանակին: Ո՛չ, Գերմանիան լաւ զինակից մը չէ ընտրած այս պատերազմին մէջ:

Նման պահերու, ինքզինք լման գերմանացի կը զգար եւ խաբուած կը համարէր: Ո՞ւր էր առաջին օրերու Պոլիսը: Մոխիր ցանուած ըլլար կարծես քաղաքին վրայ: Պոլսոյ ժպիտը, կենսունակութիւնը, շէնութիւնը կազմող հայերը չկային, սմբած, կծկուած, իրենց տուներուն մէջ վախով կ'սուրէին, ու մեծ ոստանը պարսպուած կը թուէր իր այնքան կենսայորդ արիւնէն: Ֆրանսայի ճակատներուն վրայ գերմանացի զինուորը կենաց-մահու կռիւ կը մղէր, իսկ այստեղ, թուրք զինուորը սունէ սուն հայ փախստական կը փնտռէր, թշնամի փնտռելու պէս: Ի՞նչ ըրած էին հայերը այդ դաժան վերաբերումին սրժանանալու համար: Եթէ հեռուէն լսէր կասարուածները, թերեւս իրաւունք մը տար թուրքերուն, խորհելով որ յանցանք մը գործած պէ՛տք է ըլլան հայերը, որպէսզի կասավարութիւն մը ամբողջ եռանդը կեդրոնացնէ անոնց դէմ: Բայց հիմա հոս է, իր աչքերով կը տեսնէ կասարուածը: Հայերը մեղք չունին, հաւատարիմ քաղաքացիներ են եւ հաւատարմօրէն կը ծառայեն երկրին: Մէկը իր Ռուբէնը, հայերուն ամէնէն հայր: Ի՞նչ խանդավառութեամբ առաջին օրէն բանակ դնաց, երբ դեռ եկուր ըսող մը չկար իրեն: Ի՞նչ եռանդով եւ քրտինք թափելով թաղէ թաղ կը վազէր բանակին հիւանդասպահներ պատրաստելու: Եւ ինչպէ՛ս վարձատրուեցաւ...

Ձայրոյթը պահ մը կը վանէր տխրութիւնը: Մթամած ապրումներէն դուրս եկած՝ պայքարող մըն էր այդ պահերուն: Եւ սկսած էր ատել՝ մզկիթներէն տեղացող աղօթքները, հոգիէն անէ՛ծք կ'երթար մինարէներուն դէմ, եւ կրօնական հակառակութիւնը տեղ չունէր իր անէծքին մէջ: Ուրիշ Աստուծոյ մը ուղղուած ըլլալէն չէր իր ընդ-

վըզումը, աղօթքը աղօթք է, մզկիթէն թէ խորանէն: Բայց էգանի այդ վայնասունները աղօթք չէին, ատելութիւն, մոլեռանդութիւն, թրքութիւն կը տարածէին եւ իր մէջ ատելութիւն կ'արթնցնէին:

Ատելութիւնը ի՛նչ սփոփիչ, ի՛նչ բարերար հակադրեցութիւն ունի տխրութեան վրայ, մտածեց ժանին եւ թողի մը վրայ քանի մը տող գրեց, ետքէն մշակելու համար արձակով կամ քերթուածով: Բայց երբ ոտքի ելաւ աչք մը նետելու քնացող սլոտիկներուն վրայ, ատելութիւն չմնաց: Տխրութիւնը վերադարձաւ եւ ականջներուն կրկին հնչեց Տիկին Զարդարեանի ձայնը.

— Եթէ Զօհրապն ալ տարին, ա՛լ ամէն յոյս կորսուեցաւ...

Չօրանոց հասնելէ ետք, Ռուբէն Վարուժանին պատմեց, ինչպէս միշտ, Իսմայիլի հետ ունեցած զրոյցին բոլոր մանրամասնութիւնները, զանց ընելով միայն անոր չարագոյժ սպառնալիքները: Աւելորդ էր իր զաւակին ապագայով մտահոգ չօր մը զայրալից խօսքերը փոխանցել ընկերոջ եւ անոր սիրտն ալ փոթորկել: Թերեւս Իսմայիլ մասնաւոր չափազանցեց, ազդելու համար իր որոշումին վրայ: Բայց Ռուբէն խորապէս ազդուած էր եկեղեցին տեսած այն երկու հայերու ընթացքէն: Ի՞նչ տժգոյն էին խեղճերը եւ ի՞նչ ողբերգական իմաստ մը կար անոնց լռիկ աշխատանքին մէջ: Իրենց ինչքն ու տուները լքելու դատապարտուած այդ հայերը ի՞նչ ակնածանքով ու երկիւղած կը բռնէին սլաշտամունքի առարկաները: Եթէ տեղահանութեան սպառնալիքին տակ գտնուող այդ պարզ մարդիկը իրենց հոգիէն անբաժան կը համարէին խաչն ու բուրվառը, ի՞նչ կը մնար ընել իրեն, ժողովուրդին առաջնորդ

ըլլալ յաւակնող բանաստեղծին, եթէ ոչ մերժել կրօնափոխութիւնը, կեանքին գնով:

— Գոնէ սիրո՞ւն է օրիորդը, հարցուց Վարուժան, խզելով Սեւակի մտածումներուն թելը:

— Յամենայն դէպս, Հեթանոս Երգերուդ մէջ չի մտներ. աւելի՛ Դուրեանին Թրքուհին կը յիշեցնէ վերջալուսային իր ժպիտով: Ափսոս որ հայ չէ...

— Բայց ի՞նչպէս կ'ըլլայ, ըսաւ Վարուժան, ես ալ նկատած եմ: Ինչո՞ւ թուրք կիները երբեմն երազայնօրէն դեղեցիկ են եւ յանկուցիչ, իսկ այրերը կոպիտ, դռեհիկ, տգեղ:

— Նախ, ըսաւ Ռուբէն, այր մարդուն համար գեղեցիկի-տգեղի ըմբռնումը անիմաստ է: Ասնսականութիւնը պէտք չէ տգեղութիւն եւ կոպտութիւն համարել: Այր մարդուն արժանիքները կը խտանան իր ուժին եւ տոկունութեան մէջ: Բնախօսական օրէնք է, եթէ կ'ուզես աստուածային պատգամ: Երբ Աստուած ըսաւ Ադամին ճակտիդ քրտինքովը հացդ շահիս, ինքնին հասկնալի է թէ դատապարտեց չարքաշութեան: Քրտինքը ուժէն կը ծորի եւ ուժը չի կրնար բարեձեւ ու քնքոյշ ըլլալ: Պատկերացուր փայտահատ մը կամ հողագործ մը, որոնք կոչու ու կոչկոռած ձեռքեր ունին եւ քրտինք կը թափեն: Անչուչտ, կիներն ալ կրնան քրտնիլ, բայց նազելի եւ հեշտարուխ է անոնց քրտինքը, ինչպէս... Արեւելեան Բաղնիքիդ մէջ: Խնդացին:

Կապուօշ զուարճաթերթի աշխատակիցներէն մէկը, որ մտիկ ըրած էր խօսակցութիւնը եւ շատերուն պէս տեղեակ էր Ռուբէնի եղած առաջարկէն, մէջ մտաւ եւ ըսաւ երգիծարանի մը բնաւ չվայելող լրջութեամբ.

— Սեւա՛կ, եթէ ես քու տեղդ ըլլայի, կ'ընդունէի իսլամութիւնը, աղջիկն ալ կ'առնէի եւ ջուրերը հանդարտելէն ետք վրանին կը խնդայի...

— Որպէսզի դուն ալ թերթիդ մէջ պատկերս տպէիր գլխուս փաթթոց կապած, այնպէս չէ՞ :

— Չէ՛, Ռուբէն, ասոնք խնդալիք բաներ չեն: Փամանակը աւելի լալու կը մղէ քան թէ խնդալու: Յիշէ՛ որ մեր նախարարներն ալ Տիպրոնի մէջ առերեսս ուրացան եւ ոչ ոք ուրացող կոչեց զիրենք: Այո, եթէ քու տեղդ ըլլամ . . .

— Բարեբախտաբար, իմ տեղս չես, ըսաւ Ռուբէն ջղայնոտ: Լաւ տրամադրութեան մէջ չէր: Ուրիշներ ալ մօտեցած էին խումբին եւ կային որ Կալոօշի մարդուն հետ համամտութեան նշաններ կ'ընէին: Ռուբէն զգաց թէ հոգիով տկարացողներ կան անոնց մէջ: Խօսեցաւ շատ լուրջ, խօսքը ուղղելով ընդհանուրին.

— «Պատահաբար ինծի ելած այս առաջարկը վաղը կրնան ընել ձեզմէ ոեւէ մէկուն, կամ հաւաքաբար բոլորիս: Պէտք է զխանանք որ կրօնափոխութեան խնդիր մը չէ ասիկա, այլ ազգուրացութեան: Մուհամմէտի կրօնը ընդունելով չի վերջանար: Հայ ըլլալէ դադրել, եւ թուրք ըլլալ է: Պատկերացուցէք ձեր ընտանիքները, կին-դուստրները, երբ անոնց ըսէք՝ մենք այլեւս հայ չենք, թուրք ենք. Կիրակի օրը եկեղեցի պիտի չերթանք, այլ Ուրբաթ օրերը մզկիթ պիտի երթանք: Այո, լաւ պայմաններու մէջ չենք եւ աւելի վատ պայմաններ կրնան ստեղծուիլ: Քանի միասին ենք, պէտք է միասնաբար որոշում տանք որ թրքանալ չկայ: Տկարացողները թող ուժ առնեն ամուր կեցողներէն եւ ամբողջ իրենց հայութեան մէջ . . .» :

Նոյն օրն էր որ Վարուժան եւ Սեւակ նստած սրճարանի մը անկիւնը, խորհրդածութիւններ կը փոխանակէին: Հսկող ոստիկանը տուն դացած էր, խոստում առնելէ ետք որ իրիկունը մինակնին բարձրանան Չօրանոց եւ յայտնեն յիսնապետին թէ հսկիչը մինչեւ այդ պահը հետերնին էր եւ նոր բաժնուեցաւ իրենցմէ: Երկու ամիսէ ի վեր նոյն

նիւթերն էին: Պատերազմը, հայ ժողովուրդին ճակատա-
գիրը, ընտանիքները: Բայց այսօր ուրիշ էր: Առաւօտեան
մէկ-երկու հոգիի միջեւ տեղի ունեցած զրոյցը, որպէս
փոքրագոյն չարիք թրքանալու կարելիութեանց մասին,
ուրիշ համ մը կու տար իրենց խօսքերուն: Բառերը դան-
դաղ դուրս կու գային, ծանրութիւն մը, թալկացում մը
կար իրենց անձերուն վրայ:

— Կարծեմ բռնած ենք խաչելութեան ճամբան եւ
գողգոթան հեռու չէ մեր ժողովուրդին համար, ըսաւ Վա-
րուժան յողնած ձայնով:

— Ուրացումի աքաղաղին առաջին կանչն է որ լսե-
ցինք առտուն, խօսեցաւ Սեւակ նոյն տխրութեամբ: Կը
հասկնամ: Մինչեւ հիմա ջարդին մղձաւանջը կար եւ քա-
րին քարով պատասխանելու Դերենիկներուդ վճռակա-
մութիւնը: Ափսոս որ ժամանակ չտուին որպէսզի Դերե-
նիկները մեծնան: Հիմա ամբողջ ժողովուրդով խոր-
վիրային ընդերքն ենք, Վարուժա՛ն, ու չեմ տեսներ ա-
ռասպելին հրեշտակը որ փրկութեան աւետիսը տայ: Տե-
ղահանութիւնները աւելի սոսկալի են քան կոտորածները:
Ջարդը, իմ մտքիս մէջ, միշտ եղած է ուժգին, աւերիչ փո-
թորիկ մը անտառին վրայ որ ծառերը կը ցնցէ, ճիւղերը
ճարճատելով իրար կը խառնէ, բայց որ, պատուհասին
անցնելէն ետք, չարչարուած ծառերը կը վերականգնին,
կոտորած ճիւղերը կը վերընձիւղին, Անտառը կը մնա՛յ . . .

Ռուբէն հետզհետէ աւելի յուզուած եւ ինքն իր թա-
փէն ուժ առած, շարունակեց.

— Վարուժա՛ն, այս տեղահանութիւն բառը աւելի
խժդուժ կը հնչէ ականջիս քան ջարդը: Տեղահանութիւնը
արմատախիլ կ'ընէ անհատը, անտուն եւ անօթեւան, հո-
վին բերանը արուած յարդի շիւղերուն պէս: Ահա թէ ինչ-
պէս մարդիկ կը սկսին կորսնցնել իրենց հոգեկան հաւա-
սարակչութիւնը, կրնան նոյնիսկ հաշտուիլ կրօնափո-

խութեան գաղափարին հետ, բան մը՝ որ անհեթեթ, անկարելի կը թուէր երէկ, բայց որ հիմա կը թուի չարիքին հանդոյցը քակելու միակ լուծումը, կը բաւէ որ մնան իրենց տունին ու խանութին, արտին ու այգիին մէջ, չխղուին իրենց կենսաբանական արմատներէն, ի հեճուկս ցեղային արմատներուն...

— Բայց ե՛լքը, Ռուբէն, ո՞ւր է ելքը այս տարտարոսէն դուրս դալու, ընդվզեցաւ Վարուժան, ջղային եւ անհամբեր: Կարելի՞ բան է որ ցեղ մը ամբողջ հեղեղն առնէ տանի...

— Եթէ մինչեւ հիմա լսուածները ճիշդ են, դժբախտաբար պիտի ընդունինք որ կարելի է անճիտել ցեղ մը ուրիշ ցեղի մը մոլեգնած վայրենութեամբը, երբ մահաւանդ անոր հետն են բիրտ ուժը եւ իշխանութիւնը: Հայ մայրերուն տուած հաւատքի պատգամը կարծեմ սխալ յած պիտի ըլլաս, Վարուժա՛ն: Վարդահեղեղ արշալոյսի մը ոտնաձայնը չէ որ կը լսուի, այլ մղձաւանջային վերջալոյսի մը սարսուռն է որ կ'ապրինք...

— Կը բաւէ՛, Ռուբէն, այսպէս շարունակելով կըրնանք միայն իրար թունաւորել: Լաւ է որ երթանք մեր ընկերներուն քով:

— Իրաւունք ունիս, ելլենք այստեղէն, ըսաւ Ռուբէն ոտքի կանգնած: Կարելի ըլլա՞ր մոռնալ ներկան, եւ հրաշքով մը յանկարծ գտնուիլ ապագային մէջ, երթանք...

Տարօրինակ հոգեփոխութիւն մը եկած էր Ռուբէնին վրայ: Քանի վտանգը մեծնար եւ մօտենար, այնքան սիրտը կ'ամբանար: Ջղային վիճակը, ընկճելու տեղ, նոյնքան աւելի կը զօրացնէր կամքը, կը սրէր մտածողութիւնը: Նախազգացո՞ւմ էր, թէ լարուած ուղեղի մը բնական աշխուժութիւնը, իրեն կը թուէր թէ անցած է ճակատագրական սահմանագիծը, ուրկէ անդին ոչ մէկ նշանակութիւն ունի այլեւս ապրիլը կամ մեռնիլը...

Ճիզիքապէս թեթեւութիւն մը կը զգար եւ ուղեղը աւելի արագ կ'աշխատէր: Առաքելութիւն մը տուած էր ինքնիրեն: Ըսես իրեն վիճակուէր վրհին եզերքը գտնուող այդ բաղմութիւնը հոգեպէս ամրասնդելու պարտականութիւնը: Տարիքսլ իրմէ մեծեր կային անոնց մէջ, աւելի խելահասներ, բայց ինքն էր հոն խմբուած հայերուն կեդրոնական ջեռուցիչը, հաւատքի եւ անկողնութեան հրահրիչը: Կը մօտենար տկարացածներուն, խախտածներուն, կը խօսէր, կը քարոզէր, երբեմն կ'այսպստէր: «Այնքան ատեն որ միասին ենք, կ'ըսէր, իրարմով գօտեւընդուինք եւ ամբանանք: Կրնայ պատահիլ որ մեզ բաժնեն իրարմէ, առանձին մնանք եւ տկարանանք: Նման պահերու պէտք է իրար յիշենք եւ իրարմէ ուժ քաղենք: Մեր աղղին վիճակուած գէշ օրեր են, դիտնա՛նք այս վատ օրերուն զլսիմիս բարձր պահել, սրպէսզի երբ լաւ օրերը գան, ամօթապարտ եւ դիտահակ չմնանք»:

Եւ կ'աւելցնէր.

— «Վարը ասլրող հայերը տեսայ: Մեզի կը նային: Եթէ մեզմէ մէկ հողի տկարանայ, անգարմանելի յուսարեկութեան պիտի մատնուին այդ խեղճերը: Եթէ չկարենանք մեր արի կեցուածքով օրինակ տալ զանդուածին, գոնէ փորձենք արժանապատուութիւն պահել, օրինակ առնելով ժողովուրդէն: Անցեալին, հայ գեկտիւարութիւնը միշտ արժանի եղած է իր առաջնորդած ժողովուրդին. մեր տկարութեամբը ամօթալի նախընթաց մը չստեղծենք»...

.

Յաջորդ առաւօտ գէշ լուրեր տարածուեցան: Քաղաքապետը Պոլիս կանչուած էր եւ այդ պաշտօնը ատժամեայ կերպով կը յանձնուէր Օղուզ ձեմալին: Աքսոր-

եալներուն մէջ սուգի մը ծանրութիւնը բերաւ այդ լուրը եւ օրուան ընթացքին զգացին հետեւանքները: Թուրքերու վերաբերումը տարբեր էր այդ օր: Բանտարկեալներուն մէջ կային որ ամիսներու շիտմով որոշ կապեր ստեղծած էին տեղացի թուրքերուն հետ, որոնք զօրանոց կ'այցելէին: Մէկ օրուան մէջ կապերը խզուեցան: Պարենաւորումի պաշտօնով շուկայ դասողները վերադարձան խուճապային լուրերով...

— Չանկըրըի հայերը տեղահանելու հրաման կայ...

— Երեք օրուան բաւելիք պաշար միայն կրնան տանիլ...

— Քաղաքապետին Պոլիս կանչուելը պատրուակ է, պարզապէս պաշտօնանկ եղած է...

— Էնկիւրիի վալին ալ պաշտօնանկ է, հայերու տեղահանութեան դէմ ըլլալուն համար...

Բօթաբեր սուրհանդակներ դարձան, մէկը միւսին բերնէն կը խլէր խօսքը եւ իր լսածը կը պատմէր: Ամիսներու յարարերական խաղաղութիւնը խանդարուեցաւ: Կատակները դադրեցան: Վախը, լրջութեան դիմակով, պատեց դէմքերը: Մինչեւ հիմա որոշ չափով հաշտուած էին իրենց վիճակին հետ, «տեղաւորուած» առօրեային մէջ, ինչ որ կը մեղմացնէր կացութիւնը, կը թեթևեցնէր անորոշութիւնը: Մանաւանդ Կոմիտասի եւ Քէչեանի խումբին մեկնումէն ետք, իւրաքանչիւրը յոյս մը կը փայփայէր գաղտուկ: Յանկարծ ամէն ինչ փոխուեցաւ: Իրենց վրայ հսկող ոստիկաններն ալ խոթուեցան: Ազրբայր երթալու համար իսկ պէտք էր հրաման տունել, մինչդեռ այդ հրամանը մոռցուած էր: Կային որ սովորութիւն ըրած էին ոստիկաններուն հետ թուղթ խաղալ: Այդ ամէնը վերջ դատաւ: Դարձեալ պահակներ տնկուեցան դռներուն առջեւ, առաջին օրուան պէս...

Ամառուան երկար օրերէն մէկն էր եւ օրը կը տա-

րաժամէր: Դուրսը փայլուն արեւ, խի ներսը, խոնաւ պատերուն ետեւ հարիւրեակ մը խամրած հողիներ, անորսչին անձկութիւններուն մէջ գալարուն, կը զգային թէ ա՛յդ օրը բան մը պիտի պատահի ու ոչ ոք կրնար պատահելիքին անուն մը տալ...

Ուշ իրիկունով, երբ այլեւս մթնշաղ էր, սատիկան մը պոռաց թէ Տքթ. Ռուբէն Զիլինկիրեանը դուրս կը կանչուի, հիւր մը ունի: Զարմանքով ելաւ Ռուբէն, մտածելով թէ ո՞վ կրնայ ըլլալ: «Աննէ»ն էր, Իսմայիլի մայրը, պզտիկ տղու մը հետ: Լաթի մը մէջ փաթթուած ծրար մը կար տղեկին ձեռքը: Պառաւր առաւ, Ռուբէնին երկարեց: Հացերով փաթթուած խորոված միսեր էին, դեռ տաք ու բուրավի:

— Եավրում, ըսաւ, ինչո՞ւ չեկար...

Ու չկրցաւ շարունակել: Երկու ձեռքերով Ռուբէնին ձեռքը ամուր բռնած, լուռ կ'արտասուէր: Դաստակով սրբեց արցունքները ու նորէն խօսեցաւ.

— Դուզո՛ւմ (գառնուկս) մեղք է արեւիդ, մեղք է Հասրէթին: Դուն կեանք տուիր իրեն, տուած հողիդ ետ մի՛ ասներ... Հասրէթս կ'ըսէ, տօքթօրին կինը իմ մեծ քոյրս կ'ընեմ, զաւակները իմ զաւակներս կ'ըլլան, միայն թէ թող գա՛յ, թող չերթա՛յ... Իսմայիլը կ'ըսէ, պիտի մորթեն քեզ, հրաման կայ որ մորթեն, մեղք ես, ուրիշ զաւակ չունինք, եթէ դուն երթաս, բարակ ցաւէն կը մեռնի Հասրէթս, մեղք է...

Շոյելով, դուրդուրալով ճամբու դրաւ ծեր կինը, իրապէս ցաւելով անոր վրայ: Խոստացաւ անդամ մըն ալ մտածել, քաջ պիտնալով որ մտածելիք չունի այլեւս: Իսմայիլի խօսքը վճռական էր: Երթալ կը նշանակէր ընդունիլ:

Պառաւին սրտաճմլիկ վիճակը քմայքի նոր պատկեր մը ստեղծեց երեւակայութեան մէջ, ու ներս չմտած, պահ

մը կեցաւ գաղջ իրիկունին մէջ ու երազեց: Մէկէն անշարժացած շարժանկարի տեսարան մըն էր այս տնգամ: Լեւոնը մեծցած է ու դպրոց կ'երթայ: Եւ ահա լալով տուն կու գայ ու կը փաթթուի մօրը:

— Ի՞նչ ունիս, հոգի՛ս, ըսէ՛ ի՞նչ պատահեցաւ, կ'ըսէ ժանին անձկանօք գրկելով իր տասնամեայ մանչը, համբոյրներու տարափի մը տակ:

— Գառնիկին հետ կռիւ ըրինք, կ'ըսէ Լեւոն լացին մէջէն:

— Ծեծե՞ց, ո՞րտեղիդ գարկաւ...

— Ե՛ս իրեն ծեծեցի, գլուխն ալ պատին գարկի:

— Ուրեմն ինչո՞ւ կու լաս եւ ինչո՞ւ կռիւ ըրիք:

— Գէշ բան մը ըսաւ ինծի...

— Ի՞նչ ըսաւ...

Լեւոնիկ աւելի սաստկացուց լացը եւ աւելի ուժգին փաթթուեցաւ մօրը: Ժանին ի գուր կ'աշխատէր հանդարտեցնել տղան որ անվերջ կը կրկնէր.

— Ի՞նչ ըսաւ, Լեւոն, պատմէ ինծի թէ Գառնիկը ի՞նչ ըսաւ:

Լեւոն փոխանակ պատասխանելու մօրը հարցումին, յանկարծ դադրեցուց լացը, շտկուեցաւ, քիչ մը հեռացաւ մօրմէն եւ անոր դէմ ուղիղ կանգնած, հարցուց.

— Մամի՛, շիտակ ըսէ, իմ պապաս թուրք եղա՞ծ է...

— Խե՛նթ, ինչեր կ'ըսես...

— Հապա ինչո՞ւ Գառնիկը թուրքի լակոտ ըսաւ ինծի...

Ժապաւէնը կտրուեցաւ: Զինուոր մը, ձեռքի շարժումով նշան կ'ընէր որ ներս անցնի: Ներսը, երբ Վարուժանին հետ քանի մը ընկերներով կը ճաշակէին համեղ խորովածը, այլանդակ գաղափար մը եկաւ միտքը: Ինք մեռած է, բայց նոյն ատեն ներկայ կը գտնուի իրեն համար

տրուած հողեծաշին: Այդ մտածումը այնքան յամառեցաւ ուղեղին մէջ, որ կրկնուելով ու կրկնուելով, ի վերջոյ տաղաչափեալ երկտողեակի մը վերածուեցաւ:

Իմ սեփական հագեցացիս շուրջըրոյր,
Տարածամու կոչեցեալներն եմք այսօր...

Ինքն իրմէ դո՛հ եւ իր գիւտին շատ հաւնած, քանիցս փորձութիւն ունեցաւ բարձրաճայն ըսելու, բայց զսպեց: Պիտի նշանակէր յաւելեալ բացատրութիւններ տալ, իմաստաւորելու համար իր «քերթուածը», յայտնել Իսմայիլի խօսքերը եւ իր ներքին տազնապը փոխանցել ընկերներուն: Պատաւին անակնկալ այցելութիւնը եւ խօսքերը, միացած Իսմայիլի չոր ու չար բառերուն, որոնք պարզապէս վերջնագիր մըն էին, մութ կռահումներու կը մղէին Ռուբէնը: Մարդը շատ խիստ էր եւ վճռական: Որպէսզի մէկ անգամէն վերջ տար իր խրատներուն եւ առաջարկին, պէտք էր որ հարկեցուցիչ պատճառ մը ունեցած ըլլար: Իսմայիլի վերջին խօսքերը անհամբերութիւն եւ զայրոյթ ունէին: Եւ առաջին անգամ ըլլալով Ռուբէն չկրցաւ թօթափել երկիւղալի ծանրութիւնը որ նստած էր սրտին:

Կէս գիշերը կ'անցնէր, երբ տասնապետ ոստիկան մը ներս մտաւ, թուղթ մը ձեռքը: Հինգ անուններ կարդաց բարձրաձայն եւ յայտարարեց.

— Այս հինգ անձերը պատրաստ ըլլան առտուան ժամը վեցին: Այաշ պիտի երթան:

Հինգէն երկուքը Սեւակն ու Վարուժանն էին...

Ռուբէն մէկէն տոգունեցաւ եւ սիրտը սկսաւ արագ բարախել, անտանելի ուժգնութեամբ: Կուրծքին տակ կարծես դարբին մը սալին վրայ հարուածէր: Դէմքը՝ մեղրամոմ: Բարեբախտաբար կիսամութին մէջ Վարուժան չնկատեց ատիկա եւ ըսաւ, անհոգ.

— Լաւ եղաւ: Սկսած էի կարօտնալ Ատոմը, միւսները, Զարդարեանը մանաւանդ:...

Ռուբէն չպատասխանեց: Անմիջապէս աչքին պատկերացաւ Իսմայիլի դաժան դէմքը, պառաւին իրիկուան այցելութիւնը: Կասկածիլ կարելի չէր այլեւս: Միակ հար-

ցականը որ կը մնար, հետեւեալն էր.— Ճամբա՞ն պիտի մաքրուինք, թէ Այաչ հասնելէ ետք, անոնց հետ, եթէ սլջ են դեռ...

Չկրցաւ քնանալ: Երկտու մը դրեց ժանիւնին, թէ Վարուժանին հետ Այաչ կը տարուին: Նամակը յանձնեց մնացողներէն մէկուն եւ սպասեց լուսնալուսն: Փորձեց քնանալ: Անկարելի էր: Նախանձեցաւ Վարուժանին սր կրնար այդպէս խաղաղ ննջել: Բայց կ'երեւի ինքն ալ խուսափուկ մրտիի մը մէջ ինկած ըլլալու էր ու դարմացաւ որ Վարուժանն է արթնցնողը: Ռուբէն շտկուեցաւ ընդոստ ցնցումով եւ պիչ-պիչ սեւեռած մնաց Վարուժանի դէմքին, արտայայտութենէ գուրկ աչքերով, կարծես ընկերը չէր ձանձնար եւ նոր կը տեսնէր: Երթները, մեքենաբար ըայց շատ ցած մրմնջեցին.

— Բայց ո՞ւր կ'երթանք...

— Այաչ, Ռուբէն, գիտէիր, չէ՞...

Վարուժանի ձայնը վերջնականապէս սթափեցուց Ռուբէնը: Գտաւ իր սովորական հաւասարակշռութիւնը ու դարձաւ նոյն պաղարիւն Ռուբէնը: Եւ ինչպէս միշտ, իր մղձաւանջը ընկերոջմէ գաղանի պահելու համար սկսաւ կատակներուն.

— Երազ կը տեսնէի թէ Պոլիս կ'երթանք եւ ժանիւնն ու Արաքսին ծաղիկներով մեզ կը դիմաւորեն: Եւ ի՞նչ ծաղիկներ: Տմոյն, թօշնած, յոգնած ծաղիկներ...

— Ուրիշ ծաղիկ չգտա՞ք, կը հարցնեմ ժանիւնին, այսպէ՞ս կը դիմաւորեն աքսորէն դարձող հերոսները:

— Այս տժգոյն մեխակները ձեր անցեալն են, աքսորի օրերը, ահա՛ պալիք օրերը, կ'ըսեն միտրերան եւ դուրս կը հանեն զոգնոցներուն տակ պահուած միմոզայի փունջեր, արեւի սլէս փայլուն, հաւկիթի դեղնուցներու չափ խոշոր միմոզաներ...

Մինչ Ռուբէն արագ արագ հագուելով մէկտեղ սուտ

Թէ իրաւ իր այս երազը կը պատմէր Վարուժանին, դուրսէն գինուորի մը ձայնը լսուեցաւ բարձր, բիրտ, հրամայական.

— Հայտէ՛, վագրդ եօֆ (Շտապեցէ՛ք, ժամանակ չկայ):

Իրողութիւնը այն է, որ Ռուբէնի մտքին մէջ, երազ թէ իրականութիւն, միայն մէկ պատկեր կար.— Իսմայիլի ահարկու դէմքը եւ անոր վերջին խօսքերը: Մարդը ձի² չդ ըսաւ արդեօք...

Դուրսը կառք մը կը սպասէր: Կառապանին քով նստած՝ հրացանակիր գինուոր մը: Երկու ձիեր լծուած էին կառքին: Հրաժեշտի խօսքերը կարճ եղան մնացողներուն հետ: Ոմանց հետ համբուրուեցան, քանի մը հողիի հետ կատակներ ըրաւ Ռուբէն ու ճամբայ ելան:

Կառքին տախտակէ աղտոտ յատակը ցոյց կու տար թէ ապրանք կամ քար ու կիր փոխադրելու կը ծառայէր, բայց երկու կողմերուն ամբացուած տախտակները կրնային նստարան ծառայել: Երբ հինգ հայերը տեղաւորուեցան այդ տախտակներուն վրայ եւ կառքը շարժեցաւ, նոյն պահուն քաղաքէն հասան երկու հեծեալ գինուորներ ու միացան կառքին: Քաղաքին մէջէն չանցան, այլ՝ տունները եզերելով մտան Այաչ տանող խճուղին:

— Ե՞րբ կը հասնինք Այաչ, հարցուց Ռուբէն կառապանին:

— Աստուծոյ կամքով գիշերը Այաչ կ'ըլլանք եթէ բան մը չպատահի, ըսաւ մարդը ու շահեցուց մտրակը:

Ամրան վերջերն էր ու կանխահաս աչունի մը սարսուռները կային օդին մէջ, արեւին մէջ: Հազիւ քաղաքը ետեւ թողած, սկսան անջրդի տափաստանները, լերկ ու անհրապոյր ժայռերը: Մշակելի եւ մշակուած տարածութիւններ չկային անհուն դաշտավայրին մէջ, մինչեւ հորիզոն՝ անմարդաբնակ ամայութիւն: Համաչափ բուրգե-

րու պէս քովէ քով շարուած բլրակներ, հեռուն, ու երբեմն կոնչող սպռաւորու խումբեր...

— Ի՞նչ հակասութիւն, ըստ Վարուժան, Սերաստիոյ մեր դաշտերուն հետ: Այնտեղ, ծիփացող արտերուն երբ նայիս, տէքերդ կը խողաան, իսկ այստեղ, միայն քար ու տտասակ:

— Որովհետեւ ձեր հողերը բերրի են, պատասխանեց Սեւակ: Պէտք է խոստովանիլ, Անաստօլուի այս մասերը անջրդի են եւ հողը ժլատ է:

— Կը սխալիք, միջամտեց ընկերներէն մէկը որ Փրանսայի Մօնփելիէ քաղաքին մէջ գիւղատնտեսութիւն ուսանած էր: Տարբերութիւնը հողին մէջ չէ, այլ մարդուն մէջ: Եւ իսօքը ուղղելով Վարուժանին, — ձեր Սերաստիոյ հողերն ալ սարբեր չեն եղած: Այս քարքարուար սր կը տեսնենք, առժամեայ պատկեր մըն է: Կը բաւէ որ մարդիկ մէկ անգամ մաքրեն քարերը, տակը բերրի հող է: Քարերը հողէն չեն բուսած, այլ առաջացած են երկրաբանական խլրտումներէ: Չեն նմանիր կարդ մը հողերու, որ ինչքան մաքրես, քար կ'ելլէ տակէն, ինչպէս Ալթերիայի որոշ մասերուն: Անաստօլուի այս մասերը դրախտի կրնան վերածուիլ, եթէ աշխատող ըլլայ...

Այս գրոյցներու ընթացքին չէին նկատած որ կառքին ընկերացող գինուորները անհետացած են...

— Կամ ետեւ մնացին, կամ առաջ անցան, ըստ Ռուբէն, հաւանաբար ձիերը կը ջրեն այնտեղ: Եւ մատով ցոյց կու տար հեռուն ծառերու խումբ մը, ու նաեւ սլորուն ծուխեր: Հաւանօրէն պզտիկ գիւղ մը, որուն կը դիմէր կառքը:

— Թիւնէ՛յ, ըստ կառապանը երբ գիւղին անունը հարցուցին. լաւ ջուր ունի, կէս ժամ դադար ունինք հօն, մինչեւ որ ձիերուն կեր տամ:

Բիւրեղային յստակութիւն մը ունէր օդը, ջինջ,

մաքուր, թափանցիկ: Նստարաններուն կարծր տախտակը
ցաւ չէր պատճառեր: Կենսունակ օդին մէջ, շնչառութիւնը
ու արտաշնչումը ինքնին բաւարարող, լիացնող բան մը
ունէր:

— Կեանքի վերանորոգ բաբախի՛ւնը կը զգամ, գո-
չեց Վարուժան, լայն շնչելով եւ թեւերը ուսերէն ետեւ
բանալով, ոչ մէկ ատեն այնքան առոյգ չեմ զգացած, հա-
կառակ անհանգիստ գիշերին...

— Զինուորներուն կորսուիլը լա՞ւ նշան համարենք
թէ գէշ, ըսաւ Ռուբէն մթին նախազգացումով մը:

— Ճամբուն ապահովութիւնը տեսնելով երեւի պէտք
չտեսան մինչեւ Այաչ ընկերանալու, ըսաւ մէկը, ասիկա
բաւարար սեպեցին հսկողութեան համար: Եւ ցոյց կու տար
կառասլանին քով նստած զինուորին կռնակը:

Հասան թիւնէյ, բայց դիւզ չմտան: Զինուորը ար-
դիւեց միակ բառով մը, Խաւաֆ (արգիլուած): Դրամ
տուին, կառասլանը դիւզ գնաց եւ հաց ու սլանիր բերաւ:
Զինուորը տեղէն չչարժեցաւ: Եւ ճամբորդներու գիմու-
մին վրայ, թէ բնական պահանջներ կան, մատով ցոյց
տուաւ կառքին մօտ սեղ մը, հասկցնելով որ հոն կրնան
միգել, պայմանաւ որ քէֆ քէֆ (մէկ մէկ) երթան: Եւ
ինքն ալ այնպիսի դիրք մը բռնեց նստած տեղէն, որ իջ-
նողը մնայ իր տեսողութեան սահմանին մէջ...

— Իրապէս համով է այս դիւզին լաւաչն ու պա-
նիրը, ըսաւ Ռուբէն, առաջին պատասուր խածնելէ ետք:
Տուին նաեւ զինուորին, որ չմերժեց:

— Լաւաչն աւելի, խօսեցաւ Վարուժան իր կար-
գին խածնելով ոլորուն հաց-սլանիրէն, պէտք էր տեսնէիք
մեր Բրդնիկի թոնիրին հացը: Քիմքէն առաջ, ուսնդե-
րո՛ւն հեշտանք է տաք հացին հոտը: Հեռուներէն, քսան-
երեսուն քայլ տարածութենէ մը աչքերնիդ դոց կրնաք եր-
թալ այն բակը ուր թոնիր վտուած է ու հաց կ'եփեն:

Հացին բոյրը կ'առաջնորդէ ձեզ: Ու կը տեսնէք թոնիրին շուրջ հարսներն ու աղջիկները վարդի պէս կարմրած երեսներով, բարձիկները ձեռքերնուն, բոցավառ թոնիրին դէմ կարգ բռնած, խմորը փակցնելու կրակ պատերուն... Եւ ուրիշներ, ակիշը պատրաստ, եփուն հացերը ալրուածքէն առաջ բոցի լեղուակներէն հեզածկուն կսրղելու...

Տարուած էր Վարուժան: Անտեսանելի քնարի մը վրայ հաց կը նուագէր ու կ'ըսէր.

— Վենետիկ ապրած օրերուս, ամէնէն աւելի կը կարօանայի մեր հացը, եւ հաւատացէք, ունդերս երբեմն այնպէս ուժգին կը թրթռային, վերյիշելով, հացէն առաջ, հացին տաք բոյրը: Օտարութեան մէջ ինձի համար մեծ զրկանքը մեր հացն էր: Աշխարհի ամէնէն նրբարուեստ քաղցրաւենիին եւ կարկանդակներուն հետ պիտի չուղեմ փոխել մեր ցորենի հացը: Անգամ մը նոյնիսկ մեր գիւղի քահանային առաջարկած եմ որ փոխանակ սպիտակ նաշիհով կաղապարուած նշխարներ պատրաստելու, թոնիրի հացով կատարէ իր հալորդութիւնները...

Քնարը թողած, անցաւ գրականութեան ու եզրակացուց.

— Առանց թոնիրի հացին, պակաս պիտի ըլլար Հացի Երգս... Կը ծրագրեմ ամբողջ շարք մը աւելցնել ուր խմորի փրփրուն տաշտերէն մինչեւ թոնիրներուն...

Յանկարծ լռեց Վարուժան: Ճամբու դարձուածքէ մը մէկէն յայտնուած էին վեց-եօթը ձիաւորներ, ոտքէն գլուխ սպառազէն, ու դէմ կեցան կառքին: Անոնցմէ մէկը հրամայեց.

— Վա՛ր իջէք...

Զինուորը փորձեց ընդդիմանալ, անոր եւս կրկնելով իր «եասաք»ը, բայց ձիաւորը ականջին բաներ մը փսփսաց եւ «եասաք»ը այլեւս չլսուեցաւ...

— Վա՛ր իջէք...

Հայերը իջան, տատամսոտ: Այդ պահուն էր որ վէճ մը ծագեցաւ ձիաւորներուն միջեւ: Անոնցմէ մէկը հրայանը ուղղած կը պատրաստուէր կրակելու, մինչ ուրիշ մը կը փորձէր արգելիլ պոռալով:

— Հայվա՛ն, չե՞ս տեսներ նոյի նոր հազուստները: Երեք-չորս ոսկի կ'արժեն: Կ'ուզես ծակծակել ու փճացնե՞լ...

— Հազուստները հանուեցէ՛ք, անմի՛ջապէս, լսուեցաւ հրաման մը: Եւ մինչ կը հանուէին, վերջին խօսողը Ռուբէնը եղաւ, կարծելով որ կողոպուէնքերու հետ է դարձը.

— Տղաք, կարծեմ մերկ պիտի հասնինք Այաչ, եթէ...

Չկրցաւ շարունակել: Հրացանները սրտացին համազարկ: Հինդ մարմիններ անշունչ փոռուցան: Աւազակները մէկ կողմէ հազուստները կը հաւաքէին, միւս կողմէ ոտքով կը դարձնէին անշարժ մարմինները, ստուգելով թէ չնչող կա՞յ տակաւին: Պէտք չեղաւ վերստին կրակելու: Կատարուած դարձը անթերի էր...

Մինչ պարապ կառքը ետ կը դառնար Չանկըրը, դետինը փռուած մարմինները ցոյց տալով մարդասպաններէն մէկը ըստւ.

— Հիմա ի՞նչ ընենք. Օղուզ ձեմալին պատուէրն էր որ թաղենք եւ հեռք չմնայ:

— Դուլախ ասմա, դարդալար քէմիզլեր (ականջ մի՛ կախեր, ազուանները կը մաքրեն) պատասխանեց իրմրապետը...

Եւ ատիկա կազմեց Դանիէլ Վարուժանի, Ռուբէն Սեւակի եւ իրենց երեք ընկերներուն դամբանականը, բաց դաշտին մէջ, փրկչական 1915, Օղոստոս 26-ին...

Դեսպանին հետ ձշղուած ժամադրութենէն երկու օր առաջ ետ եկաւ ժանինի դրած վերջին նամակը հետեւեալ մակագրութեամբ. — «Մեկնած առանց հասցէ թողելու»: Շուար աչքերով կը կարդար այդ չորս բառերը ու չէր հասկընար: Մեկնա՛ծ... բայց ո՞ւր... Արդեօ՞ք Պէտրի պէյր ձիշդ կ'ըսէր:

Յիշեց անոր տուած այցելութիւնները եւ ոստիկանութեան տնօրէնին սիրալիր հաւաստիքները, ջերմ ընդունելութիւնները: Բարեկամներու թելադրութեամբն էր որ դնաց Պէտրի պէյին: Դեսպանատան մէջ հանդիսւած բազմաթիւ անձերէն մէկը, լսելէ ետք իր պատմութիւնը, օր մը ըսաւ.

— Դեսպանէն առաջ լաւ կ'ըլլայ որ դիմես Պէտրի պէյին: Թալաթ փաշայի աջ բազուկն է եւ շատ բան կայ ձեռքը:

Հետեւելով իր հայրենակցին թելադրանքին, դնաց եւ սկիզբը շատ գոհ մնաց: Պէտրի պէյ զինք ընդունեց մեծարանքներով, ինչպէս պատշաճ է գերմանուհի մը ընդունելու պարագային: Ըսաւ թէ լըջօրէն պիտի գբաղի Ռուբէնի հարցով, ցաւ յայտնեց որ կանուխէն չէր գիտեր Ռու-

բէնին դերմանացի կին ունենալը («եւ այնքան շնորհալի») : Եթէ գիտնա՛ր, ուրիշ կերպ կը շարժէր : Բայց թերեւս ուշ չըլլայ . . . Անգամ մը խօսի նախարարին հետ, թերեւս լուծում մը գտնուի . . .

Ժանին յուսադրուած եկաւ Տնօրէնին քովէն, լաւատես հեռանկարով : Առաջին այցելութիւնն էր : Երկրորդ այցելութիւնը նուազ սիրալիր չէր (գուցէ աւելի . . .) բայց խոստումները նայնքան յստակ չէին : Այո, խօսեցաւ նախարարին : Հայ մտաւորականները մայրաքաղաքէն հեռու պահելու որոշումը անդառնալի է, եւ բացառութիւն չի կրնար ըլլալ : Բայց թերեւս Տքթ. Չիլինկիրեանին համար միջին ճամբայ մը գտնուի . . . Օրինակի համար, գտնուած տեղէն կրնայ ուղղակի Չուիցերիա անցնիլ, առանց Պոլիս հանդիպելու . . .

— Բայց այնտեղ նաւահանգիստ չկայ, ի՞նչպէս նաւ պիտի առնէ, ըսաւ Ժանին միամտաբար :

— Օ՛ր, բան մը չէ, կրնայ Իզմիր երթալ եւ անկէ նաւ նստիլ, անմիջապէս օգնութեան հասաւ Պէտրի պէյ : Իբրեւ թէ որոշուած բան մը ըլլար եւ գործնական միջոցներու մասին մտածուէր : Այսպէս քանի մը անգամ գնաց եկաւ Պէտրի պէյին մօտ, մինչեւ որ հասկցաւ թէ մարդը պարզապէս կ'օրօրէ զինք անուշ խօսքերով եւ անխմտաւ է իրմէ բան մը սպասել, մանաւանդ երբ զգաց թէ անոր սիրալիրութիւններուն հետ վաւաչոտ ցոլքեր կան նայուածքներուն մէջ, որմէ խորապէս վիրաւորուեցաւ իր կանացիութիւնը . . .

.

Ծովը ինկողը օձին կը փաթթուի : Ժանին փորձով հաստատեց այս առածին սխալ ըլլալը : Հասկցաւ Պէտրի պէյ կոչուող ճիւղէն, թէ օձին փաթթուիլը ոչ միայն

փրկութիւն չէ, այլ կրկնակի մահ մը, ծովամոյն ըլլալէ առաջ «պատուամոյն» դառնալու վտանգով: Բայց աջէն ձախէն լսածները, մանաւանդ Կոմիտասի եւ Քէչեանի ընկերներուն վերադարձին մէջ այդ կնոջ վերադրուած կարեւոր դերը մղեց ժանիւնը որ ժամադրութիւն մը խնդրէ Խալիտէ Էտիպ հանրմէն:

Այս թրքուհին, բարձր զարգացումին եւ երիտասարդական աւիւնին կը միացնէր նաեւ Փիզիքական շնորհներ: Գրեթէ եւրոպականացած, մէկէ աւելի օտար լեզուներու քաջահմուտ, կը համարուէր յառաջապահ ոչ միայն թուրքիզական սեռին, այլ իր համարձակ կենցաղով դարձած էր թուրք երիտասարդութեան խօսնակը: Առաջին օրէն մերժած էր չարչափը եւ քողը յայտարարելով. — «Աստուծոյ պարտութիւններ ծածկելու համար են: Գեղեցիկ դէմք մը եւ ազատ մարմին մը պահուելու պէտք չունին»: Եւ խօսքը պորձին միացնելով, դասախօսութիւններ կու տար բաց դէմքով, բերնէ բերան լեցուն սրահներու մէջ, ուր, իր գեղեցիկութիւնը նուազ ձգողական խայծ մը չէր, քան պերճախօսութիւնը: Դարձած էր հաշուի առնուելիք ուժ մը կառավարական շրջանակներէն դուրս:

Պատերազմէն առաջ Խալիտէ Էտիպ հանրմ մօտէն հետաքրքրուած էր Կոմիտասի աշխատանքներով եւ կը ծրարէր անոր օգնութեամբ արդիականացնել տալ թուրք ժողովրդական երգերը: Այդ մտածումն էր որ մղած էր այս եռանդուն կինը որ ամբողջ ուժով աշխատի աքսորէն եւ բերել տալ Կոմիտասը եւ բաւական պայքարելէ ետք միահեծան Թալաթի դէմ, վերջապէս յաջողած էր ճիգերուն մէջ, իր վայելած ժողովրդականութիւնը միացնելով դահատանդ իշխանին հեղինակութեան: Չար լեզուները կ'ըսէին թէ սիրուհին է ձեմալ փաշային: Հաւանաբար ճշմարտութեան բաժին մը ըլլար բամբասանքին մէջ, քանի որ յաջողեցաւ օր մըն ալ որբանոց մը հիմնել տալ ձեմա-

լին, Լիբանանի Անթուրա գիւղին մէջ, հայ եւ արաբ որբերու համար:

Սալիտէ Էտիպին հմայքը այնքան մեծ էր, որ պատերազմէն ետք, երբ ջախջախուած Իթթիհատի ղեկավարները փախուստ կու տային երկրէ երկիր, ինք մնաց Պուլիս, նոյնիսկ վայելելով Թուրքիոյ նոր ինքնակալին, Աթաթուրքի համակրանքը (նոյն չար լեզուներով՝ դուցէ եւ անկողինը) բայց Աթաթուրքը, գործնապաշտ մարդ, որ գիտէր օգտակարը հաճելին խառնել, Ամերիկա ղրկեց զինք, որպէսզի հրապարակային դասախօսութիւններով չէզոքացնէ հայկական ջարդերու մասին այդ երկրին մէջ տիրող վատ տրամադրութիւնները Թուրքիոյ հանդէպ: Խալիտէ Էտիպ հանրմ Ամերիկայի շատ քաղաքներուն մէջ դասախօսութիւններ սուլաւ, սրանձացնելով Թուրքիոյ նոր վարչաձեւը եւ փառաբանելով անոր վարիչը: Որոշ յաջողութիւններ ունեցաւ: Միայն Նիւ Եորքի շրջանին, Գոլոմպլիտ համալսարանին մէջ կատարած դասախօսութեան ընթացքին էր որ ստեղծուեցաւ միջադէպ մը:

Ունկնդիրներէն ուսանողուհի մը, Սիրան Զարիֆեան, (Սեղա գրչանուսով ծանօթ) կանգնեցաւ եւ հարցուց.

— Դուք, աիկին, հայկական ջարդերը վերածեցիր «քաղաքացիական կռիւի մը», որուն ընթացքին հաւատարացէս զոհուած են հայեր եւ թուրքեր: Կը հարցնեմ ձեզի: Պուլիս, ուր ես ծնած եմ եւ ամբողջ պատերազմի շրջանին այնտեղ ապրած, ոչ մէկ քաղաքացիական կռիւ եղաւ: Բայց կրնա՞ք ըսել թէ ինչպէս մեռան Պուլսոյ երկու հարիւրէ աւելի հայ մտաւորականները, սրտնց մէջ կային հանձարեղ բանաստեղծներ Վարուժանը, Ռուբէն Սեւակը, Միամանթօն, Երեսփոխաններ Գրիգոր Զօհրապը եւ Վարդգէսը, մեծ հրապարակագիր Տիրան Քէլէկեանը...

Սալիտէ Էտիպ հանրմ շատ աւելի հաշտարար եւ ձկուն գտնուեցաւ քան յետագայի թուրք ղեկավարները:

Փոխանակ ուրանալու գործուած նախճիրը, խուսափողական պատասխան մը տուաւ:

— Օրիորդ, երեւի դուք հայ էք եւ կը հասկնամ ձեզ: Բայց չմոռնաք որ տխուր բաներ շատ պատահեցան Սուլթանական Թուրքիոյ օրով: Պատիւը ունիմ այս բեմէն յայտարարելու, որ ես անձնապէս կարելիս ըրած եմ անոնցմէ շատերը փրկելու, մասնաւորապէս մեծ երաժիշտ եւ հանճարեղ երգահան Կոմիտասը: Նոր Թուրքիան, Քեմալական Հանրապետութիւնը ոչ մէկ պատասխանաւուութիւն ունի իրմէ առաջ պատահածներուն մէջ: Կրնամ աւելցնել որ Աթաթուրքը դատի քաջեց նախկին ղեկավարութենէն շատեր եւ անոնցմէ սմանք կախազանով պատժուեցան:

Արան կ'ուզէր շարունակել իր հարցապնդումը, բայց բեմին վրայ բանախօսին կողքին նստած համայնաբանի տեսուչը ձեռքի կտրուկ շարժումով մը հասկցուց թէ ձայն չունի այլեւս: Այսուհանդերձ կըցաւ ըսել հեգնանքի շեշտով մը:

— Շնորհակալութիւն յարգելի դասախօսին, որմէ սորվեցանք այսօր Աթաթուրքի հայասիրութիւնը...

*
**

Ահա այս Խալիտէ Էսիպ հանրմին էր որ ներկայացաւ ժանին, պարզելով իր կացութիւնը, կոչ ընելով անոր ազնուութեան, պաղատելով որ փրկուի սմուսինը: Խալիտէ հանրմ յարգանքով ընդունեց իր այցելուն, նոյնիակ սիոփարար խօսքեր ըսաւ, բայց չկըցաւ որեւէ յուսադրիչ խոստում տալ: Ժանինի բոլոր աղաչանքներուն մէկ պատասխան ունէր եւ նոյնը կը կրկնէր:

— Տիկին, կը ցաւիմ ձեր անձնական դժբախտութեան համար, բայց անձնականէն վեր կը մնայ Երկու

ժողովուրդներու փոխյարաբերութիւնը, սրուն իմաստը թուրք մը եւ հայ մը միայն կրնան հասկնալ: Կուք գերմանացի էք ու գժտար թէ յաջողիք ըմբոսնել:

Ժանինի խօսքերը նուազ միօրինակ չէին.

— Բայց իմ ամուսինս առաջին օրէն զինուոր տրձանադրուեցաւ, թուրք բանակին մաս կը կազմէ, պատրաստ իր հայրենիքը պաշտպանելու, կը պապտալիմ, տիկին, երկու անչափահաս զուակներ ունիմ...

— Կը հասկնամ ձեր ըսածը եւ նոյնիսկ կը հաստատամ ձեր ամուսնոյն անկեղծութեան: Եւ յատկապէս ձեզ հաւատալուս համար էր որ ընդունեցի այս այցելութիւնը, հակառակ խճողուած ժամերուս: Տեղեակ եմ ձեր զգացումներուն եւ ձեր ամուսնին աղնիւ նկարագրին, քանի որ բժիշկ է: Բայց դուք գերմանացի էք, եւ ձեր ընտանեկան սէրը սրքան ալ խորունկ ըլլալ, չի դադրիր օտարականի կեցուածք ըլլալէ: Հասկնալու համար ներկայ անցուդարձը պէտք է հայ ըլլալ կամ թուրք:

— Կաւ չեմ հասկնար ձեզ, յարզելի տիկին:

— Փիտեմ, ըսի արդէն: Օտար էք եւ չէք կշնար ըմբոսնել: Ներկայիս թաւալող դէպքերը պատահականութիւն չեն, խորունկ արմատներ ունին: Ես մօտէն հետեւած եմ հայ մտաւորականութեան մտածելակերպին: Ծանօթ եմ քիչ թէ շատ հայ դրականութեան, հայերու մտայնութեան: Փիտեմ որ հայերը թուրքերէն շատ առաջ, դարեր առաջ ապրած են այս երկրին մէջ եւ թուրքերը բազմապատար նորեկ են: Բայց կայ իրողութիւն մը որ նասւ շոր իրականութիւնն է: Թուրքերը ներկայիս տէրն են այս երկրին՝ որ կը կոչուի Թուրքիա: Իրական եւ իրատեան կացութիւնը այս է հիմա: Դժբախտաբար, հայերը, յենուած իրենց պատմական անդրանկութեան վրայ, հակառակը կը մտածեն:

— Բայց հայերը ընդունած են որ Օսմանցիներ են,

հաւատարիմ քաղաքացիները այս երկրին եւ իշխանութեան :

— Գիտե՛մ, ատիկա պաշտօնապէս ըսուածն է, ու թերեւս հայերու մէկ մասն ալ այդպէս կը մտածէ եւ կը զգայ: Բայց դէշը հոն է որ հայ ինդեխիկեցիան, որուն աչքատու անդամներէն մէկն է ձեր ամուսինը, խօսքով ու գրչով կը քարոզէ թէ այս երկիրը Թուրքիա կոչուելէ առաջ Հայաստան էր, ուրեմն երկրին բնիկ տէրերը հայերն են: Այստե՛ղ է անհասկացողութեան կծիկը: Հայերը երբեք չեն հաշտուած ներկայ իրականութեան հետ: Իրենց դպրոցներուն, թերթերուն մէջ կը խօսին անցեալի փառքերէն, թագաւորներէն եւ իշխաններէն, անցեալ մը՝ որ կը փորձեն նոր սերունդին իտէալը դարձնել: Պէտք է ընդունիք, սիրելի տիկին, որ եթէ Գերմանիոյ մէջ փոքրամասնութիւն մը նման յայտնութիւններ սնուցանէր, կառավարութիւնը անտարբեր պիտի չմնար...

— Բայց զաւակնե՛րս, վերջինը դեռ նոր ծնաւ, տիկին, կ'աղաչեմ, բացատրութիւն մը ըլլայ ինծի համար, դուք ալ մայր էք, առանց ամուսինի տուն մը ստերակ է, փղձկեցաւ ժանին ու երկու ասիւրով ծածկեց երեսը:

— Կը ցաւիմ, տիկին, բայց ոչինչ կրնամ ընել: Ուշեմ գիտեր թէ որքանով կ'ուզէք զնահատել անկեղծութիւնս, բայց պէ՛տք է որ ըսեմ: Ձեր գծրախառ թիւնը կը սկսի այն օրէն որ ձեր բախտը հայու մը բախտին կտակցիք: Եւ այնպիսի հայու մը, որ անձնական բարձր արժանիքներովը հանդերձ, կը մնայ այս երկրին քայքայումին ձգտող դէմքերէն մէկը, քանի որ բանաստեղծ մըն է, բարձր մտաւորական մը: Եւ հայ բանաստեղծ մը չկայ, որուն համար Թուրքիան Հայաստան չկոչուի: Հայ երաժիշտ մը, հայ ճարտարապետ մը, հայ դերասան մը՝ օդտակար տարրեր են Թուրքիոյ համար, զարկ կու տան մեր մշակոյթին: Բայց հայ գրող մը, մանաւանդ բանաս-

տեղծ մը մնալուն վտանգ է այս երկրին: Ինծի կարգացին հայ բանաստեղծի մը մէկ գրութիւնը: Հայ մայր մը կը նկարագրուի այնտեղ, որ խաղի մէջ թուրք ընկերոջմէն վիրաւորուած իր մանչուկին ձեռքը մկրատը կու տայ, որ երթայ վրէժ լուծէ: Հայ մայրերը այսպէս կը մեծցնեն իրենց զաւակները: Եւ իր կոչումին արժանի Կառավարութիւն մը չի կրնար հանդուրժել նման բաներու...

— Բայց չէ՞ք կարծեր, ազնիւ արիկին, որ աւելի դաստիարակչական իմաստ մը կայ այդ օրինակին մէջ, քան թէ վրէժխնդրական: Ամուսինս ինծի կարգացած է այդ բանաստեղծութիւնը որ շատ մեծ քերթողի մը գրչին կը պատկանի: Եթէ ծեծ կերած եւ գլուխը պատռած մանչուկս օր մը տուն գայ եւ լալով պատմէ թէ թուրք ընկերը ըրաւ բայց ինք չուզեց պատասխանել որովհետեւ անիկա թուրք է, սրեմն պէտք չէ որ փոխադարձէ, ի՞նչ պէտք է ընեմ ես, որ ամուսնութեամբս Օսմանցի մըն եմ այլեւս: Պէտք է հաստատե՞մ զաւելիս երկչոտութիւնը, թէ ոչ բացատրեմ իրեն, թէ Օսմանցի թուրք մը եւ Օսմանցի հայ մը հաւասար են, եւ ինքնապաշտպանութիւնը բոլորին իրաւունքն է...

— Եթէ չեմ սխալիր, ձեր Յիսուսին պատուիրանն է որ կ'ըսէ. — «Մէկ երեսիդ գարնողին, միւս երեսդ դարձուր»:

— Դուք արդար կը գտնէ՞ք որ այդպէս ըլլայ...

— Ես իրաւունք չունիմ դատելու այդ խօսքը, որովհետեւ իմ Մարգարէս չէ Յիսուսը: Ձեր կրօնքն է եւ ձեզի կը մնայ հետեւիլ: Այդ մայրը փոխանակ գրգռելու իր մանչուկը որ երթայ վրէժը յաղեցնէ, կրնար հանդուրժողական խրատներ տալ, խոհեմութիւն քարոզէր որպէսզի նման դէպքեր չկրկնուին ընկերներու միջեւ...

Ժանին հասկցաւ թէ ամուր պատի մը առջեւ կը գանուի եւ պաղատանքները անզօր են ձեզք մը բանալու:

Ձգաց թէ անգամ մը եւս սխալ դուռ կը զարնէ: Արդէն այդ երկու կիներուն տեսքը այդ պահուն գերիբրական երեւոյթ մը կը պարզէր: Առատ, սեւ մազերով թուխ գեղուհին, Խալիտէ Էտիպ հանրմը, հակառակ իր նուրբ ձեւերուն եւ շնորհալի կեցուածքին, մութ անտառէն արձակուած էգ վագրը կը թուէր ըլլալ խարտիչագեղ իր զոհին դէմ, որ կը սպասէր տկար, դողդոջ, աղաչական...

Եւ սակայն, հակառակ իր ընկճուած վիճակին, արժանապատուութեան յեղակարծ զարթնումով մը, Ժանին կրցաւ ըսել մեկնած պահուն.

— Մեր Յիսուսը ուրիշ խօսք ալ ըսած է, ազնիւ տիկին.— «Սուր առնողը սուրով պիտի իյնայ...»:

Ամբողջ օրը յոգնած վիճակ մը ունէր: Մարմնին բոլոր մասերը կը ցաւէին, ծանր բեռան մը տակ ճմլուած մէկուն պէս: Մօրը հարցումներուն կարճ պատասխաններ կու տար, մտացիր ու անտարբեր: Ուշ գիշերին, երբ անգամ մըն ալ կը վերապրէր Խալիտէ Էտիպ հանրմին հետ տեսակցութիւնը, իրեն այնպէս թուեցաւ, թէ այդ շքեղ կինը զարմանալի նմանութիւն մը ունէր ուրիշի մը հետ, անոր երկուորեակը ըլլալու աստիճան, նոյնպէս հպարտ, նոյնքան հմայիչ եւ տիրական:

Խալիտէ Էտիպին աչքերով իրեն կը նայէր Հալիմէ Իշխանուհին...

Դեսպան Վանկենհայմ, որքան ալ փրոուսիական կեց-
 ուածքին մէջ չոր ու կտրուկ — հակապատկերը պապա-
 ուիացի Ֆօն Նէօրաթին որ գիտէր սուր անկիւնները կլոր-
 ցընել — կը զգար թէ որոշ պարտաւորութիւն մը ունի իր
 դժբախտութեան մէջ գալարուող այս աղջկան հանդէպ ու
 կը մտածէր փափկութիւն մը տալ իր արտայայտութիւն-
 ներուն: Մխիթարելու մէջ ձախորդ եւ անճարակ, բառեր
 կը փնտռէր ու չէր գտներ: Հրամայելու եւ միշտ հարցի մը
 գործնական կողմը շեշտելու իր վարժութեան մէջ, զգա-
 ցական վիճակներու անհաղորդ, կը տրամաբանէր թէ որոշ
 ճկունութիւն մը անհրաժեշտ է, ցաւակից գտնուելու պէտք
 մը կայ: Դիւանագէտի չափուած ձեւերը մէկ կողմ ըրած,
 պէտք է մարդկայնական ըլլալ այս մարդկային ողբերգու-
 թեան առջեւ: Մանաւանդ որ ամիսներ շարունակ մերժած
 էր ունկնդրութիւն մը շնորհել այդ աղջկան, եւ հիմա, ա-

ուաջին տեսութեան ուրիշ բան չունի ըսելիք եթէ ոչ հազորդել ամուսնոյն մահը: Սիրով պիտի ուզէր այլ սլարտականութիւնն ալ զանց ընել, եթէ Փօն Նէօրաթի յիշեցումը չըլլար թէ պատշաճ է որ գտնէ անգամ մը ընդունած ըլլայ բժիշկ Ռուբէնի կինը, որուն պարագան հաւանական է որ արձագանդ գտնէ նաեւ Պերլինի մէջ:

Ժանին կարծես երազի մէջ կը քալէր երբ հասաւ դեսպանատուն: Տարտամօրէն յուսալից բայց բնաղբարար մտահոգ, անմիջապէս առաջնորդուեցաւ դեսպանին առանձնասենեակը: Ներկայ էր նաեւ Փօն Նէօրաթ: Դեսպան Վանկենհայմ, հակառակ նախապատրաստութիւններուն, ուրիշ բան չգտաւ ըսելիք եթէ ոչ յայտարարել անսպասելի փութկոտութեամբ.

— Յաւակցութիւններս, տիկին Չիլինկիրեան...

Ժանին նախ չհասկցաւ: Պահ մը կարծեց թէ դեսպանը ցաւ կը յայտնէ այս ունկնդրութիւնը այնքան ուշացրնելուն համար եւ փոխն ի փոխ կը նայէր դեսպանին եւ Փօն Նէօրաթին: Բայց տեսնելով որ անոնք լուռ կը մնան, ինք խօսեցաւ.

— Լաւ չեմ հասկնար, ինչ ըսել կ'ուզէք...

— Ձեր ամուսինը, ըսաւ Վանկենհայմ, խումբ մը ընկերներու հետ զոհ գացած է աւազակներու խումբի մը: Պատերազմի հետեւանքով, ճամբաները անապահով են եւ կը պատահին այս կարգի բաներ...

Ժանին մէկ անգամէն սթափեցաւ: Օրերէ ի վեր մէջը խտացած դառնութիւնը յանկարծ պոռթկաց: Ակրնթարթի մը մէջ ուրիշ մէկը եղաւ: Դեսպանին առջեւ ստորակայութիւնը թօթափած, պոռաց անոր երեսին.

— Աւազակներ, ի՞նչ աւազակներ, ըսէք աւազակներու պետութիւն, աւազակներու կառավարութիւն...

Դեսպանը թեւի բիրտ շարժումով մը լռութիւն պատուիրեց եւ գոչեց գրեթէ սպառնալից.

— Տիկին, զգո՛ւյշ, դուք կը նախատէք պետութիւն մը որ մեր դաշնակիցն է: Անընդունելի եւ դատապարտելի է ձեր ընթացքը: Կրնայ ներուիլ միայն ձեր սուգին պատճառով:

— Դաշնակի՞ց, աւելի ճիշդ կ'ըլլար ըսել ձեր մեղսակիցը: Եթէ թուրքերը ոճրագործ են, ընել տուողը դուք էք, պատասխանատուն դո՛ւք էք:

— Տիկին, կը մոռնաք որ Թուրքիոյ հողին վրայ կ'ապրիք եւ պարտաւոր էք գսպել ձեր լեզուն...

Ժանին չլթայազերծուած էր, ոչինչ կը լսէր, ոչինչ կը զգար, միայն կը ճչար.

— Այս պահուս ես գերմանական հողի վրայ կանգնած եմ, դեսպանատունը Գերմանիոյ կը պատկանի որքան գիտեմ, եւ Գերմանիան ազատ երկիր է, ու ես ազատ եմ կարծիքս յայտնելու...

— Ոչ այնքան ազատ որ վիրաւորէք ձեր հայրենիքին Կառավարութիւնը, Քայլերին իշխանութիւնը: Ամբողջէ՛ք, տիկին, գոնէ ձեր Քայլերին առջեւ, ըսաւ Վանկենհայմ պատէն կախուած Վիլհելմի նկարը ցոյց տալով...

— Չեմ կարծեր որ Քայլերը իր արժանաւոր ներկայացուցիչը ունի Պոլսոյ մէջ...

— Չափը կ'անցնէք, տիկին, անձնական վիրաւորանքներ ընելու աստիճան: Կը ներեմ ձեզի, ձեր վիճակը նկատի ունենալով: Բայց այս կացութեան հասնելէ առաջ լաւ էր որ մտածէիք դաւաճան հայու մը հետ ամուսնանալու հետեւանքներուն մասին...

— Հայերը դաւաճան չեն, ամուսինս դաւաճան չէ՛ր, թուրք բանակի հարիւրապետ մըն էր...

— Արդէն դուք իբրեւ հայ կը խօսիք, ոչ գերմանացի: Եւ կրնաք մեկնիլ...

Փօն Նէօրաթ, որ բնաւ չէր խօսած, տեսնելով որ

Ժանին անշարժ կը մնայ կեցած տեղը, մօտեցաւ, մտաւ անոր թեւը եւ առաջնորդեց դուռը ըսելով.

— Խնդրեմ, տիկին, պէտք է մեկնինք, դեսպանը իր կարելին ըրաւ...

— Ես գերմանացի չե՞մ, ըսաւ, հետեւելով Փօն Նէօրաթին, բայց դուրս ելլելէ առաջ ետ դարձաւ դեսպանին ու գոչեց ամբողջ ուժով.

— Լա՛ւ որ գերմանացի չեմ, երբ Գերմանիան ձեզի պէս անխիղճ դեսպաններ ունի: Կ'ամչնա՛մ գերմանացի ծնելու...

Ժանինի այդ վերջին խօսքը նուիրական երդումի մը ծանրութիւնը պիտի ունենար: Երդում մը, որուն հաւատարիմ մնաց մինչեւ մահը: Գերմաներէն բառ մը չարտասանեց, այնքան ատեն որ կ'ապրէր: Զաւակները Փրանսացի մեծցուց, սորվեցնելով անոնց թէ հայ են ծագումով եւ հայ բանաստեղծ Ռուբէն Սեւակի զաւակներն են...

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին Լեւոնը զինուոր արձանագրուեցաւ Փրանսական բանակին մէջ ու կռուեցաւ Գերմանիոյ դէմ...

Չես գիտեր ինչ դարձդարձիկ ճամբաներով, Ռուբէնի մահէն տասը օր ետքն էր որ Ժանին ստացաւ անոր մահուան պաշտօնական վկայագիրը: Քաղաքավար թուրք սպայ մըն էր որ ներկայացաւ իրեն, թուղթը յանձնեց եւ հանդիսաւոր կեցուածք մը ընդունելով, յայտարարեց.

— Տիկին, պատիւ ունիմ Հարպիյէի տնօրէնութեան անունով ձեր առջեւ ընելու հետեւեալ յայտարարութիւնը. — «Հազարապետս խորունկ ցաւը եւ վրդովումը կը յայտնէ իր սիրելի սպաներէն հարիւրապետ Տոքթ. Ռուբէն Չիլինկիրեանի անարգ սպանութեան համար եւ կ'ուզէ որ

իր յարգանքներուն հետ ընդունիք նաեւ իր խոր վշտակցութիւնը»:

Ժանին, լուռ, մտիկ ըրաւ, սեւ թուղթը ձեռքը:

Սպան, կրունկները իրարու զարկաւ, բարեւեց, եւ արտասանութիւնը վերջացուցած, մեկնեցաւ:

Գերմանացի ծանօթներէն ոչ ոք երեւցաւ: Ռաֆայէլլան, Հանցը եւ երաժշտասէր այն քանի մը սպանները որոնց հետ ծանօթութիւն ստեղծած էր եւ նոյնիսկ որոշած էին պզտիկ նուագախումբ մը կազմել, իր տունին ճամբան չյիշեցին: Ժանին կը զգար թէ այս անբնական վերաբերումին մէջ հարկ էր տեսնել դեսպանին զգուշացումը: Գերմանական համայնքը ուրացած էր զինք եւ անտարբեր կը մնար իր ցաւին, տարրական պատշաճութիւնը մոռնալու աստիճան: Այս պայմաններուն մէջ թեթեւացում մը զգաց հազարապետին ընթացքէն: Առանց մարդը ճանչնալու, երախտագիտական ալիք մը շարժեցաւ սրտէն, մանաւանդ որ Ռուբէնին բերնէն միշտ լաւ լսած էր անոր մասին:

Իր պայմաններուն մէջ նախաինամական բարիք մը եղաւ մօրը ներկայութիւնը: Տիկին Աբէլ եթէ անգոր էր ամոքելու իր վիշտը, բայց մեծապէս թեթեւցուց պզտիկներուն հոգը: Յաջողած էր Լեւոնիկին հաւատացնել թէ հայրը կը գտնուի շատ հեռու քաղաք մը, պատերազմ կ'ընէ եւ վիրաւորներ կը խնամէ, եւ թէ տուն չի կրնար գալ բայց օր մը պիտի գայ: Եւ տղեկը, առաջին օրերուն կասկածանքով լսելէ ետք մեծ մօրը պատմութիւնները, հիմա կը թուէր հաշտուած ըլլալ կացութեան հետ ու կը շարունակէր իր չորս տարիներուն բարձունքէն հեզնանքով դիտել Շամիրամը որ չորերը կը թրջէր...

Հազուադէպ այցելուներ ունէր Ժանին, բոլորն ալ իրեն բախտակից, մասնաւորաբար տիկին Զարդարեանը եւ Վարուժանի Արաքսին: Անգամ մը Գարեգին Խաժակի տիկինն ալ եկաւ իր երկու զաւակներով: Տիկին Զարդարեան

հանդարտ, մեղմ բնաւորութեամբ մխիթարողի դերին մէջ էր միշտ, Արաքսին՝ մխիթարանք փնտռողը, լալու միշտ պատրաստ: Ժանին երբեմն ստիպուած էր իր ցաւը մոռնալ եւ մխիթարել Արաքսին, թէեւ անկէ մեծ չըլլար տարիքով: Արաքսին միշտ լալով կու գար ու լալով կը բաժնուէր, իսկ տիկին Չարդարեան միայն անէծք ունէր թուրքին հանդէպ. — «Կերան, շուները Ռուբէնիս գլուխը կերան»: Ժանինի անէծքները անխօս էին եւ թուրքէն առաջ Գերմանիան էր իր ատելութեան նշաւակը: Չէր կրնար հաշտուիլ իրականութեան հետ: Գերմանիան, իր հայրենիքը, իր ցեղը, ի՛նչպէս կրնար թոյլ տալ որ նման բաներ պատահին իր թեւարկութեան տակ: Յատկապէս ատելութիւնը կը բորբոքէր դեսպան Վանկենհայմի դէմ, որուն պաղ ու դաժան դէմքը կը մարմնացնէր գերման պետութիւնը: Անոր հանդէպ իր կատաղութիւնը աւելի կը մեծնար երբ կը բաղդատէր Փօն Նէօրաթի հետ որուն մօտ մարդկայնութեան հետքեր գտած էր: Այս վերջինին համար իր զգացումները աւելի կը ջերմանային քանի սլաութազմը կ'առաջանար, կեանքը կը դժուարանար եւ գերմանական Քօփերաթիվէն օգտուիլը կը դառնար կատարեալ բարիք մը: Ժանին չէր կրնար մոռնալ որ այդ մէկը կը պարտի Փօն Նէօրաթին:

**

Օրերը անցան եւ ամիսներուն վրայ բոլորուեցան տարիները: Քսանրվեց տարեկանին, երկու զաւակներով այրին էր Ժանին: Վախճանին հասնող չորս տարուան պատերազմէն դուրս կու գար փշրուած հոգիով բայց անընկճելի կամքով: Մարդոց եւ աշխարհին կը նայէր ստոյիկեան համակերպութեամբ, ոչինչ սպասելով բարեկամներէ ու ոչ մէկուն պարտական զգալով: Գերմանիան եւ թուրքիան

չարաչար պարտուած էին եւ կը կրէին պարտութեան ծանր հետեւանքները: Պոլիսը եւ Թուրքիոյ ծովեզերեայ քաղաքները գրաւուեցան յաղթականներէն եւ հայերուն համար մայրաքաղաքը վերստին շնչաւորուեցաւ, վերածնունդի մը խաբուսիկ պատրանքը տալով, մինչ գաւառներու հայութիւնը հոծ գանգուածներով լուծուած, անէացուած էր հեռաւոր հեռուները, անանուն վայրերու եւ անջրդի տափաստաններու ամայքներուն մէջ...

Հանդէսներ կ'ըլլային, թատերական ներկայացումներ, յիշատակի հաւաքոյթներ: Երբեմն ժանին կը հրաւիրուէր այդ հանդէսներուն: Պատուոյ տեղերը կու տային իրենց, միւս այրիներուն հետ, կը շրջապատէին յարգանքով: Իրենց համար կազմուած էր նոյնիսկ հոգատար մարմին մը որ ամսէ ամիս կանոնաւոր նպաստ մը կը բաշխէր նահատակներու ընտանիքներուն: Ժանին ամօթխած չկամութեամբ մը կ'ընդունէր այդ համեստ գումարները եւ յանձնակատար պաշտօնեան մեծ դժուարութեամբ կը յաջողէր ամէն ամիս յաղթահարել ժանինի հպարտ կեցուածքը, մինչեւ որ կարենար ճշդուած գումարը անոր յանձնել...

Ոճրապարտ երկու մեղսակիցներէն Գերմանիան էր որ առաւելաբար կը կրէր պարտութեան դառն հետեւանքները: Յաղթականներուն խիստ պայմանները եւ նուաստացուցիչ ճնշումները անտանելի դարձուցած էին այնտեղ կեանքը: Երկրին դրամը իր արժէքէն տասանորդուած, տնտեսութիւնը քայքայուած, դրաման ուժերու յոխորտ կեցուածքին դէմ գլխիկոր, եւ, որպէս զերագոյն պատիժ, Գերմանիոյ շատ կեդրոնները Սենեկալցի սեւամորթ զինուորներու հսկողութեան տակ դրուած՝ ողորմելի պատկեր մը կը պարզէր երկրին ժողովուրդը, ա՛յն Գերմանիան, որ իր ազգային քայլերգին կշռոյթներով կը հաւատար թէ իր ցեղը «բոլորէն վեր» ըլլալ կը յաւակնի...

Ժանին հեռուէն կը դիտէր իր հայրենիքին այդ թըշուառութիւնը եւ ցաւակցութեան ոչ մէկ թրթիռ կ'ունենար: Գերմանիոյ կործանումը ցաւ չէր պատճառեր իրեն, այնքան որ կարծրացած էր սիրտը: Ոչ մէկ վայրկեան մտածեց Գերմանիա երթալ: Պատերազմի տարիները անցուցած էր յարաբերական հանդարտութեան մը մէջ, շաբաթական քանի մը ժամ Փրանսերէնի դասեր տալով աղջկանց վարժարանի մը վերի կարգերուն եւ ապա ամփոփուելով իր տունին եւ զաւակներուն հետ: Կը մտածէր նոյնը ընել Զուիցերիա կամ Ֆրանսա, բայց երբեք Գերմանիա, որուն հողը անգամ խորթ կու գար այլեւս...

Լեւոնիկը, հիմա եօթը տարեկան, ժանինի միակ ուրախութիւնն էր: Կը դիտէր օր աւուր աճող անոր հասակը եւ կը մտածէր որ կրնայ հօրմէն աւելի բարձրահասակ ըլլալ: Զարմանալի կորով մը, սեւ բախտին դէմ մաքառելու աւիւն մը անսպասելի ուժ մը կը ներշնչէր: Ռուբէնը չէր մեռած, Ռուբէնը միշտ կ'ապրէր հետը, երբեմն թեւերուն մէջ, ուրիշ ատեն գաղտուկ սպրդած անկողնէն ներս, պարապ մնացած հօրը լայն բարձին վրայ խարտեաչ գանգուրներու պզտիկ գլուխով մը: Ժանին արմուկին յենած խանդաղատանքով լուռ կը դիտէր քնացող այդ գլուխը, երկար, երկար, մինչեւ որ արցունքները սկսէին հոսիլ այտերէն...

Այդ պահերուն Ռուբէնի յիշատակը այնպէս թանձրացեալ, գրեթէ շօշափելի իրականութեան մը կը վերածուէր: Եւ զարմանալին, երբեք մինակ չէր գար Ռուբէն: Անոր հետ իր մտապատկերները մտերիմ պահերու կամ գրկախառնումներու վիճակներ չէին: Ռուբէն միշտ խառնուած կ'ըլլար ընկերներուն, կարծես էութեամբը անոնց-

մէ անխզելի մաս մը ըլլար: Ռուբէնին հետ կու գար Վարուժանը, իր յատկանշական կեցուածքով, արմուկը յենած դաշնակին եւ ցուցամատը քունքին, լուսանկարիչի մը սպասողական դիրքով, Զարդարեանը հայրական ժպիտներով ու միշտ քաղցր խօսք մը շրթներուն, եւ Գեղամը, Գեղա՛մը պատանեկան ամօթխածութիւններով, ժանինի հանդէպ ակնածալի հիացումներով, պզտիկ ուշադրութիւններով, որոնք միայն կ'աճեցնեն ու կը շոյեն սիրուած ու սիրող կնոջ մը կանացիութիւնը, շեշտելով սեփական երջանկութիւնը...

Ու բոլորին հետ, բոլորին մէջ իր Ռուբէնը մանաւանդ, վարարուն ու կենսայորդ ուրախութիւններով, վարակիչ լաւատեսութիւններով: Ռուբէնին հետ, Ռուբէնով կազմուած էր միջավայր մը, մթնոլորտը այս տունին, որուն պարապը հիմա աւելի մորմոքուն պահեր կը ստեղծէր ժանինի համար, քան նոյն ինքն Ռուբէնին սոսկական բացակայութիւնը, քան երիտասարդ իր մարմնին զրկանքներն ու պահանջները... Ռուբէնին անձը միախառնուած էր ընկերներուն եւ անոնց հետ կը կազմէր աշխարհ մը եւ այդ աշխարհը այս տունն է, որ պարապ է հիմա, բոլորը միասին այս տունէն մեկնած են դէպի իրենց նոյնացած ճակատագիրը...

Հակառակ որ Պոլիսը կեցութեան աւելի նպաստաւոր պայմաններ ունէր քան չորս տարիներու պատերազմով հերկուած Եւրոպան, ժանին կը ձգտէր օր առաջ դուրս գալ այդ տունէն եւ այդ քաղաքէն: Այնքան ատեն որ հոն ապրէր, անկարելի էր ձերբազատուիլ եղերական յուշերու յաճախանքէն, իր վիշտը ամոքելու կարգ մը մարդոց ազնիւ փորձերն անգամ աւելի կը խորացնէին իր ցաւը: Բոլորովին անծանօթ անձերու ցաւակից արտայայտութիւնները, անկեղծ վշտակցութիւնները թեթեւացում մը պատճառելու տեղ սկսած էին նեղացուցիչ դառնալ, կարծես մասնիկ

մը գողնալով պաշտամունքի առարկայէն որ ի՛րն էր եւ միայն իրեն կը պատկանէր: Անոնց կսկծանքներով՝ Ռուբէնը այլեւս իրը չէր, այլ հասարակաց դէմք մը որուն կորուստին ցաւը ուրիշներ ալ կը բաժնէին եւ այսպէսով իր սիրոյն պատկերը կը կոտորակէին, չըսելու համար կ'աղարտէին, մինչդեռ ինք կ'ուզէր իր սեփականութեան միակ տէրը մնալ, իր Ռուբէնը իրեն պահել, լման եւ ամբողջական: Եւ ա՛յնքան աւետն որ Պոլիս մնար, Ռուբէնը իրը չէր, ազգին կը պատկանէր...

Ռուբէնի բախտակից Չանկըրըի աքսորեայներէն հագուադէպ վերադրողներ եկան ու պատմեցին: Անոնց բերնով իմացաւ Փանին Ռուբէնի արի ընթացքը մահուան առջեւ, հմայիչ ու դայթակղիչ հրաւերներուն դէմ անոր ուղիղ կեցուածքը, սիրոյ մէջ հաւատարմութիւնը: Փանին կը լսէր այդ ամէնը եւ կը կծկուէր, ինքն իր մէջ կ'ամրանար ու այնտեղ կը մեկուսանար Ռուբէնին հետ: Անիկա մահուան առջեւ իսկ անաղարտ պահած էր իրենց մեծ սէրը, իրեն կը մնար նոյն հաւատարմութեամբ պահել այդ սէրը կեանքի մէջ: Սրբապղծութիւն մը թուեցան իրեն ամուսնութեան առաջարկները, երկու սրբերուն ապահով թիկունք մը ստեղծելու բարեկամական թելադրանքները: Թարմատի այրին, բարտիի պէս ճկուն հասակով եւ սեւին բոլոր հմայքներով՝ ինքնին ձգողական կէտ մըն էր ոմանց աչքին: Թեկնածուներ շատ եղան, բայց Փանին, ընդմիջափակած այդ էջը, կ'ապրէր իր երազին հետ, բացակայ Ռուբէնին բոյրը առնելով մատուցաչ Լեւոնիկին այտերէն ու աչքերէն ու ժպիտներէն...

Ֆրանսերէն բանաստեղծութիւններ գրեց Փանին եւ հրատարակեց գրքոյկներով: Գիրքերէն մէկը նոյնիսկ ստացաւ Ֆրանսական Կաճառին մէկ մրցանակը: Կեանքին մէջ՝ կեանքէն դուրս ապրեցաւ Փանին, իր գիրքերուն ու գաւազներուն հետ: Անցնող տարիները մոխիր մաղեցին մտ-

զերուն, բայց ոչ սրտին: Այդ սիրտը մնաց միշտ թարմ, միշտ թրթռուն, ժամանակին ու տարիները արհամարհող անտարբերութեամբ, կղպուած աշխարհիկ վայելքներուն դէմ, բայց միշտ լայնաբաց, միշտ զեղուն՝ ճերմակ թուղթին վրայ, իր ապրումներուն հետ, իր Ռուբէնին հետ...

.

Հայոց պատմութեան խորունկ խաւերէն առասպելի դրուադ մը ուժգնօրէն տպաւորած ըլլալու էր Ռուբէնն ու ժանինը, որպէսզի միասնաբար որոշեն Լեւոնին նորածին քոյրիկը Շամիրամ մկրտել տալ: Ու Չանկըրըրի մէջ թրքուհի Շամիրամի մը կախարդանքին դէմ անյողզող կեցուածքը Ռուբէնին, լռելեայն կ'անճնաւորէր Արա Գեղեցիկը ու կը նուիրագործէր առասպելին կրկնութիւնը...

Եւ ժանին ինքն ալ, չխոստովանուած տենչանքներու զուգորդութեամբ մը կը հաւատար, թէ քանի որ Ռուբէնը սիրոյ հաւատարմութեամբը դարձաւ մարմնացեալ Գեղեցիկ Արան, իրեն կը մնայ ասլըիլ որպէս առաքինացեալ հեզ Նուարդը...

Մտքի խաղերով կը վերապրէր հէքեաթը ու Երեւակայութեան ճամբով Յարալէզներու ջոկատներ կը զրկէր տեղ մը անշունչ պառկած իր Արային վերեւ...

Այսպէս ապրեցաւ, իր կեանքը երազի վերածելով ու երազին մէջ փնտռելով սփոփանքը ապրելու տաժանքին...

Շ Ն Ո Ր < Ա Կ Ա Լ Ի Ք

Սոյն գործին հրատարակութեան համար իրենց
նիւթական մասնակցութիւնը բերին՝

Տիար Գեորգ Պազըրճեան — Փարիզ
եւ

Պրն. Գրիգոր Յակոբեան — Լոնտոն

Փ. Տ.

Տոպաշարութեան ձեռնարկուած՝ 10 Մարտ 1987ին

Թիփոկրաֆիք տպագրութիւնը աւարտած՝ 30 Սեպտ. 1987ին

Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ

Տպարանային բաժնի

Հայտելպերկ 54×72 մամուլի վրայ

2000 տպաքանակով — 17 պրակ

Վերստուգիչ-խմբագիր՝ Փ. Տ.

